

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

УДК 37.013.42 (477.83/.86 + 477.5) “1918/1939”

Фуштей Любов Іванівна

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ
СОЦІАЛЬНОЇ ОПКИ ДІТЕЙ
У ГАЛИЧИНІ І РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ
(1918 – 1939 РР.)**

13.00.05 – соціальна педагогіка

Дисертація на здобуття наукового ступеня

кандидата педагогічних наук

Науковий керівник

Конончук Антоніна Іванівна,

кандидат педагогічних наук, доцент

Київ – 2012

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОЇ ОПІКИ В УКРАЇНІ У 20-Х – 30-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ ЯК НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА	14
1.1. Соціальна опіка в Україні як суспільний, організаційно-педагогічний феномен	15
1.2. Розвиток соціальної опіки дітей, позбавлених батьківського піклування, в історичному контексті	32
1.3. Актуалізація проблеми соціально-виховної опіки дітей в Україні у першій половині ХХ століття	48
Висновки з першого розділу	65
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ УПРОВАДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ОПІКИ ДІТЕЙ У ГАЛИЧИНІ ТА РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1918–1939 РОКИ)	68
2.1. Дослідження теоретичних положень організаційно-педагогічного забезпечення соціальної опіки дітей у Галичині та радянській Україні	69
2.2. Генеза соціальної опіки дітей-сиріт у діяльності державних і громадських організацій Галичини та радянської України	116
2.3. Вклад греко-католицької та православної церков у соціальне опікунство дітей-сиріт	139
Висновки з другого розділу	150
РОЗДІЛ 3. ТРАНСФОРМАЦІЯ ІДЕЙ СОЦІАЛЬНОЇ ОПІКИ 1918 – 1939 РОКІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ	155
3.1. Утвердження традицій сімейного опікунства в Галичині, радянській і сучасній Україні	155
3.2. Зміна пріоритетів у реалізації соціальної опіки дітей у сучасній Україні	164
3.3. Обмеження процесу депривації дитини в сучасному суспільстві	177
Висновки з третього розділу	187
ВИСНОВКИ	188
ДОДАТКИ	192
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	223

ВСТУП

Актуальність дослідження. Трансформація суспільного устрою в Україні, утвердження європейських норм і стандартів життя нерозривно пов'язані з реконструкцією соціально-опікунських відносин як однієї з основних умов забезпечення соціальної політики, засадничих принципів демократизації та гуманізації будь-якого соціуму.

Соціально-опікунську стратегію затверджено у таких державних законодавчих актах, які набувають дедалі більшої значущості, як Сімейний кодекс України, Закони України “Про освіту”, “Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування”; “Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей”; Указ Президента України “Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей”; Державна національна програма “Освіта” (Україна XXI століття), Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті; Державна цільова програма реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, Загальнодержавна програма “Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини” на період до 2016 року”. Відповідно до їхнього змісту соціальну опіку дітей і молоді необхідно здійснювати на основі синтезу національних і загальнолюдських цінностей, формування основ родиннознавчих компетентностей, задоволення і формування біологічних, соціально-економічних і духовних потреб особистості, забезпечення соціального захисту вразливих категорій сімей та окремих осіб.

Посилена увага суспільства до соціальної опіки дітей і молоді викликана кризовими явищами в країні, в тому числі і в соціально-педагогічній сфері. Поява сімей із порушеною структурою, безробіття, масові виїзди батьків за кордон, розлучення, наркотизація, алкоголізація та інші негативні явища, поширені в Україні, ведуть до проживання значної кількості дітей в умовах,

позбавлених батьківського піклування. Крім того, ситуація ускладнюється крахом родинних відносин, руйнуванням суспільних ідеалів, зміною системи суспільних цінностей, труднощами реформування освітньої сфери й забезпечення належного дозвілля, позашкільної діяльності дітей і підлітків, що веде до бездоглядності та відсутності належної опіки над неповнолітніми, збільшення правопорушень, кількості суспільних закладів, вимушених займатися питаннями соціальної опіки дітей і молоді.

Становлення системи соціальної допомоги сім'ї і дітям, які потребують батьківської опіки, відбувається надто повільно через різні причини соціально-економічного, суспільно-політичного, психолого-педагогічного характеру. Сьогодні потребує серйозної розробки теоретична й практична основи різнобічної діяльності окремих новостворюваних соціальних інституцій, причетних до соціалізації дітей, позбавлених батьківської турботи і піклування.

У зв'язку з цим актуалізуються питання щодо використання досвіду минулого у вихованні такої категорії дітей. Сучасний перехідний період нестійкості та трансформації суспільних відносин в Україні правдоподібно відповідає 20-30-м рокам ХХ століття, коли відбувалися пошуки нових основ суспільного виховання в радянський період. Саме тоді внаслідок першої світової та громадянської воєн руйнувалася сім'я, диспропорція між чоловічим і жіночим населенням складала близько 5 млн. чол., внаслідок голоду й розрухи сотні тисяч безпритульних дітей опинялися на вулиці й потребували соціальної опіки з боку суспільства.

Історично склалося так, що на початку 20-х років ХХ століття Україна пережила унікальний період розподілу на дві частини – підрадянську Україну та Галичину, яка перебувала під владою Польщі. Умови, які склалися на зазначених теренах, докорінно відрізнялися. Але в обох її частинах нагальною потребою постало питання про соціальну опіку дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. В обох державах по-своєму

підходили до розв'язання цього складного завдання, існували певні відмінності, але були й подібні умови та прийняті рішення, одночасно набувався певний позитивний досвід. Соціальне лихо бездоглядності та безпритульності дітей бумерангом повертається в перехідні періоди трансформації суспільно-політичних відносин у країні.

Проблеми виховання дітей, котрі перебували під соціальною опікою у 20–30-х роках ХХ ст., спеціально й побічно аналізувалися багатьма дослідниками. Варто підкреслити значення праць сучасників того періоду, авторів-теоретиків і практиків у розв'язанні цього питання: Ю. Бабіцького, О. Барвінського, М. Галущинського, Ю. Дзеровича, О. Кадлубицької, О. Кисілевської, В. Лициняка, К. Малицької, Є. Сельського, Л. Ясінчука та інших – у *Галичині*; М. Гринька, В. Еланського, В. Зіньковського, А. Макаренка, С. Русової, Я. Ряппо, С. Сірополка, І. Соколянського, Я. Чепіги та інших – у *радянській Україні*.

Із відкриттям архівів у другій половині 50-х років ХХ ст. з'являються історичні й історико-педагогічні дослідження С. Бабишина, А. Бондара, С. Гончаренка, Е. Дніпрова, С. Єгорова, Н. Калениченко, Ю. Кондуфор, Л. Пушкарьова, Р. Смирнова, М. Фоменка, М. Цатурової, Я. Щапова, В. Яніна, М. Ярмаченка та ін., в яких на основі нових, раніше недоступних документів, висвітлюється історія опікунства України 20–30-х років.

У пострадянську добу досліджуваній проблемі присвячено низку праць Т. Завгородньої, Б. Кобзара, І. Курляк, Н. Лисенко, І. Пєши, В. Поліщук, Б. Ступарика, М. Стельмаховича, М. Чепіль, В. Яковенко, О. Янкович та ін. Цікавим є досвід формування опікунських відносин в окремих зарубіжних країнах, зокрема, в Польщі (С. Бадора, Д. Мажец та ін.).

У період трансформації суспільного устрою в Україні розпочалися дослідження опікунських виховних проблем як в історико-, так і соціально-педагогічному аспектах (О. Аніщенко, О. Антонова-Турченко, Л. Волинець, Р. Волянюк, А. Капська, А. Конончук, О. Кузьма, З. Нагачевська, Ю. Якубова

та ін.), проведено конференції з цієї проблематики в Івано-Франківську, Києві, Кіровограді, що активізувало інтерес дослідників до цієї проблеми.

Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю, зокрема з дітьми-сиротами, висвітлені на основі теоретичних підходів до організації історико-педагогічних і соціально-педагогічних досліджень у працях О. Безпалько, Р. Вайноли, Л. Ваховського, Л. Вовк, М. Євтуха, І. Зверєвої, Г. Лактіонової, І. Пінчук, О. Сухомлинської, С. Толстоухової, С. Харченка та ін. Соціально-педагогічна діяльність у державних інституціях опіки відображена Т. Алексєєнко, Г. Бєвз, Л. Волинець, М. Галагузовою, І. Дементьєвою, І. Зверєвою, А. Капською, О. Карпенко, Н. Комаровою, В. Кузьмінським, Л. Мардахаєвим, Л. Нагавкіною, Л. Нікітіною, Р. Овчаровою, Л. Оліференко, С. Пальчевським, В. Сорочинською, Ю. Чернецькою, М. Шакуровою та ін., у сімейних опікунських формах – В. Костівим, О. Мальцевою, І. Пешою, В. Постовим, М. Стельмаховичем та ін.

Актуалізація опікунських проблем в Україні кінця ХХ – початку ХХІ ст. дала змогу підготувати низку дисертаційних робіт, присвячених у тому числі вихованню дітей в умовах соціальної опіки (Є. Виноградова-Бондаренко, Р. Волянчук, І. Зверєва, А. Зінченко, О. Ільченко, Л. Ковальчук, І. Комар, З. Нагачевська, І. Пługатор, І. Чєнбай та ін.).

Узагальнюючи аналіз вивчення теорії й практики організації соціальної опіки дітей і молоді, ми виявили низку протиріч між:

- необхідністю в умовах нової соціально-економічної ситуації забезпечити кожній дитині упевненість у завтрашньому дні та запитам цивілізаційних перспектив, що не завжди враховують своєчасність вирішення проблем дитини;

- багатим досвідом організації соціальної опіки дітей і молоді, здобутим сім'єю, суспільними організаціями та педагогічною громадськістю в процесі історичного розвитку, і незатребуваністю цього досвіду в сучасних умовах;

• потребою створення ефективної системи соціальної опіки дітей і молоді, що базується на фундаменті історичного минулого, і недостатнім висвітленням в історії соціальної педагогіки одного з найбагатших періодів у розвитку соціальної опіки і захисту дитинства (1918 – 1939 роки).

Аналіз теоретичних джерел, педагогічної практики з означеної проблеми показує, що незважаючи на значну увагу до неї спеціалістів, її соціально-педагогічні аспекти залишаються маловивченими й потребують подальшої розробки. Усвідомлення об'єктивної потреби у пошуках ефективних шляхів використання досвіду минулого у соціальній виховній опіці цієї категорії дітей у сучасних умовах, недостатня розробленість проблеми в теорії та практиці зумовили вибір теми дослідження: *“Організаційно-педагогічні умови соціальної опіки дітей у Галичині і радянській Україні (1918 – 1939 рр.)”*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження проведене відповідно до тематичного плану наукової роботи Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника і є складовою дослідницької проблеми “Історія шкільництва та педагогічної думки Галичини”.

Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Прикарпатського університету імені Василя Стефаника (протокол № 1 від 27.01.2001 р.) і скоординована в Академії педагогічних наук України (протокол № 8 від 30.10.2001 р.).

Мета дослідження – обґрунтувати особливості забезпечення організаційно-педагогічних умов соціальної опіки дітей у Галичині і радянській Україні у 20-30-ті роки ХХ століття та можливості їх трансформації в соціально-педагогічну практику сьогодення.

Для реалізації поставленої мети окреслено такі **завдання дослідження**:

1. Охарактеризувати сутність, розвиток і традиції соціальної опіки в Україні, з'ясувати причини її актуалізації в Галичині та радянській Україні 20-30-х років ХХ ст.

2. Визначити організаційно-педагогічні умови забезпечення соціальної опіки в Галичині та радянській Україні, обґрунтовані в педагогічній теорії означеного періоду.

3. Узагальнити досвід розв'язання досліджуваної проблеми в 20-30-х роках ХХ ст. у практиці державно-суспільного і сімейного опікунства та діяльності громадських і релігійних організацій Галичини й радянської України.

4. Визначити перспективи трансформації досвіду соціальної опіки дітей у 1918 – 1939 рр. у сучасній Україні.

Об'єкт дослідження – соціальна опіка в Україні у 20-30-ті роки ХХ століття.

Предмет дослідження – організаційно-педагогічні умови соціальної опіки дітей, позбавлених батьківського піклування, в Галичині та радянській Україні у 20-30-ті роки ХХ століття.

Теоретико-методологічна основа дослідження ґрунтується на засадах системного та хронологічного підходів до аналізу педагогічних явищ і процесів (І. Бех, А. Рижанова, Н. Чернуха та ін.); концептуальних положеннях філософської, психологічної та педагогічної науки про соціальну опіку (В. Андрущенко, В. Кремень, М. Стельмахович та ін.); основних положеннях соціальної педагогіки про роль соціальних інститутів у соціалізації особистості (О. Безпалько, Р. Вайнола, І. Зверєва, А. Капська, Г. Лактіонова, С. Савченко, І. Трубавіна, С. Харченко та ін.); об'єктивних закономірностях історичного розвитку соціально-педагогічних явищ у сукупності фактів і подій (Л. Ваховський, Л. Вовк, М. Євтух, Л. Міщик, О. Сухомлинська та ін.); ідеях особистісно-розвивального підходу щодо організації виховного процесу в умовах соціальної опіки (І. Бех, Г. Бевз,

І. Булах, О. Киричук, та ін.); концептуальних положеннях загальнодержавних нормативних документів, у яких відображено основні ідеї соціальної та сімейної опіки – Державної цільової програми реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (2007), програми “Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини” на період до 2016 року (2009) та ін.

У дисертаційній роботі використаний комплекс *методів дослідження*: теоретичне узагальнення історико-педагогічних ідей і фактів із архівних матеріалів, історичної, психолого-педагогічної літератури, що дало змогу визначити теоретико-методологічні основи дослідження; аналіз хронологічний (з метою дослідження динаміки змін системи соціальної опіки у часовій послідовності) та історико-географічний, що дає змогу розкрити специфіку регіонального розвитку системи соціальної опіки; систематизація педагогічного досвіду для розробки й визначення провідних тенденцій вирішення соціальної опіки у минулій і сучасній соціально-педагогічній теорії та практиці; метод історичних аналогій та екстраполяції (з метою узагальнення висновків, одержаних у результаті аналізу джерельної бази, прогнозування можливостей їх упровадження в сучасних умовах).

Джерельна база. У процесі дослідження основними джерелами були документи Центрального державного архіву вищих органів влади і органів управління України, Центрального державного історичного архіву м. Львова, Державного архіву Івано-Франківської області, матеріали і книги фондів наукових бібліотек, періодична преса до 1939 року, мемуарна література.

Хронологічно дослідження охоплює 20 – 30-ті роки ХХ ст. і виходить на трансформацію досвіду соціальної опіки цього періоду в сьогодення. Вибір зазначених у темі років зумовлений збільшенням у цей час кількості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, а також становленням систем соціальної опіки радянської України і Галичини після першої світової

війни, завершеної у 1918 р., та закінченням польського періоду панування в Галичині.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що:

- *вперше* обґрунтовано зміст термінів “соціальна опіка”, “опікунське соціальне виховання”, охарактеризовано типологію організаційно-педагогічних форм соціальної опіки (сімейної та суспільної); виявлено тенденції та традиції розвитку соціальної опіки в Україні в історичному контексті; встановлено особливості забезпечення організаційно-педагогічних умов соціальної опіки в Галичині та радянській Україні періоду 1918-1939 років; обґрунтовано сутність соціально-виховної опіки дітей, позбавлених батьківського піклування, як напряму діяльності родини або опікунської сім’ї;

- *уточнено й з’ясовано*: джерела й причини актуалізації соціальної опіки (1918–1939 рр.); зміст діяльності державних, громадських і церковних організацій Галичини і радянської України в організації соціальної опіки дітей, позбавлених батьківського піклування;

- *подальшого розвитку* набули положення про соціально-педагогічний феномен виховання дітей, позбавлених батьківської опіки та піклування, та зміну пріоритетів соціальної опіки в сучасній Україні.

Практичне значення одержаних результатів дослідження. Матеріали дисертації можуть бути використані при підготовці магістрів соціальної педагогіки, соціальних педагогів і практичних психологів, керівників соціально-психологічних служб до розв’язання проблем соціально-виховної опіки в основному через систему сімейного опікунства; підготовці практичних рекомендацій для соціальних педагогів освітніх закладів і працівників соціальних служб; розробці спецкурсів і розділів у курсах теорії та історії педагогіки, соціальної педагогіки, теорії та історії соціального

виховання, соціального супроводу сімей, у навчальних закладах усіх типів, у системі фахової перепідготовки соціально-педагогічних працівників.

Основні результати дослідження *впроваджено*: у навчально-виховний процес Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (акт реалізації № 5 від 01.02.2011 р.), Ніжинського державного університету імені М. Гоголя (акт реалізації № 6 від 24.05.2012 р.), Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка (акт реалізації № 11 від 10.03.2012 р.); у роботі Науково-дослідного центру „Надія” (Центру досліджень проблем неповних сімей і бездоглядності дітей) м. Івано-Франківська (акт реалізації № 2 від 15.10.2008 р.).

Особистий внесок здобувача. У методичних рекомендаціях “Теорія та історія соціального виховання” (у співавторстві з В. Костівим) здобувачем представлено розподіл матеріалу навчальної дисципліни на змістові модулі, аналіз історичного досвіду та сучасні підходи до розуміння соціальної опіки. У статті “Софія Русова про виховання дітей з осиротілих сімей” (у співавторстві з В. Костівим) авторським є теоретичний аналіз підходів С. Русової до оцінки суспільного та сімейного виховання дітей-сиріт; у статті “Митрополит Андрей Шептицький та розвиток діяльності сирітських закладів Галичини” (у співавторстві із З. Бойчуком та В. Костівим) особистий внесок автора полягає в історико-педагогічному опрацюванні джерел та визначенні вкладу А. Шептицького у добродійну діяльність, спрямовану на сирітські заклади.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації та практичні результати дослідження було оприлюднено на наукових і науково-практичних конференціях різного рівня: *міжнародних* – “Соціальна робота: теорія, досвід, перспективи” (Ужгород, 1999), “Особистість в розбудові відкритого демократичного суспільства в Україні” (Київ-Івано-Франківськ, 2000), “Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами” (Київ, 2002), “Актуальні проблеми професійної підготовки

фахівців соціальної роботи в Україні і за рубежом” (Ужгород, 2003), “Ідея опіки дітей і молоді в історико-педагогічній науці” (Івано-Франківськ, 2005), “Освіта дорослих як фактор соціалізації і соціального захисту в сучасному суспільстві” (Черкаси, 2010), “Етновиховний простір сучасних закладів освіти в умовах глобалізації: стан і перспективи” (Хмельницький, 2010), “Народознавчі технології охорони і збереження здоров’я дітей та молоді” (Івано-Франківськ, 2010), “Етнопедагогіка: діалог культур” (Хмельницький, 2012); *всеукраїнських* – “Ідеї народної та наукової педагогіки у вихованні дітей і молоді” (Івано-Франківськ, 1999), “Християнство в Україні на межі третього тисячоліття” (Івано-Франківськ, 2001), “Проблеми безперервної освіти в сучасних умовах соціально-економічного розвитку України” (Івано-Франківськ, 2002), “Формування гендерної культури молоді: проблеми та перспективи” (Тернопіль, 2003), “Українська етнопедагогіка в контексті розвитку сучасних теорій виховання та навчання” (Івано-Франківськ, 2005), “Формування культури родинного виховання: проблеми і перспективи” (Івано-Франківськ, 2008), “Підготовка молоді до сімейного життя: проблеми і перспективи” (Івано-Франківськ, 2011); *регіональних* – “Софія Русова – визначна українська громадська діячка і педагог” (Івано-Франківськ, 2001), “Сучасна родина в системі самовідтворення української нації” (Івано-Франківськ, 2001), “Формування релігійної культури дітей і молоді: проблеми і перспективи” (Івано-Франківськ, 2007), “Діти вулиці: проблеми, права, захист” (Івано-Франківськ, 2008), а також обговорювалися на щорічних звітних науково-практичних конференціях і засіданнях кафедри соціальної педагогіки Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (1999–2012 рр.). Отримані результати були покладені в основу методичних рекомендацій до написання дипломних та курсових робіт, розробки семінарських занять із курсів соціальної педагогіки, теорії та історії соціального виховання, соціального супроводу сімей.

Публікації. Основний зміст та результати дисертаційного дослідження відображено в 22 публікаціях. Серед них: 1 методичні рекомендації (у співавторстві), 10 статей (9 одноосібних) у наукових фахових виданнях України, 11 статей – у збірниках матеріалів наукових конференцій (10 – одноосібних, 1 стаття у співавторстві). Загальний обсяг особистого доробку становить 10,5 друкованих аркушів.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, додатків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 266 сторінок, із них – 189 сторінок основного тексту. 10 додатків складають 30 сторінок. Робота вміщує 13 таблиць і 4 рисунки на 13 сторінках. Список використаних джерел налічує 465 найменувань, із них – 16 іноземною мовою.

РОЗДІЛ І

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОЇ ОПІКИ В УКРАЇНІ У 20-Х – 30-Х РОКАХ XX СТОЛІТТЯ ЯК НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Поняття “соціальна опіка” вживається в основному у двох загально-вживаних аспектах. Багаточисленними дослідженнями вітчизняних науковців (Коваль Л. [129]; Одинченко Л. [215]; Ярмаченко М., 369] та ін.) та зарубіжних (Maciaskowa Т. [386] та ін.) вчених встановлено, що опіка – це поняття, яке позначає різні галузі знань і практичної діяльності, це певний обсяг завдань, спрямованих на конкретних осіб; створення умов для задоволення їх потреб. У такому широкому контексті соціальна опіка вживається в більшості досліджень (Т. Завгородня, Б. Ступарик, Н. Лисенко, Д. Мажец [97] та ін.).

У другому, більш вузькому значенні, соціальна опіка громадян у будь-якій державі, в тому числі й Україні, встановлюється, згідно з найдавнішими традиціями, закріпленими в основах законодавства про шлюб та сім'ю, у тих випадках, коли такі особи з певних причин (неповноліття, хвороба, недієздатність, похилий вік тощо) не мають можливості самостійно захищати свої права та виконувати обов'язки. У педагогічному контексті сьогодні до їх числа відносяться неповнолітні особи до 14 років (встановлюється опіка) та до 18 років (встановлюється піклування), інтереси яких відстоюють опікуни чи піклувальники [271, с. 539–541]; [360, с. 278-279]. Різниця між опікою та піклуванням полягає не тільки у віці підпорядкованих їм дітей, але і в тому, що опікун діє від імені (та в інтересах) опікуваного, здійснює його права і обов'язки, а піклувальник тільки допомагає підлітку здійснювати його права й обов'язки [245, с. 164].

Різномісність таких трактувань актуалізує необхідність більш детального їх аналізу.

1.1. Соціальна опіка в Україні як суспільний організаційно-педагогічний феномен

Розкриваючи систему соціальної виховної опіки в Україні, насамперед зазначимо, що поняття „опіка”, „соціальна опіка”, „опікунство”, „опікунське виховання” – не тотожні й розуміються різними дослідниками по-різному. Оскільки розбіжності в поглядах дослідників щодо визначення цих понять достатньо суттєві та існують різні підходи в аналізі опікунства як суспільного явища, то ми скористаємось аналізом цих дефініцій.

Тлумачний словник української мови визначає *опіку* як піклування про кого-, що-небудь, догляд за кимсь, опікування; постійний нагляд, контроль за чийми-небудь діями, вчинками; організований і контрольований державою нагляд за недієздатними громадянами (малолітніми, душевнохворими і т. ін.), піклування про їхні особисті й майнові права та інтереси [211, с. 468]. Таким чином, у тлумачному словнику розрізняється тимчасова, постійна та юридична опіка й, відповідно, опікунами виступають ті, хто: 1) виявляє піклування про кого-небудь, доглядає когось; 2) постійно наглядає за кимсь, здійснює контроль за чиймись діями, вчинками; 3) особи, котрі здійснюють опіку (протектори, патрони). Подібним чином трактується й „опікунство” – піклування, догляд; нагляд, контроль; обов’язки опікуна [211].

Тобто, за логікою укладачів словника, необхідно розрізняти, принаймні, два смислові підходи: широкий (загальний) та вузький (соціально-правовий).

Не випадково більш вузький, соціально-правовий підхід використовується у педагогічних словниках. Педагогічний словник для молодих батьків виділяє власне юридичний аспект цього поняття: *опіка* – правова форма захисту особистих і майнових прав неповнолітніх дітей, які залишилися без батьківського піклування внаслідок смерті батьків, їх хвороби, нездатності чи небажання батьків самими виховувати дитину [225, с. 239]. Ці визначення логічно виходять від „Педагогічної енциклопедії” [224, с. 204], яка характеризує опіку, щозначається над неповнолітніми, позбавленими піклування

батьків, а також над повнолітніми особами, котрі потребують піклування внаслідок хвороби чи старості. У Педагогічному словнику С. Гончаренка, так само як і в інших нових словниках із педагогіки, психології, філософії, опіка й опікунокство не знаходять свого тлумачення [73].

Сучасні тлумачення до наведених вище визначень додають до чинників природної втрати дітьми батьків – смерті та юридичного позбавлення батьківських прав недієздатними особами – нові суспільні явища, що склалися сьогодні: нездатність чи небажання батьків самими виховувати дітей. Зокрема, в “Енциклопедії освіти” (2008 р.) повторюється визначення і трактування поняття “опіка” з попередніх, вище згаданих видань, ніяким чином не трактуючи його в широкому розумінні цього слова, а тільки “як правова форма захисту особистих і майнових прав неповнолітніх дітей, які з різних причин залишилися без батьківського піклування; особлива форма державної турботи про дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування” [2, с. 607-608].

Автор статті констатує, що опіка та піклування над малолітніми та неповнолітніми дітьми встановлюється у випадках коли, батьки:

- позбавлені батьківських прав або прийнято рішення про відібрання дитини, передачу її під опіку незалежно від позбавлення батьківських прав, оскільки перебування з ними небезпечно для життя і здоров’я дитини;
- не займаються вихованням своїх дітей (позбавлені волі на тривалий час за скоєння злочину, за станом здоров’я (інваліди I-II групи) тощо);
- не проживають разом з дитиною і без поважних причин не беруть участі в її вихованні та утриманні, не виявляють щодо дитини батьківської уваги та турботи або підкинули (залишили) дитину, і це підтверджено відповідними актами, складеними органами внутрішніх справ;
- відмовилися від дитини;
- виїхали на постійне місце проживання або на постійне місце роботи за кордон чи перебувають у довготривалому відрядженні;
- перебувають під слідством та в ін. випадках [2, с. 607].

Заслужує уваги виділення Т. Алексеєнко саме таких чинників (причин) оформлення опіки (піклування). У Сімейному кодексі України (2002) вони не виділяються, хоча побічним чином окремі з них згадуються в розділі, що стосується усиновлення дітей, позбавлених батьківської опіки. Проте попередній Кодекс про шлюб і сім'ю України подібні підстави фіксував, але на першому місці стояли природна втрата (смерть) батьків, визнання батьків недієздатними, хвороба.

Виокремлення ж у такому порядку вище зазначених чинників у цьому сучасному енциклопедичному виданні показує, що акценти в соціальному опікунстві сьогодні зміщуються в сторону соціального сирітства, вагомими чинниками якого виступає позбавлення батьківських прав, ухиляння батьків від виконання своїх обов'язків, відмова від дитини, дистантне проживання батьків від дитини. Це засвідчує, з одного боку, про визнання законодавством і суспільством вимушеного забезпечення опікою дітей, котрі потрапили в складне становище відсутності батьківського піклування, а, з іншого, про втрату пріоритетів оформлення сімейних форм соціальної виховної опіки насамперед у випадках повного сирітства дітей.

У цьому явищі нібито нічого загрозливого на перший погляд немає. Проте тут приховується феномен утвердження соціального відчуження батьків від дітей, котрий дедалі систематичніше й послідовно впроваджується в теорію (закон – Сімейний кодекс України) і практику соціальних опікунських відносин. Крім того, виокремлення на першому місці такого чинника як позбавлення батьківських прав означає, що йому надається переважне значення в числі причин збільшення кількості дітей, які опиняються без батьківської опіки, тобто ми самі створюємо собі труднощі, щоб потім їх “героїчно вирішувати”.

У будь-якому випадку за цим тягнеться необхідність морального та юридичного призначення опіки й опікунів, які діють від імені (та в інтересах) дитини, здійснюючи її права та обов'язки. Світова практика довела, що

окремі функції соціального опікунства можуть і повинні успішно здійснювати не тільки призначувані опікуни, але й відповідні державні та громадські суспільні організації, що однак не виключає спеціального призначення до осіб, які втратили батьків, конкретних опікунів.

Тому Сімейний кодекс України (з 2002 р.), юридичні енциклопедичні й словникові видання тлумачать опікунські відносини таким чином. *Опіка* – це форма захисту особистих і майнових прав громадян, які внаслідок певних обставин (вік, стан здоров'я) не можуть здійснювати свої права самостійно. Опіка встановлюється стосовно двох категорій суб'єктів: а) малолітніх, які не досягли 14-річного віку і залишилися без батьків, піклування; б) повнолітніх громадян, визнаних у судовому порядку недієздатними [360, с. 277]. Опікун – це особа, яка призначається в установленому законом порядку для захисту особистих і майнових прав та інтересів дітей у віці до 14 років (згідно з Сімейним кодексом України 2002 року цей вік зазначено саме цим терміном на відміну від попереднього – 15 років) і громадян, визнаних судом недієздатними внаслідок душевної хвороби чи недоумства [360, с. 278-279].

Опіка припиняється після досягнення малолітніми 14-річного віку; після повернення неповнолітніх на виховання батькам у разі одужання або значного поліпшення здоров'я особи, яка була визнана недієздатною, і відновлення судом її дієздатності; внаслідок смерті підопічного або опікуна [93, с. 277].

Піклування, як одна з правових форм опікунських відносин і захисту особистих і майнових прав та інтересів громадян, є продовженням опіки. Правове регулювання піклування здійснюється Сімейним кодексом України, Цивільним Кодексом України та іншими законними актами й передбачає стосовно дітей та юнацтва піклування над неповнолітніми особами віком від 14 (згідно СК України 2002 року) до 18 років, які внаслідок смерті або хвороби батьків, позбавлення їх батьківських прав чи з інших причин залишилися без батьківського піклування [360, с. 259].

Загальний же аспект турботи й піклування про людину, що в будь-якому разі визнається на різних рівнях і визначається в різних формах (*суспільна турбота* про всіх дітей через забезпечення відповідних суспільних умов буття людини; *турбота над усіма малолітніми дітьми*, не тільки тими, котрі не мають батьків; *піклування-турбота про вагітних жінок, хворих людей* тощо), стосується різних аспектів загальних процесів *формування, розвитку й виховання* особистості, а також інших соціально-педагогічних категорій – *соціальної допомоги, соціально-педагогічної підтримки, соціального психолого-педагогічного супроводу, патронажу* тощо.

Нікому з учених чи педагогів-практиків до початку ХХ століття не приходило на думку використовувати терміни „опіка”, „опікунство”, „опікунське виховання”, що стосувалися б *усіх людей* та загальних проблем турботи про бідних людей, допомоги дітям у здобутті освіти, фаху тощо. Це виникло через різні причини, які ми розглянемо пізніше, в підрозділі 1.3.

Тут коротко зазначимо, що такими причинами насамперед постали: гострота виникнення питання про пріоритетність суспільного чи сімейного виховання молодого покоління в умовах зародження нових суспільних відносин – перспективи побудови соціалістичного й комуністичного суспільства; виникнення проблеми масового сирітства через світові й локальні катастрофи та війни; удосконалення й видозміну шлюбно-сімейних стосунків в умовах становлення й розвитку таких суспільних явищ як біархатність, демократизація, гуманізація, фемінізація тощо.

Вище зазначене вимагає виокремлення різних форм соціальної виховної опіки. Насамперед, у складі соціальної виховної опіки та опікунського виховання виділимо необхідність розрізнення власне *сімейної опіки й виховання*, яка в історії людства визначена звичаєвим (моральним) правом та правовими (юридичними) нормами, закріпленими в законодавствах усіх країн і яка трактується, як правило, індивідуальною опікою.

Більшою мірою, згідно нормативних документів різних країн світового співтовариства, під *опікою* розуміється система відповідних заходів, що стосується в основному *дітей, які втратили батьків* або знаходяться в ситуації *відсутності такої опіки* у власній родині, тобто *в умовах бездоглядності чи безпритульності*. Подібним чином опіка трактується й стосовно старших членів родини, позбавлених турботи й допомоги з боку власних дітей.

Ці зауваження приводяться не випадково, оскільки в сучасній літературі, спеціально присвяченій проблемі опіки над дітьми в добу трансформації суспільного устрою, система опікунського виховання стала трактуватися дуже широко, аж до заміни шкільно-громадсько-сімейного виховання словами “опіка”, “опікунська турбота” [97, с. 43–150]. Внаслідок цього не розглядаються специфічні особливості й можливості *опіки й опікунського виховання* в різнобічному формуванні особистості, а перекладаються проблеми соціального опікунства на широкий спектр сімейного, шкільного й позашкільного виховання. Усвідомлюючи умовність такого підходу до опікунського виховання, вчені вживають поняття „цілісна система опікунсько-виховної праці” [303, с. 66], “опікунсько-виховна робота з дітьми та молоддю” [203, с. 529, 543], а в деяких випадках вживають ці терміни і в системі “опікунсько-виховної функції навчального закладу” [97, с. 15-19], “опікунсько-виховної діяльності школи, позашкільних навчально-виховних закладів” [350, с. 35–41].

Крім того, значна увага авторами таких підходів приділяється загальній опіці – так званим „різним формам допомоги і надання підтримки дисфункційним сім’ям”, „явищу суспільного сирітства, коли простежується опікунсько-виховна слабкість і нездатність, характерна для багатьох сімей” [97, с. 16]. У цих випадках застосовується така міра як поміщення дитини в заступницьку сім’ю або в суспільні опікунсько-виховні заклади (притулок для неповнолітніх, ясла для суспільних сиріт, будинки дитини соціального характеру, заклади материнської опіки над вагітними жінками чи молодими матерями, патронуючу сім’ю тощо) – [97, с. 21–22, 24].

У спеціальних дослідженнях, присвячених соціальному опікунству визначення поняття “опіка”, “соціальна опіка” та “опікунське виховання” не подається. Зокрема, в дисертаційному дослідженні Р. Волянюк опіка визначається в широкому контексті цього слова, як “важлива форма захисту недієзданих громадян, виховання дітей і молоді, з різних причин неспроможних захищати свої права й інтереси” [58, с. 161]. У протилежному, вузькому значенні цього поняття трактує опіку польська дослідниця С. Бадора, вживаючи стосовно опіки термін “заступницька опіка”, трактує її як опіку, що здійснюється щодо дітей, позбавлених природної сім’ї і має характер повної опіки, яка характеризується повною відповідальністю опікунів та підопічних та безперервним задоволенням потреб, і відбувається як в інституційних, так і неінституційних формах [11, с. 19–20].

Не завадить у зв’язку з цим виділити дослідницький підхід О. Безпалько, яка в навчальному посібнику з соціальної педагогіки у розділі, присвяченому соціальному сирітству [19, с. 102–116], виділяє на першому місці сімейні форми соціальної виховної опіки у випадку втрати батьківського піклування через різні причини (усиновлення, прийомна сім’я, ДБСТ, опіка, піклування, інтернат). Надаючи також пріоритет сімейним формам соціально-виховної опіки, зазначимо доцільність наведення іншого порядку такої опіки для дітей-сиріт і соціальних сиріт – усиновлення, опіка і піклування (власне опікунська сім’я у різному поєднанні), прийомна сім’я, ДБСТ, патронатна сім’я, суспільні форми сімейної опіки (дитячий будинок, інтернат тощо).

Ми солідарні з дослідницьким підходом О. Безпалько та С. Бадори і на нашу думку, *соціальна опіка* й *опікунське виховання* мають вживатися саме в автентичному сенсі, тобто на ґрунті того, чому цей термін появився. І використовуватися стосовно дітей чи дорослих, *позбавлених батьківської чи родинної* (синівської тощо) *турботи-піклування*, а не власне всіх дітей, які певною мірою *всі* потребують “опіки, турботи” в найрізноманітніших спектрах соціального життя. Для позначення інших аспектів, що стосуються особли-

востей опікунського, піклувального характеру щодо всіх осіб (у широкому розумінні такого процесу) існують цілком придатні для цього інші терміни – „допомога”, „турбота”, „виховання”, „формування”, „розвиток” тощо.

Доречно проаналізувати в цьому контексті кількість слів, яка вживається у такому програмному документі, яким є Декларація прав дитини, проголошена Генеральною Асамблеєю ООН у 1959 році. Слово „опіка” зустрічається тут тільки один раз („дитина повинна зростати під опікою і відповідальністю своїх батьків”), а „піклування” – 3 рази, і тільки у тих випадках, коли це стосується батьківської опіки чи піклування, в тому числі й стосовно дітей, що не мають своєї сім’ї або достатніх засобів для існування. Для інших же аспектів „опікунського” характеру турботи про дітей тут вживаються такі слова як „забезпечення” й „розвиток” (по 8 раз), „освіта” і „захист” (по 5 раз), „охорона” (3 рази), „догляд”, „допомога”, „сприяння”, „любов” (по 2 рази) й т. ін. [78, с. 8–10].

Отже, на нашу думку, поняття “опіка”, як мінімум, вживається у таких основних значеннях: 1) як *основа утворення родинних взаємин* у ситуації коли знаходиться певна частина дітей, які втратили батьків (діти-сироти), чи через різні причини позбавлені батьківського піклування, а також наявна певна категорія дорослих людей, які не мають/чи мають своїх дітей, та виявляють своє бажання взяти одну чи декількох таких дітей під опіку; у цих випадках держава офіційно юридично закріплює таке оформлення родинних взаємин через термін “опіка”; 2) як *діяльність* родичів (поєднаних кровно-спорідненими зв’язками по різних лініях) чи близьких/нерідних осіб (емпатійно й альтруїстично налаштованих до дітей, позбавлених батьківського піклування), спрямована на турботу й підтримку цих дітей у задоволенні основних життєво необхідних потреб, захист їх інтересів у процесі особистісного становлення; 3) як *діяльність* окремих груп осіб, що представляють різні інституційні форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування (притулки, інтернатні, патронатні та інші утворення), що призвело

протягом тисячоліть в окремих країнах і періодах до крайніх кроків усупільнення виховного процесу стосовно цих дітей (і навіть до хворобливих наслідків їх депривації і невідповідності їх до родинного життя).

Таким чином, вимушена необхідність продовження суспільної турботи про дитину, котра через різні причини втратила батьків, викристалізовується протягом розвитку соціальних відносин у *формі соціальної виховної опіки*, яка практикується через сімейні та інституціональні форми опіки, але продовжує стосуватись насамперед *сім'ї, родинних взаємостосунків*. Тому й опікуни призначаються органами опіки, як правило, з дорослих, близьких підопічному, з родинного оточення. При призначенні опікуна враховуються його особисті якості, характер взаємин із підопічними, здатність до виконання опікунських виховних обов'язків.

Звідси, виходимо на опікунські сімейні взаємостосунки та вживання термінів „опікунська сім'я”, „опікунське виховання”. За аналогією з поняттям “батьківське виховання”, коли вихователями в родині є батьки, доречне вживання й терміну “опікунське виховання”, коли такими вихователями постають опікуни. Словосполучення “*опікунська сім'я*”, як окремий тип сім'ї, вперше зустрічається в дисертаційному дослідженні В. Костіва [145, с. 22]. Тут і пізніше він визначає сім'ю як динамічну малу соціальну групу людей, які спільно проживають і поєднані родинними відносинами (шлюбу, кровної спорідненості, усиновлення, *опіки* (виділено нами – Л. Ф.), свояцтва), спільністю формування й задоволення соціально-економічних і біологічних потреб, любов'ю і взаємною моральною відповідальністю. *Опікунська сім'я*, згідно з цим визначенням, відрізняється від інших типів сімей *родинними відносинами опіки*.

Виходячи з детального аналізу відносин у сім'ї, він подає класифікацію нуклеарних сімей, де окремим типом виділяється опікунська сім'я¹. Згідно з

¹ За його класифікацією є 7 типів нуклеарних сімей: 1) подружня сім'я (в основі її утворення є шлюб); 2) повна сім'я (в основі – шлюб і кровна спорідненість); 3) неповна сім'я (в основі – кровна спорідненість); 4) повна змінена сім'я (в основі – кровна спорідненість і шлюб, повторний для одного чи обох членів подружжя); 5) сім'я з прийомними дітьми (в основі – усиновлення/удочеріння); 6) опікунська сім'я (в основі – опіка); 7) сім'я свояків (в основі – свояцтво).

його підходами, *опікунською сім'єю* можна вважати динамічну малу соціальну групу людей, які спільно проживають і поєднані родинним відношенням *опіки* (з можливим поєднанням в основі сімейних відносин шлюбу чи шлюбу з кровною спорідненістю, коли опікунами виступає подружжя, яке має своїх власних дітей), спільністю формування й задоволення соціально-економічних і біологічних потреб, любов'ю, взаємною моральною відповідальністю. За його обґрунтуванням, опікунська сім'я відрізняється від інших типів сімей саме *родинними відносинами опіки* [147, с. 56; 268, с. 164].

Звичайно, у випадку, коли опікунами є подружжя, спостерігається подібність відносин зі стосунками “рідні (кровні) батьки і дитина”, наявних у повній нуклеарній сім'ї, проте погодимось, що в опікунській сім'ї проявляються своєрідні специфічні особливості.

Отже, необхідно розрізнити своєрідність відносин у відповідних типах соціального й, зокрема, сімейного опікунського виховання, і вивчати їхні сутнісні характеристики, властиві саме цьому специфічному типу сім'ї, а не іншому. У зв'язку з цим виділяємо різні форми піклування про дітей, що використовуються в іншому значенні, але є дуже близькими до опікунської сім'ї.

Для прикладу, розрізняють адопційну сім'ю [11, с. 198, 202; 382; 390] (інша назва – *сім'я з прийомними дітьми*), утворену через усиновлення дитини, позбавленої батьківського піклування внаслідок смерті батьків, втрати батьківських прав, хвороби, відмови від дитини тощо, а також *повну змінену сім'ю* (за участю нового члена сім'ї – вітчима, мачухи, коли основою утворення сім'ї є *усиновлення* (у другому варіанті це відбувається не завжди), а не *опіка* [147, с. 56]. У цих випадках діти отримують не тільки батьків, які прирівнюються в особистих і майнових правах та обов'язках до кровних родичів, але й заново батьківське піклування. Проте ця батьківська турбота, хоча і виступає наближеною, прирівняною до *повної сім'ї*, проте водночас є специфічною, зі своїми особливими проблемами, властивими саме *сім'ї з прийомними дітьми* чи в окремих випадках *повній зміненій сім'ї* (збережен-

ням таємниці усиновлення, наявністю альтернативного вибору спілкування з рідними (біологічними) батьками, своєрідністю у відборі виховних засобів впливу тощо).

Підводячи підсумок аналізу понять, що стосуються соціальної виховної опіки, розрізняємо: 1) типи *соціального опікунського виховання, наближеного до сімейних умов* [62, с. 30–35] – а) власне опікунська сім'я; б) т. зв. “прийомна сім'я”², в) дитячий будинок сімейного типу, г) патронат чи патронатна сім'я); 2) різні форми *суспільної виховної опіки, реалізованої державними чи недержавними закладами* [19, с. 108–109] – а) будинок дитини (ясла для соціальних сиріт), б) дитячий будинок соціального характеру (три типи: дошкільні, шкільні, змішаного типу для дітей дошкільного та шкільного віку); в) школи-інтернати для дітей-сиріт; г) спеціальні заклади для дітей з особливими потребами тощо); 3) поєднання різних форм *суспільної чи сімейної виховної опіки, що здійснюється при наявності батьків, які тимчасово не можуть (не хочуть) через різні причини виконувати свої виховні функції* (сімейні чи державні/недержавні громадські заклади – а) притулки для дітей, б) центри соціально-педагогічної реабілітації дітей та інші форми, які особливо різноманітним чином проявляються у досвіді інших країн – наприклад, заклади материнської опіки тощо).

Виділення різних типів і форм соціальної виховної опіки наводимо на основі детального аналізу філософської, соціологічної, психологічної, педагогічної, юридичної та інших наук у рис. 1.1 та 1.2, окремі положення яких будуть розкриті в третьому розділі цієї роботи. У цих таблицях нами синтезовані різні типи й підтипи соціальної опіки та власне сімейної виховної опіки, які зустрічаються у вітчизняній та світовій опікунській практиці (тому в назвах окремих типів і форм подаємо визначення у традиційному вітчизняному

² Застосування лапок у цьому випадку означає, що назва “прийомна сім'я” є не дуже вдалою, оскільки ми більше погоджуємось з термінологією типів сімей, виокремлених В. Костівим (побудованою на підставі аналізу сімейних взаємовідносин і використання в якості ознаки – “основи відносин”), який розрізняє “сім'ю з прийомними дітьми” (в основі якої є усиновлення, удочеріння, інша назва – адопційна сім'я) та “опікунську сім'ю” (в основі якої – опіка). Запозичений від росіян термін “прийомна сім'я” більше підходить до одного з різновидів опікунської сім'ї, оскільки тут так само, як і у випадку опіки, договір укладається на тимчасовий період на ті ж самі терміни, що і при взятті дитини під опіку.

Рис. 1.1 та 1.2. Організаційно-педагогічні форми соціальної опіки дітей, виокремлені на основі історичного досвіду

застосуванні, а також паралельно у визначеннях зі світової практики опікунства.

Актуалізація явища соціального опікунства в різні періоди зумовлена різними чинниками, серед яких сьогодні важливим є явище соціального сирітства, спричинене ухиленням або відстороненням батьків від виконання своїх батьківських виховних обов'язків стосовно неповнолітньої дитини. Соціальні сироти – це особлива соціально-демографічна група дітей, які внаслідок соціальних, економічних та морально-психологічних причин залишились сиротами при живих батьках. До них належать безпритульні та бездоглядні діти, тобто діти вулиці [62, с. 30–35].

Причини та витоки сучасного соціального сирітства різні, простежуються деякі закономірності в його виникненні та існуванні. Найбільш поширеними випадками, що призводять до свідомого уникнення батьками виконання свого природного виховного обов'язку стосовно власної дитини (дітей) є зловживання алкоголем, наркоспоживання і як результат – позбавлення їх батьківських прав. Інші причини соціального сирітства в сучасних соціально-економічних умовах – ув'язнення батьків, позашлюбне народження дитини, погані матеріальні та житлові умови сім'ї, стан морально-психологічного клімату в ній тощо, тобто всі вони мають соціальний характер.

Феномен сирітства має ще й юридично-правові наслідки – порушується конституційне право дитини на сімейне виховання та батьківське піклування, що є порушенням одного з базових прав, проголошених Конвенцією ООН про права дитини.

Тому діяльність усіх відповідних соціальних інститутів, у тому числі й держави, спрямована на створення таких форм виховання й утримання дитини-сироти, які б могли певною мірою замінити сім'ю. Звичайно, всі ці форми можуть лише пом'якшити негативний вплив на дитину, становища в якому вона опинилася, а не компенсувати повністю відсутність її власної сім'ї.

Із-понад 100 тис. дітей-сиріт і дітей, позбавлених сьогодні батьківської опіки, лише майже 7% – круглі сироти. За статистичними даними станом на початок ХХІ ст. (дані Міністерства освіти і науки України), на вихованні в сім'ях під опікою перебуває понад 50 тис. дітей; усиновлення – понад 55 тис. дітей.

За даними ЮНЕСКО, в усіх країнах колишнього СРСР різко зростає кількість дітей, що перебувають у дитячих будинках. Водночас у країнах Центральної Європи, за винятком Югославії та Хорватії, де основною причиною такого становища була війна, а також Словаччині й Польщі існує тенденція щодо зменшення дітей-сиріт.

На початку ХХІ ст. в Україні діяло 689 інтернатних закладів різних типів, в яких навчається 154,2 тис. учнів, зокрема: 299 загальноосвітніх навчальних закладів-інтернатів (86,3 тис. учнів), у тому числі: 44 – для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування (12,3 тис. учнів); 65 – санаторних для дітей, які потребують тривалого лікування (16,5 тис. учнів); 391 спеціальна школа-інтернат для дітей, які потребують корекції фізичного чи (або) розумового розвитку (61,2 тис. учнів), з яких 238 – для розумово відсталих (38,4 тис. учнів), 30 – для дітей із вадами зору (5,1 тис. учнів), 59 – для дітей із вадами слуху (7,3 тис. учнів), 18 – для дітей з наслідками поліомеліоліту та церебрального паралічу (2,3 тис. учнів), 14 – для дітей із важким порушенням мови (3,2 тис. учнів), 32 – для дітей із затримкою психічного розвитку (4,9 тис. учнів); 14 закладів соціальної реабілітації для дітей, які потребують особливих умов виховання (0,9 тис. учнів); 83 дитячі будинки для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського виховання (4,8 тис. дітей) [218, с. 46].

Значна увага приділяється удосконаленню та реформуванню мережі інтернатних закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського виховання. Для забезпечення конституційних прав дітей-сиріт наприкінці ХХ ст. відповідно з потребами відкрито 32 дитячі будинки, 30 шкіл-інтернатів,

розширюється мережа малокомплектних дитячих будинків змішаного типу (15-30 дітей), які формуються за різновіковими принципами за місцем проживання родичів дітей і утримуються за рахунок місцевих бюджетів.

Із метою забезпечення родинних зв'язків дітей-сиріт у школах-інтернатах створюються дошкільні відділення (групи), що дає змогу виховувати дітей-родичів у межах одного навчального закладу. Так, у 2000 році у дошкільних відділеннях шкіл-інтернатів виховувалося понад 700 вихованців віком від 3 до 7 років. Із цією метою функціонують дитячі будинки змішаного типу, в яких утримуються діти-родичі віком від 3 до 17 років, у тому числі 1,8 тис. дітей дошкільного віку [218].

Наведені дані показують, що з періоду функціонування незалежної Української держави ми намагаємось традиційно продовжувати практику суспільних форм виховної опіки, хоча синергетичне функціонування родинних взаємовідносин схиляється все-таки переважно до індивідуально-сімейних форм опіки дітей, позбавлених батьківського піклування.

Загалом усі дослідження, присвячені впливу суспільного та сімейного виховання на розвиток і поведінку дітей, підтверджують висновок про те, що умови, наближені до сімейних, мають незаперечну перевагу в соціалізації молодого покоління. Чеські психологи Й. Лангмейер і З. Матейчек на основі узагальнення даних світової науки і практики, а також свого багаторічного досвіду вивчення психічного розвитку дітей, що виховуються в дитячих будинках і школах-інтернатах, ввели поняття психічної депривації, психічного стану, що виникає в результаті таких життєвих ситуацій, в яких суб'єкту не дається можливості для задоволення деяких головних життєвих психічних потреб достатньою мірою і протягом деякого часу [165, с. 23]. Незважаючи на задоволення харчування й догляд, у їхньому психічному, інтелектуальному та емоційному розвитку спостерігається значне відставання від вікової норми, від ровесників, які ростуть і виховуються в сім'ї під опікою [295, с. 133].

Не будемо вдаватися до інших загальновідомих прикладів, а приймемо аксіомне твердження: якщо дитина залишилась без батьківської опіки, потрібно, щоб вона виховувалась не в дитячому будинку, а в умовах *опікунської сім'ї* чи в умовах, наближених до сімейних. Цей висновок виходить насамперед від традиційної системи практичної організації соціального опікунства в Україні в основному через індивідуальні форми соціальної опіки – сімейне опікунство.

Узагальнення нами основних понять дослідження на основі аналізу філософської, психологічної і педагогічної літератури, власний практичний досвід проведення занять для студентів спеціальності “Соціальна педагогіка і практична психологія” у Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника із таких предметів як “Теорія та історія соціального виховання”, “Соціальний супровід сімей”, “Основи родинного виховання” дало змогу сформулювати їх таким чином.

Соціальна опіка – це суспільно-історичне явище, організаційно-педагогічний і соціально-психологічний феномен турботи, захисту прав, задоволення потреб та інтересів дітей, позбавлених через різні соціальні причини батьківського піклування, що виявляється в заміні автентично визначених Богом природних вихователів дитини і забезпеченні комплексу практичної діяльності опікунів і піклувальників в умовах наближених до родинних взаємин, або спеціально зорганізованих суспільством закладів різного типу.

Соціальне виховання – це стихійний чи цілеспрямований процес взаємодії всіх причетних до зростаючого покоління осіб або суспільних інституцій із конкретною дитиною (групою дітей) з метою розвитку їх різнобічних особистісних якостей, підготовки до громадянського, сімейного, трудового, творчого життя в процесі особистісного самовдосконалення й самореалізації (це поняття застосовується стосовно всіх дітей, у тому числі й стосовно дітей, які виховуються в сім'ях і дітей, позбавлених батьківської опіки та піклування).

Батьківське виховання – це цілеспрямований процес взаємодії батьків та їхніх дітей із метою розвитку й саморозвитку, самовдосконалення різнобічних якостей особистості сім'янина, громадянина, трудівника, творця (застосовується стосовно взаємодії батьків і дітей у сімейних соціальних групах).

Опікунське соціальне виховання – це цілеспрямований процес взаємодії опікунів (батьків-вихователів) із вихованцями, прийнятими під опіку/піклування з метою забезпечення необхідних організаційно-педагогічних умов для розвитку, саморозвитку й самовдосконалення їх особистісних різнобічних якостей громадянина, сім'янина, трудівника, людини-творця (застосовується стосовно взаємодії опікунів, батьків-вихователів в опікунських соціальних групах).

Саме в такому контексті предметом нашого дослідження постала соціально-опікунсько-виховна діяльність (з боку суспільства та спеціально визначених суспільством опікунів) стосовно дітей, позбавлених батьківської опіки та піклування, причому власне педагогічний аспект такої діяльності звужує коло підопічних до дітей 18-річного віку, що є предметом діяльності соціальних педагогів.

1.2. Розвиток соціальної опіки дітей, позбавлених батьківського піклування, в історичному контексті

Соціальна опіка дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування й турботи, виступає давньою організаційно-педагогічною передумовою успішного виховання, розвитку і формування особистості громадянина, сім'янина, трудівника, творця на землях, історично встановлених у межах території сучасної України.

Для розкриття особливостей опікунських взаємовідносин у період зародження ранньофеодальної Давньоруської держави потрібно вияснити систему соціальних відносин, систему суспільного розподілу праці, основні риси ро-

динних взаємостосунків, які визначали соціальну виховну опіку над дітьми. Цю проблему неможливо також розглянути у відриві від методів і форм виховання дітей у той час. Багато в чому опікунство залежало від структури сім'ї, яка історично змінювалась від найдавніших часів і народів.

Тому вдамося спочатку до найперших відомостей стосовно опікунства, що запроваджувалися у відомих цивілізаціях. Зокрема, грецькому праву була відома опіка над неповнолітніми та жінками. Опікун над дітьми (*epitropos*), як правило найближчий родич чоловічої статі, назначався відповідно до заповіту батька. В Афінах у випадку відсутності ясно вираженої останньої волі батька опікуна міг назначити архонт-епонім. Опіка продовжувалася до досягнення опікуваним повноліття і занесення його імені в списки громадян та включала в собі виховання, управління майном і представництво в юридичних відносинах. Подавати скарги про недобросовісність опікуна опікуваний мав право тільки після п'ятирічного терміну завершення опіки.

Опіка над жінками продовжувалася пожиттєво або припинялась після замужності, після чого функції опікуна переходили до чоловіка. Опікун над жінкою (*kyrios*) виконував завдання, подібно до опіки над сиротами з тією різницею, що жінка мала право розпоряджатись майном в обмеженому об'ємі.

Згідно з положеннями римського права, законними опікунами над неповнолітніми дітьми і незаміжніми жінками були найближчі родичі чоловічої статі в такому порядку: брати, дядя з батьківської сторони і, нарешті, дядя з материнського боку. Але вже в ранній період поширилась практика призначення опікуном за заповітом батька сім'ї і дещо пізніше за постановою державного органу.

Із набуттям жінками все більшої правової самостійності опіка над ними поступово втратила своє значення. Основне завдання опікуна полягало в управлінні майном [275].

Перша історична форма опікунства й виховання дітей за межами сім'ї в межах території сучасної України – це передача дітей із батьківської сім'ї до материнського дядьки, який і ставав основним опікуном-вихователем [9]. Община залишала за собою права на дітей, змушувала ще не повністю зміцнювати батьківську сім'ю, віддавати своїх дітей в опікунство спочатку назавжди, а потім на більш-менш довший період. Із часом звичай обов'язкового виховання дітей поза межами батьківської сім'ї, який виявився пережитком первісної спільності дітей, приймав форму, яка відповідала новим суспільним відносинам. Дітей стали віддавати на виховання й опікунство в будь-яку іншу сім'ю, але тільки не в родину за материнською лінією. Але в цьому звичаї стала проявлятися й інша тенденція, породжена економічною потребою кожної сім'ї залишити й виховувати дітей у себе. Із часом цей звичай став зводитись до того, що дітей привілейованих сімей віддавали в сім'ї рядових общинників. У східнослов'янському суспільстві в IV-IX ст. цей звичай, який був дуже поширений, об'єктивно заважав відриву знаті від основної маси населення. Через цей механізм опікунського виховання патріархальний рід підтримував свою цілісність [221, с. 24–26].

Зі встановленням феодальних відносин і феодальної власності, тобто в період існування київської держави, виникають дві форми соціального опікунства – індивідуальна й громадська.

Індивідуальна форма опікунства виникла в період формування з великої патріархальної сім'ї малих моногамних сімей, які вже мали своє майно, господарство. І якщо діти втрачали свого батька, то виникала проблема збереження цього майна до повноліття дітей. Самі діти не могли його вести так, щоб воно збереглося і виникала потреба в опікуні, який вів би це господарство, доглядав за дітьми. Опікунські взаємини і майнові права дітей регулювались „Руською Правдою” – першим збірником законів Київської Русі.

У „Руській Правді” зафіксовано п'ять статей про захист майнових прав дітей і соціальне опікунство [320, с. 59]: *ст. 98* захищає право дітей,

народжених від рабині: після смерті батька ці діти ставали вільними, хоч участі в успадкуванні майна свого батька не брали; *ст. 99* зазначає, що коли в сім'ї після смерті чоловіка мати виходить заміж, то найближчий родич бере дітей разом із майном під опіку до повноліття; передача майна тільки в присутності свідків виключає можливість незаконного присвоєння майна опікуном (використовується для цього громадський контроль общини); опікун мав право користуватись цим майном, віддавати його під проценти, користуватись прибутком, за що був зобов'язаний законом піклуватись про дітей; при досягненні повноліття він повинен повернути дітям спадщину, а якщо втратив частину майна, повинен оплатити дітям вартість їх спадщини; якщо опікуном дітей і майна ставав вітччм, то умови опікування дітьми залишалися ті ж самі; *ст. 101* оберігає дітей, їх майнові права у випадку, коли після смерті чоловіка їх мати вирішує залишатися вдовою і сама вестиме господарство; якщо ж мати розтратить це майно і знову вийде заміж, то закон зобов'язує її повернути всю вартість майна дітям; *ст. 104* регулює успадкування майна у випадку, коли залишились діти від однієї матері, але від двох батьків; кожна дитина має отримати майно свого батька; *ст. 106* вказує на те, що мати може віддати своє майно тій дитині, яка піклувалась про неї, незалежно від того, дочка це чи син.

У „Руській Правді” знайшла письмове відображення педагогічна думка Київської Русі. Цей збірник законів регулює порядок збереження батьківського майна і передачі його дітям, встановлює і регулює правила охорони дитинства, опікунство сиріт, їх права на спадщину батька. Статті „Правди” свідчать про існування двох форм успадкування: за заповітом і законом. „Руська Правда” передбачала опікуна тільки з числа найближчих родичів, за винятком вітччма, при якому була мати дітей, і який після одруження з нею ставав таким же найближчим родичем, як і перший чоловік. На опікунах лежить обов'язок прийняти майно підопічних і все в цілості повернути. За будь-які втрати опікун несе матеріальну відповідальність, від якої не звільня-

ються вітчим і рідна мати, коли остання вийде заміж. Прибутки й збільшення майна підопічного признається опікунові як винагорода за його труди й піклування за дітьми. Розмір втрат визначається третейськими судами. Опіку встановлюють органи влади, а також батько за життя [89, с. 655]. Отже, „Руська Правда” мала досить розвинений інститут опіки. Свідчення про опікунів, які заволоділи майном сиріт, а також про вітчимів-розтратників описаний у Києво-Печерському патерику в розповіді про монаха Захарія. В усіх складних ситуаціях „Руська Правда” вносила певний порядок у захист прав та інтересів дітей і протидіяла свавільним діям із боку опікунів та інших осіб, що гарантувало сиротам нормальні умови існування [92, с. 67).

Визначення дітей на опікунство виражалось терміном „дати на руки”. На опікуна покладались різні обов’язки: годувати, одягати, зберігати майно дітей і повернути їм його в цілісності. У народі опікуна називали печальником (від слова „печаловаться”, яким виражалось піклування про виховання дітей), що означає благодійник, наставник, який проявляє до дітей милосердя [370, с. 19].

Ще однією з форм соціальної виховної опіки у Київській Русі було кормильство – виховання княжих дітей, що відображало звичай віддавати дитину на сторону [67, с. 132–145]. Корені кормильства сягають в епоху матриархального роду і в трансформованій формі воно відоме майже в усіх народів ранньосередньовічної Європи. Із літописів довідуємось, що кормильство вихователів мали князі Ігор, Святослав, Ярослав Мудрий, Роман Галицький, Юрій Долгорукий [370, с. 97].

Київські князі підбирали кормильців із числа воєвод, знатних бояр, які жили в окремих волостях. Малий княжич відправлявся в інше місто не тільки на кормління, але й на князювання в область, яка входила до складу володінь батька. Тому й кормильці виступали, як наставники і регенти, які управляли за своїх малолітніх вихованців.

Розсилали княжичів по областях дуже рано, інколи навіть в 5-7 років. У цих умовах кормильці виконували дві функції – наставника й розпорядника справами в дорученій йому сфері від імені свого вихованця. В обов'язки кормильця входило розумове, моральне й фізичне виховання, раннє притягнення княжича до управління державними справами.

Так, зовсім малий Святослав Ігорович приймав участь у каральному поході на древлян, які вбили його батька. Літопис повідомляє, що кормилець Асмуд і воєвода Свенельд доручили Святославу розпочати битву: „І коли зійшлись обидва війська для сутички, Святослав кинув спис в Древлян, і спис пролетів між вухами коня і вдарив йому в ногу, бо ще був Св'ятослав дитиною” [92, с. 121].

Встановлено, що інститут кормильства у початковий період історії Київської Русі сприяв зміцненню централізованої влади, об'єднанню східнослов'янських земель у руках київського князя. Однак така система виховання та опікунства мала негативні наслідки. Штучна спорідненість часто витісняла кровну спорідненість на другий план, батьки погано знали своїх синів, брати майже не знали один одного, що загострювало боротьбу за батьківське крісло. Високе становище кормильників давало їм можливість втручатись у родинні спори, в політичні інтриги й взірцеві змови.

Починаючи з XIII ст. князі почали замінювати кормильців дядьками. Термін „дядько” зустрічається в Іпатіївському літописі під 1202 роком, де йде мова про боярина Мирослава, який взяв на себе опікування дітьми Романа Мстиславовича Галицького [9, с. 88].

Крім індивідуальної форми соціального опікунства, поширеною було громадське опікунство, що охоплювало категорію дітей, яка була залишена батьками, або яка взагалі не знала своїх батьків. Піклування над такими дітьми брала община. Звичай піклування про дітей усією общиною, який склався ще в період матріархату, в Київській русі трансформувався в опікунство над домами убогих дітей при скудельницях – ямниках із дощаним дахом, куди взимку звозили померлих для наступного захоронення весною. Поблизу

них будували сторожки; коли виникала потреба – їх розширювали, перетворювали в будинки для дітей-сиріт. В етнографічних матеріалах вони відомі під назвою божедомок, дітей же називали Богданами. Скудельниками підбирали старців або бабусь, які виховували дітей та охороняли їх. Вихователі стежили за фізичним розвитком дитини, вчили дітей правил людського співжиття, звичаїв. У літописі згадуються скудельниці в Торжку, Смоленську та інших місцевостях Київської Русі. Скупчення давніх дитячих поховань відкриті археологами в Києві, Львові, Меджиборі, що свідчить про існування в цих містах таких притулків [320, с. 66].

Будинки убогих перебували під наглядом міських общин і утримувались за рахунок пожертвувань населення. Сюди жителі навколишньої округи зносили продукти, одяг, взуття, іграшки. При всій своїй примітивності будинки для убогих дітей були вираженням народного опікування й турботи про дітей-сиріт, проявом людського обов'язку перед дітьми.

Однією з форм громадського опікуництва у Київській Русі було опікуництво над дітьми з різними вадами розвитку. Якщо в західноєвропейських країнах в епоху середньовіччя такі діти по суті були відірваними від суспільства, не користувались ніякими правами, більше того їх переслідували, вважаючи глухонімоту, сліпоту чи розумову відсталість „карою божою”, а її носіїв пристанищем нечистої сили, то в Київській Русі калічні діти здебільшого утримувались у монастирях. „Блаженні” та „юродиві” на Русі були оточені ореолом святості, користувались симпатією і захистом народу. Нерідко служителі православної церкви виправдовували наявність дітей-калік „божою волею”, намагались довести, що вони потрібні в інтересах Бога і людей, оскільки це спонукає віруючих творити благо в ім'я людини і Всевишнього. Тому й характерною рисою тогочасного суспільного життя було милосердя, людяне й чуйне ставлення до калік.

Система громадського опікуництва здійснювалась головним чином монастирями. Причому світська влада Київської Русі не тільки юридично пере-

давала монастирям справу опікунства, а й створювала відповідні матеріальні умови. Київські князі гуманно ставились до сиріт, калік і загалом до аномальних дітей. Наприклад, київський князь Володимир Святославович у 996 році зобов'язав виділити кошти для організації притулків і богоділень із десятої частини прибутків, які надходили від різних суспільних і торгових організацій і традиційно передавались монастирям і церкві. Володимир Мономах у своєму заповіті дітям писав: „Найбільше убогих не забувайте, на скільки можете, по силам годуйте і подавайте сироті”.

Велику роль у соціальному опікунстві дітей відігравав Києво-Печерський монастир, який був на той час одним із найбільших монастирів у Київській Русі. Уже в першій половині XI ст. з ініціативи ігумена Печерського монастиря Феодосія Печерського недалеко від монастиря було відкрито окремий дім для сиріт (сліпих, глухих, німих).

У поширенні громадської опіки на Русі активну участь брали жінки з княжого роду. Відомо, що сестра Володимира Мономаха Анна Всеволодівна заснувала в Києві виховну установу для дітей (в тому числі й калік), де не тільки опікувались ними, але й навчали їх ремеслу і навіть елементів грамоти [370, с. 25–27].

Таким чином, аналіз підходів щодо започаткування розв'язання проблем опікунства у Київській Русі дав змогу сформулювати такі висновки: суспільство завжди хвилювала проблема соціальної опіки й виховання дітей; від того чи виростуть діти, пройняті турботами піклування й виховання залежить майбутнє будь-якої країни і в будь-який час.

Княжа благодійність у Київській Русі не переступила меж приватної опіки, характерними рисами якої були: 1) вона ґрунтувалась на особистому бажанні правителя, а державної системи благодійності не існувало; 2) участь в опіці була не обов'язком, а правом князя; доброчинність існувала як риса, варта наслідування; 3) допомога князів була епізодичною, не мала чіткої системи; 4) княжа влада мирилася з фактом існування злидарства, дивлячись

на нього як на необхідний, посланий Богом хрест; сама при цьому виступала в ролі приватного благодійника.

У другій половині XII ст. княжа допомога і захист поступово витісняються монастирською і церковною опікою. На відміну від монастирської допомоги, парафіяльна була більш відкритою. В ній зосереджувалось все общинне, громадське і церковне життя. Парафії не обмежувалися тільки наданням допомоги калікам, злидарям, вони здійснювали найрізноманітнішу підтримку бідних від матеріальної допомоги до виховання й перевиховання.

Дослідження показало, що в Київській Русі соціальне опікунство мало загальнодержавну програму, йому приділяли увагу як світська, так і церковна влада. Опікунські відносини й збереження майнових прав дітей регулюється „Руською Правдою”, яка направляє порядок опікунства й збереження батьківського майна, встановлює і регулює правила охорони дитинства. Крім особистісного опікунства розвинутою була громадська форма опікунства, коріння якої сягають у глибоку давнину. Громадське опікунство поширювалось на дітей, які взагалі не мали й не знали своїх батьків, а також аномальних дітей.

Система соціального опікунства була головною прерогативою київських князів. Особливо піклувався про сиріт онук Ярослава Мудрого Володимир Мономах, який у „Поученнях” заповідав визволяти скривджених, захищати сироту, вступитися за вдову. Соціальний захист дітей-сиріт розглядався в ті часи у парадигмі християнського вчення. Опікунами могли стати різні люди, коло їх не було обмежене законом – родичі, свояки, сторонні люди, але знайомі зі сім’єю, а також і вітчим дітей.

Залишається невідомим, яким чином за конкретною особою закріплювалися опікунські обов’язки. За наявності заповіту, що визначав опікуна, він, мабуть, виконував свій обов’язок без спеціально підтверджених повноважень. Коли опікуном був один із родичів дитини, то він, напевно, виконував свої обов’язки без правових санкцій – просто всі жителі місцевості знали, що

ця особа – опікун, не називаючи його цим ім'ям. Закон не регламентував і кількісний склад опікунів – їх число залежало від рішення родичів.

Пізніше, за підпорядкування земель, що входять у територію сучасної України, під юрисдикцію російського царату інститут опіки зазнав значних змін: спочатку опіка існувала в рамках звичаю, за яким неповнолітній одержував допомогу від близьких людей сім'ї, як правило, родичів і свояків, а втручання держави в опікунські справи носило казуальний характер; із посиленням централізації державної влади створюються законодавчі акти, що регулювали окремі питання опіки; опіка могла функціонувати тільки до настання повноліття; недобросовісна діяльність опікунів розглядалася в суді з дотриманням термінів подачі прохань такого роду, опікун міг бути позбавлений своїх повноважень; законодавець не обмежував числа опікунів – це залежало від конкретних обставин, протягом тривалого часу не регулював питання про розмір винагороди опікунам. І в основному опіка не знаходилася під чітким правовим контролем [346, с. 61].

За часів правління Івана Грозного опікування дітей-сиріт входило до завдань державних органів управління, так званих Указів. Сирітськими будинками керував церковний Патріарший Указ. Перша офіційна згадка про необхідність створення форми виховання, схожої з професійною сім'єю, відноситься до 1551 р., коли Перший Земський Стоголовий собор прийняв ухвалу про піклування дітей-сиріт; цікаво, що підкидьки й бездомні позначалися в цьому документі займенниками середнього роду, тобто фактично прирівнювалися до неживих предметів [85].

Індивідуальне сімейне опікунство на цей час співіснувало з громадським інституційним опікунством. Опікунська рада шукала спосіб справитися з надзвичайно високою смертністю маленьких дітей через неможливість організувати природне вигодовування в створюваних у той період виховних будинках. Кращим виходом була визнана „роздача” малюків на виховання в селянські сім'ї, яким виплачувалося за це п'ять карбованців на

місяць. Таким чином, при Катерині II з'явилося поняття „патронат” – передача сиріт для вигодовування в сім'ю, і зародився так званий „виховничий” (рос. – „питомнический”) промисел: селяни брали на виховання сиріт, практично не годували їх, експлуатували як рабів, а гроші, які держава виплачувала на утримання дітей, використовували на свої потреби. В окремих випадках такий спосіб виховання набув репутації „ганебного промислу”, в результаті якого діти перетворюються на „рабів і ненависників” [86], тому громадська думка схилилася в таких випадках до надання переваги виховним будинкам.

У соціальній виховній опіці в період Запорізької Січі виразно простежуються два провідні напрями, що утверджувались в Україні в епоху Відродження: особиста благодійність і громадська (державна) при збереженні та заохоченні філантропічної функції церкви. Першим серед українських діячів, хто створив світський твір про суть милосердя і звернувся до проблеми професійного жебрацтва, був Є. Славинецький. Досвідчений теоретик виховання, педагог-практик, він вперше розглядає “людей Церкви” (злидарів) не тільки як заступників перед Всевишнім, але і як ледарів, що спекулюють на добрих почуттях християн. Щоб професійне жебрацтво не поширювалось, автор запропонував молодим і здоровим надавати роботу, а для немічних і убогих організувати спеціальні заклади. Кошти на їх створення має надавати духовенство, суспільство має надавати організовану допомогу через братства милосердя. Членами “братства” стають добровільно і відповідно до своїх можливостей надають посильну допомогу. Одні фінансують, інші вислуховують нужденних, з'ясовують потреби, треті допомагають порадою.

На межі XVII-XVIII ст. з'явилися перші проекти заміни мирської опіки на цивілізовані форми суспільної опіки. В міру ускладнення соціальних проблем владні органи, громадськість починають усвідомлювати обмеженість приватної благодійності й усталених форм церковно-монастирської опіки, шукати нові підходи до боротьби з жебрацтвом, іншими недугами,

що нестримно вражали суспільство. Ідея розгортання державної системи громадської опіки почала реалізовуватися за царя Федора Олексійовича. Перші спеціальні будинки для дітей (безрідних сиріт) було засновано в 1682 р. Тут дітей навчали грамоти й ремесел. Саме цей проект закінчив епоху зародження ідеї державного опікування, в основі якої лежали потреби держави й турбота про населення.

Спеціальні державні установи для дітей-сиріт виникли у XVIII ст., внаслідок чого відбулися принципові зміни, спрямовані на розвиток інститутів опіки: 1) змінений вік повноліття – з п'ятнадцяти до двадцяти років; 2) діяльність опікунів обмежувалася законом – заборонялося без дозволу найвищих органів влади що-небудь продавати з власності опікуваного; 3) головною подією, що призвела за собою затвердження статусу опікунства, було видання Установи для управління губерній.

Подальший розвиток сирітські дитячі установи отримали за часів Петра I, який 4 листопада 1715 року видав Указ про відкриття шпиталів для незаконнонароджених дітей. Ці заклади існували за рахунок місцевих прибутків, а також пожертвувань приватних осіб і церкви. Однак, внаслідок великої кількості дітей-сиріт було прийнято розпорядження передати сиріт на виховання, закріпивши їх за конкретними вихователями, а тих, хто досяг 10 років, віддавали в матроси. Незважаючи на те, що Петро I намагався ввести певну систему співвідносин між державною і громадською турботою, його реформаторська діяльність не змінила характеру громадської опіки на місцях.

Друга половина XVII-XVIII ст. характеризувалася переходом до державної системи захисту нужденних. Перші кроки для її створення були зроблені ще за Івана IV (Грозного), проте саме в період правління Петра I утвердилися державно-адміністративні підходи до суспільної та приватної опіки. Держава законодавчо втрутилась у справи церкви, підпорядкувавши її своєму впливові (1721-1724 рр.), обмежила, а в окремі періоди фактично призупинила використання монастирів як закладів соціального піклування. Практично до 60-х

років ХІХ ст. церковно-монастирські форми допомоги перебували в стані кризи. За правління Петра І було розпочато не лише секуляризацію церковної та монастирської власності (в Україні проведено в 1786-1788 рр.), а й здійснено переоцінку загальнолюдських цінностей. Якщо раніше убога людина мала статус святенності, то тепер критерієм, що визначав нову теорію допомоги, стала здатність приносити користь суспільству. Саме з цих позицій починають розглядати проблеми бідності, активізується боротьба з професійним жебрацтвом.

Основи системного підходу до соціальної опіки почали виявлятися вже наприкінці ХVІІІ ст. з прийняттям законодавства про губернії (1775 р.). Катериною ІІ були спеціально створені органи – Прикази суспільної опіки, які охоплювали як інститути підтримки, так й інститути контролю: народні школи, лікарні, сирітські будинки, аптеки, богадільні, будинки для невиліковно хворих, для душевнохворих, трудові, гамівні [346, с. 20].

Під час правління Катерини ІІ дитина-сирота до 3 років перебувала в різного роду дитячих установах (лікарнях, пологових будинках), після чого її направляли в один із виховних будинків. Високий рівень смертності дітей до року викликав необхідність передавати дітей добропорядним людям на утримання й виховання [129, с. 165-166]. Прообраз такої сім'ї з'явився у 1768 р. (практично, одночасно з іншою моделлю піклування сиріт – виховним будинком), коли Московська опікунська рада визнала якнайкращою мірою попередження смертності дітей у виховних будинках “роздачу” їх на виховання в села за гроші [122], що було визначено Указом Катерини ІІ від 7 листопада 1775 року „Установи для управління Губерній Всеросійської імперії”.

Цей закон засновував дворянську опіку, сирітський суд та інші органи, зобов'язані стежити за діяльністю опікунів. Закон передбачав організацію в губерніях опіки над сиротами і вдовами дворянського походження, суду повіту, якому підкорялася дворянська опіка й підставою для розгляду справ у

дворянській опіці було прохання від зацікавлених осіб вдови, родичів чи свояків сироти, сторонніх осіб у кількості не менше двох чоловік, приходського священика; прохання в дворянську опіку міг також подати дворянський ватажок повіту. Після отримання прохання від будь-якої з цих осіб дворянська опіка збирала такі відомості: чи призначені опікуни за заповітом, якщо ні, то сама призначала їх. Опікунами могли стати родичі, свояки сироти або сторонні особи, що зарекомендували себе з кращого боку як люди „чесної і порядної поведінки”. Призначені опікуни повинні були в присутності секретаря суду, повіту й двох свідків-дворян зробити „ґрунтовний опис всього спадку, з яким одна копія зі скріпленнями опікунів, секретаря і свідків віддається в Дворянську Опіку, інша ... – опікунам”. Дворянська опіка повчала опікунів виконанню ними своїх обов’язків, зміст цих повчань складала губерньська опіка. Закон забороняв визначати опікунами марнотратників власних маєтків; осіб, котрі „у явних або гласних вадах перебувають, або під покаранням судовим є чи були”; „суворі вчинки яких відомі членам Дворянської Опіки”, „хто мав сварку з батьками опікуваного сироти”.

За законом, за опікунство назначалася винагорода: „За праці опікунам (скільки б їх не було) дозволяється всім разом узяти п’ять відсотків із доходів малолітнього щорічно”. Після закінчення своєї діяльності, тобто при досягненні опікуваним повноліття, опікуни давали повний звіт дворянській опіці. Дворянська опіка зобов’язана була стежити за належним управлінням маєтком опікуваного й знати розмір земельної власності кожного неповнолітнього. У Дворянську Опіку щорічно опікуни подавали звіти про свою діяльність. Дворянська опіка підкорялася верхньому земському суду, перед яким звітувала „коротко, але детально про стан маєтку малолітнього”. Крім того, верхній земський суд був органом, що розглядав конфлікти між опікунами і дворянською опікою. За зразком дворянської опіки засновувався міський сирітський суд, який відав опікунськими справами „купецьких і міщанських

вдів і малолітніх сиріт”. Обов’язки сирітського суду були аналогічні обов’язкам дворянської опіки.

Велику роль у вирішенні долі сиріт відіграла дружина імператора Павла I Марія Федорівна, яка в повідомленні про роботу виховних будинків і притулків пропонувала віддавати на виховання селянам “хорошої поведінки”.

Часто умови утримання дітей у виховних будинках призводили до поголовної смерті з голоду й поганого догляду. Тому в 1811, 1828, 1837 рр. були видані урядові укази про „роздачу” дітей по селах і скорочення числа сирітських установ, і навіть Закон про заборону подальшого відкриття виховних будинків у губерніях через високу смертність дітей [122, с. 35–37]. Однак незважаючи навіть на “височайший Указ”, за яким усіх дітей із притулків потрібно було обов’язково відправляти в сільську місцевість із заборonoю повернення в заклади, продовжували створюватися різноманітні дитячі заклади, але під іншими назвами (притулок, ясла та ін.) і, в основному, за рахунок приватної благодійності. Разом із відомством імператриці Марії державне опікування сиріт здійснювалося земством на місцях, в основі роботи якого були свої положення, статут і правила. Державні та приватні установи готували представників різних соціальних верств: гувернанток, учителів, військових. У перші роки самостійного життя сироти були під наглядом опікунської ради, яка надавала їм допомогу й підтримку [129, с. 165-166]. Головним недоліком виховання у цей час у селянських сім’ях і установах була низька результативність виховного впливу і „непідготовленість дітей до життя” [85].

У другій половині XIX ст. істотно змінюється управління соціальним захистом. Функції нагляду за суспільною опікою залишились за Міністерством внутрішніх справ; у більшості губерній його здійснювали земські та міські установи, що стали правонаступниками приказів суспільної опіки на місцях. Але в деяких губерніях, де ще не було земських установ, продовжували функціонувати прикази. Державна фінансова підтримка закладів опіки

(на кінець XIX ст.) поступово набуває систематичного характеру. Згодом виявляються нові категорії непрацездатних осіб соціальної опіки: незаконно-народжені немовлята і підкидьки, що потребували загального та амбулаторного лікування, прокажені, хронічні хворі, божевільні, безробітні, сім'ї солдат, призваних на дійсну службу. Згідно з Лікарським статутом соціальна опіка мала стосуватися породіль, тимчасово безпритульних неповнолітніх, осіб, покусаних скаженими тваринами, алкоголіків. Земська система опіки була більш мобільною і прогресивною. До її компетенції входили різні питання, серед яких була й опіка безпритульних дітей.

Після жовтневої революції 1917 р. всі діти були оголошені державними, а виховний процес уніфікували [220, с. 33–37]. Були організовані нові моделі сирітських установ: дитячі будинки, дитячі містечка, трудові колонії та комуни. До середини 30-х рр. дитячий будинок був визнаний кращим типом виховно-освітньої установи, що найбільш відповідає ідеям виховання дітей того часу.

Таким чином, соціальне сирітство і його наслідок – розвиток опікунських відносин, маючи багатовікову історію, віддзеркалює, насамперед, парадигму державно-суспільного устрою країни.

Відомий закон 1775 року передбачав регулювання всієї системи опіки: органів, у чю компетенцію входила організація опіки, порядку оскарження дій опікунів, характеру і меж їх діяльності, а також винагороди за виконану роботу. Держава додала інститутам опіки правове закріплення, яке мало на меті захистити права неповнолітніх. Запроваджений порядок не відразу знайшов відгук у підданих, які продовжували звертатися в Сенат і Синод за призначенням опікунів і вирішенням конфліктних справ. Законодавче закріплення функцій опікунів не ліквідувало зловживань, багато з яких, видно, залишалися безкарними.

Соціальна опіка істотно відрізнялась від батьківської влади: 1) тривала до повноліття; 2) неправомірні дії опікунів засуджував закон і неповнолітній міг просити захисту; 3) після досягнення повноліття вся власність переходила-

ла в його користування на відміну від становища синів при живому батькові, які ніколи не могли вимагати аналогічного переходу навіть частини власності до себе. До опікуна законодавець ставився як до сторонньої особи, який тимчасово допомагає неповнолітньому управляти маєтком. Поведінка опікуна могла стати предметом детального розгляду на будь-якому рівні і зберігався принцип пошани права власника на своє майно [346, с. 62].

Наведений аналіз показує перевагу встановлення опікунства з боку родичів, близьких людей над утриманням дітей у суспільних закладах. Такою перевагою утверджувалась споконвічна традиція, започаткована звичаєвим правом громадян, розвинута в Київській Русі та продовжена протягом всієї історії функціонування різних держав на території сучасної України.

Як стверджував академік М. Стельмахович, у благородних вчинках опікунів виявлявся як велич щедрої душі нашого народу у ставленні до знедолених дітей, так і геніальність, прозорливість українського родинознавства, за яким кожна дитина, у тому числі й сирота, повинна змалку виховуватися в сім'ї, або в умовах, наближених до сімейних [295, с. 132; 296, с. 38].

Цей висновок ми намагалися перевірити, порівнюючи систему виховного опікунства в Галичині і радянській Україні досліджуваного періоду.

1.3. Актуалізація проблеми соціально-виховної опіки дітей в Україні у першій половині ХХ століття

Виявленню причин актуалізації соціальної виховної опіки в Україні у 20-30-х роках ХХ ст. сприяло використання різноманітних джерел – архівних матеріалів і публікацій як тогочасного, так і післяміжвоєнного періодів нашої історії.

Джерельна база дослідження є обширною, різноманітною, досить цікавою і, на жаль, слабо вивченою. Умовно всі джерела можна поділити на декілька груп, що стосуються архівних матеріалів та опублікованих книг,

журнальних і газетних видань із теорії і практики опікунства: 1) *статистичні матеріали*, що містять загальні дані про кількість безпритульних дітей-сиріт, опікунські виховні заклади, державні, громадські і церковні товариства та організації; 2) програмні положення державних органів, резолюції й рішення партійних з'їздів та декретів королів Польщі, інструкцій, циркулярів, розпоряджень і листування з Міністерством суспільної опіки й староствами; положення постанов, циркулярів, протоколів засідань Центральної Ради захисту дітей при РНК УСРР, протоколів засідань Центральних і губернських рад захисту дітей, документів Народного комісаріату соціального забезпечення УСРР про співпрацю з Наркомосом УСРР, документів Центральної опікунської Ради при Наркомсоцзабезі України; 3) оцінка подій сучасниками; 4) документи про діяльність державних, суспільно-громадських, церковних організацій і товариств.

Всі ці джерела (детально аналізуються в додатку А) дали змогу системно підійти до аналізу причин поширення соціально-виховної опіки досліджуваних нами категорій дітей, розкриття організаційно-педагогічних умов забезпечення соціальної опіки дітей у 1918 – 1939 роках як у радянській Україні, так і в Галичині.

Загалом, аналізуючи джерельну базу цього дослідження, ми враховували те, що оцінки дані сучасниками, могли бути досить упередженими, в залежності від того, до якого напрямку суспільно-політичної думки вони належали, в оцінці подій зустрічаються протилежні погляди на ті чи інші події, тому враховуючи ці зауваження автор намагалася обережно використати факти.

Характеризуючи історіографічні й історико-педагогічні аспекти забезпечення організаційно-педагогічних умов соціальної опіки дітей-сиріт того часу, зазначимо, що досліджень із цієї проблеми насправді дуже багато, але праць, присвячених розкриттю специфіки опікунського виховання дітей, позбавлених батьківського піклування, зовсім недостатньо. Це пов'язано з тим, що досить тривалий час ця тема просто замовчувалась та ігнорувалась.

Історіографію дослідження можна поділити на 5 груп: 1) історіографія тогочасного радянського періоду (для радянської України), поверсальської Польщі (для Галичини); 2) праці радянського періоду в об'єднаних українських землях; 3) праці пострадянської доби, дослідження, здійснені в незалежній українській державі; 4) зарубіжні дослідження, що стосувалися Галичини та радянської України, здійснені в різні періоди; 5) дисертаційні дослідження цієї проблеми.

Необхідно зазначити, що оцінки створення організаційно-педагогічних умов соціальної опіки дітей у 20-30-х рр. ХХ ст. появились вже у цей період. До *першої групи* відносимо публікації сучасників розвитку суспільної опіки в підрадянській Україні у 20-30-х рр. ХХ ст., які загалом мали агітаційно-пропагандистський характер. Автори, в основному, повторювали концепції комуністичного будівництва в Україні й, зокрема, розвитку дитячих будинків як основи освітньої системи республіки. Окремі характерні тенденції розвитку соціально-виховної опіки в радянській Україні, зокрема, з марксистсько-ленінських позицій, подали видні діячі партії і держави Г. Гринько [74, В. Затонський [103], А. Коллонтай [132], В. Ленін [167; 168], Я. Ряппо [258, 259], М. Скрипник [273; 274]; видатні педагоги радянської системи утвердження суспільних закладів виховання П. Блонський [23; 24; 25], Н. Виноградов [38], Н. Крупська [155], Д. Лазуркіна [162; 163], А. Макаренко [178; 179; 180; 181], М. Румянцев [249], Я. Чепіга [348; 349].

У багатьох працях визначались перспективи і підводились підсумки освітнього будівництва в Україні, розглядалась дилема суспільного та сімейного виховання, аналізувалися відносини в дитячих будинках та інших суспільних закладах того часу. Особливо детально висвітлювався проблеми соціального суспільного та сімейного виховання в працях Г. Ващенко [36], В. Зіньковського [113], Н. Йорданського [118], М. Рубінштейна [248], С. Русової [250; 251; 255], С. Сірополка [272], І. Соколянського [278], Я. Чепіги [349], у збірниках, що виходили від Ценсоцвиху Укранаркомосвіти [234; 235].

Не менш чисельною є низка публікацій досліджуваного періоду, що стосувалася Галичини. Соціально-правові основи суспільної та сімейної виховної опіки висвітлені у:

- державних документах Польщі – Конституції Польської республіки, прийнята Законодавчим Сеймом 17 березня 1921 р. [140], статуті про суспільну опіку 16 серпня 1923 р. [437];

- *матеріалах Українського Жіночого Конгресу в Станіславові* (Український жіночий конгрес [317], Резолюції Українського Жіночого Конгресу, ухваленого в Станіславові дня 27 червня 1934 р. у справі суспільної опіки [243], Перший Український Педагогічний Конгрес [228]);

- *збірниках документів та матеріалах конференцій громадських і церковних товариств* (Відозви й комунікати. З діяльності Товариства Охорони Дітей і Опіки над Молоддю у Львові [40], За долю наших найменших. Львівська філія Українського краєвого товариства охорони дітей і опіки над молоддю [94], Загальні збори УТОДОМ у Львові [98], Звіт з діяльності львівської філії Українського Краєвого Товариства охорони дітей і опіки над молодіжю у Львові [108], Звіт з діяльності львівської філії Українського краєвого товариства охорони дітей і опіки над молоддю у Львові [109], Звіт з діяльності ради товариства “Захист ім. митрополита Андрея Гр. Шептицького для сиріт у Львові” за перше 20-ліття (1919 – 1938). – Львів [110], Статут Українського краєвого товариства охорони дітей і опіки над молоддю у Львові [289], Українське товариство охорони дітей та опіки над молоддю. Звіт загальних зборів, відбуutih дня 29 квітня 1927 [316] та ін.;

- *збірниках праць громадських і церковних діячів краю* (На поміч молоді. До всіх українських установ, які займаються опікою над дітьми і молоддю [201], Опікунчим товариствам і заведенням під увагу [217], Праця для молоді у Львові. Загальні Збори львівської філії Краєвого товариства дітей і опіки над молоддю [236], Справа суспільної опіки [287], Суспільна опіка. Звідом-

лення про життя і працю в державній гімназії з українською мовою навчання у Львові у 1937/38 шк. рік [305], Українській дитині / Збірник: Вид-во львівської філії Українського краєвого товариства охорони дітей і опіки над молоддю [318], У справі суспільної опіки [312]) та ін.

Важливу роль у розвитку соціально-виховної опіки у цей період відіграла у Польщі діяльність таких педагогів як Я. Корчак, К. Єжевські, Ю.-Ч. Бабіцкі, що однозначно впливало й на розв'язання проблем сирітства і в Галичині, а також праці різних дослідників, опубліковані в цей період: М. Галущинський (“П. Наторп а “Суспільна педагогія” [65], пер. М. Галущинським з нім. мови книги П. Наторпа – “Народна культура й культура особистості” [64]), Ю. Дзерович (“Опіка Митрополита Андрея Шептицького над українським шкільництвом” [81], “Педагогіка” [82]), О. Кадлубицька [120], О. Кисілевська – “Суспільна опіка” [124], В. Лициняк (“Дещо про сироти і наші зглядом них обов’язки” [170], “Кілька слів про захисти для сиріт [173], “Захист ім. митроп. Андрея гр. Шептицького для сиріт” у Львові (його початок і розвиток по кінець 1925 р.)” [172]), О. Макарушка-Терпилякова [185], А. Макарюсова [186], К. Малицька “Суспільна опіка над дітворою і молоддю” [190], Сельський Є. “Суспільно-національна опіка над дітьми” [266], “Українське краєве товариство охорони дітей і опіки над молоддю у Львові” [267], Шкрумеляк Ю. (“Українські сироти” [357], “Юрза-Мурза” [358]), Ясінчук Л. (“Опіка над дітьми та її роди” [372], “Суспільна опіка” [373]).

Загальною ознакою цих праць було: утвердження необхідності здійснення опіки над дітьми-сиротами внаслідок першої світової війни та загрозової економічної, суспільної, медичної ситуації в краї; перенесення понять “опіка” від дітей, позбавлених через різні причини батьківського піклування, на різні аспекти турботи, виховання, розвитку дітей спочатку найбільш вразливих верств населення, а пізніше й стосовно опіки, охорони здоров’я маленьких дітей, освіти найбільш вразливих, здебільшого, а то й усіх дітей у школах, бурсах, гімназіях; поступово поняття опіки почало стосуватися й піклування про

молодих матерів, створення охоронок та інших дитячих закладів суспільного типу, фахової підготовки молоді до здійснення виробничої діяльності.

Не ставлячи за мету охарактеризувати бібліографічні джерела за названими видами такої різнобічної діяльності, що загалом не стосується дітей-сиріт, зазначимо, для прикладу, праці, присвячені розв'язанню проблеми лікарської опіки над дітьми і молоддю: Барвінський О. “Українська порада матерей у Львові” [13], Бурачинський Т. “Лікарська опіка над шкільною молоддю” [31] та ін., Стасів Д. “Лікарська опіка на українському селі” [288].

Другу групу праць, присвячених аналізованій проблемі, складають дослідження радянських вчених, здійснені у 40-х – на початку 90-х років ХХ ст.

Із відкриттям архівів у другій половині 50-х років і загальною лібералізацією політичного режиму з'являються серйозні історичні дослідження. До цієї групи варто віднести праці М. Ярмаченка, в яких на основі нових, раніше не доступних архівних документах висвітлюється історія соціального опікуництва України 20–30-х років. Основна увага приділяється висвітленню досі замовчуваних фактів. У книгах подані дані, зведені в таблиці, про зміну кількісних показників бездоглядних і безпритульних дітей в Україні 20–30-х рр. ХХ ст. (С. Бабишин [9], Е. Дніпров, В. Янін, Р. Смирнов [84], С. Єгоров, Л. Пушкарев, Я. Щапов [92], М. Цатурова [346]).

Одним із головних моментів радянської історіографії соціально-виховної опіки стосовно періоду 20-30-х рр. ХХ ст. була проблема нового суспільного будівництва та інтерпретація подій і явищ духовного життя суспільства через категорію культурної революції. Серед численних праць на цю тему варто згадати монографії А. Бондар [28], М. Фоменко, Ю. Кондуфор, Н. Калиниченко [320], М. Ярмаченко, Н. Калениченко, С. Гончаренко [370]. Автори спиралися на солідну документальну основу й підсумовували – кожен у своїй проблематиці – широке коло попередніх публікацій.

У пострадянську добу (*третьою групою* публікацій дослідників цієї проблеми) присвячено низку праць Завгородньої Т., Лисенко Н., Мажец Д., Ступа-

рика Б. [97, с. 42, 44, 48, 49, 50–52], Капської А., Пєши І. [121], Кобзара Б. [126], *Курляк І.* [161], Пєши І. [230; 231], Стельмаховича М. [293], [294]), Чепіль М. [351], Яковенко В. [363; 364], Янкович О., Поліщук В. [365] та ін.

За цей період вийшли окремі збірники (Про становище сімей в Україні: Державна доповідь за підсумками 2000 року [240], Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.) [246], Створення та соціальний супровід прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу [291] та ін.

До *четвертої групи* праць варто віднести такі дослідження: О. Макарушки [184]), М. Палія [222]), С. Русової [257]), а також праці представників зарубіжної історіографії – польських дослідників С. Бадори, Д. Мажец, зокрема праця останньої – Опіка над дітьми в добу суспільних змін [177].

Актуалізація опікунських проблем в Україні кінця XX – початку XXI ст. дало змогу підготувати низку дисертаційних робіт (*п'ята група досліджень*), присвячених вихованню дітей в умовах соціально-виховної опіки: Є. Виноградова-Бондаренко [39], І. Зверєва [107], А. Зінченко [112], О. Ільченко [116], Л. Ковальчук [130], І. Комар [135], В. Перевезій [227], В. Слюсаренко [277], Ф. Ступак [302], Т. Янченко [367]; розділи дисертаційних досліджень, присвячених суспільній опіці в Галичині та Україні 20-30-х рр. XX ст., таких авторів, як З. Нагачевська [203], Л. Табачин [307].

Окремо подамо характеристику ґрунтовного кандидатського дослідження, здійсненого Р. Волянюк, що охоплює другу половину XIX – першу третину XX ст. стосовно опіки дітей і молоді в Галичині [57]. У процесі його підготовки автор вивчала найрізноманітніші проблеми, що стосуються загального (дуже широкого) аспекту опіки (точніше освіти, виховання, розвитку дітей і молоді Галичини): “Вакаційні оселі в Галичині як важливий чинник опіки та національного виховання дітей і молоді” [49], “Порадня для вибору фаху” як фактор опіки молоді в Галичині міжвоєнної доби” [48], “Ідея опіки дітей і молоді в педагогічній думці Галичини (кін. XIX – поч. XX ст.)” [50], “Михайло Галущинський про опіку дітей та молоді” [51], “Опікунсько-вихов-

на діяльність батьківських гуртків у Галичині на початку ХХ століття” [52], “Педагогічний аспект опіки молоді в ремісничих бурсах Галичини (др. полов. ХІХ – поч. ХХ ст.)” [53], “Підготовка Сестер Василянок до роботи у сирітських захистах Галичини на початку ХХ ст.” [54], “Українська церква в Галичині як суспільний опікун дітей і молоді” [55], “Українське крайове товариство охорони дітей і опіки над молоддю та поширення опікунчої ідеї в Галичині” [56]. Отже, власне соціальній опіці дітей-сиріт з усієї кількості праць присвячено тільки дві-три статті. Аналогічно у тексті дисертації Р. Волянюк [58] стосовно опіки в її *автентичному сенсі* виділяються тільки 2 з 11 підрозділів: Особливості опікунської роботи в сирітських захистах (3.1.1), сиротинські ради та організація опікунської діяльності (3.2.1). Частково до цієї теми можна також віднести деякий матеріал із таких підрозділів дисертації: опікунсько-виховна діяльність Церкви (2.2), організаційна діяльність українських громадських товариств у царині суспільної опіки (2.3).

Загалом, аналіз історіографії проблеми дає можливість зробити такі висновки: 1) сьогодні в історико-педагогічній та соціально-педагогічній літературі відсутні дослідження, що висвітлюють організаційно-педагогічні умови забезпечення соціальної опіки, і реальну специфіку соціально-опікунського виховання в Україні досліджуваного періоду; 2) немає комплексних узагальнюючих праць з аналізом власне сімейного опікунства як домінуючої форми соціально-виховної опіки дітей, позбавлених батьківського піклування через різні причини; 3) в основному проаналізовані праці стосуються широкого контексту розгляду суспільного опікунства у цей період.

Використання архівних та історіографічних джерел дало змогу виокремити причини актуалізації проблем виховання дітей, позбавлених батьківського піклування, через використання форм соціальної сімейної та суспільної опіки в Галичині та радянській Україні досліджуваного періоду. Серед основних суспільно-політичних і соціокультурних чинників позбавлення дітей батьківського піклування, актуалізації проблем соціально-виховної

опіки в 20-30-х роках ХХ ст. на цих теренах виділяємо такі: перша світова війна, яка привела до великої кількості жертв і осиротіння дітей (спільним для Галичини і радянської України постало різке зростання чисельності тих, хто потребував опіки, що вимагало підвищення уваги до її організації та здійснення); революція, громадянська війна, холод, поширення інфекційних хвороб, які призводять до смертності батьків, залишаючи при цьому дітей сиротами; економічні негаразди в суспільстві й жорстока експлуатація трудового люду; поява й пошуки нових шляхів удосконалення статевих стосунків тощо.

Відголоси першої світової війни, що супроводжувалися величезними економічними і демографічними втратами привели до збільшення диспропорції між чисельністю чоловіків й жінок у колишньому Союзі до 5 млн. чол. За підрахунками українського демографа А. Хоменка, число незареєстрованих шлюбів в Україні (за результатами перепису 1926 року) рівнялось вже 400-500 тисячам [345, с. 21].

Крім того, шість років першої світової та громадянської воєн привели до занепаду промисловість і сільське господарство країни. Сотні тисяч дітей і підлітків, осиротілих, бездоглядних і безпритульних опинилися без жодних засобів до існування. В цей час йшло тотальне знищення в Україні національної інтелігенції, духовенства, жорстокий наступ на селянство і селянську родину як творця і носія традиційних морально-етичних норм сімейного життя. Світ сколихнула трагедія навмисно організованого ними голодомору на чорноземній Східній Україні в урожайний 1933 рік, жертвами якого стало понад 7 млн. чол. Від голоду пухли і в тяжких умовах вимирали цілі родини і села.

Так, тільки у 1921-1922 рр. в Україні на державному утриманні знаходилось понад 4 млн. голодуючих, лютували тиф, іспанка, віспа та ін. хвороби, що приводило до смерті значну кількість населення. За неповними даними, лише в Донбасі у 1921 р. було взято на облік дітей-сиріт майже 60 000, у Волинській губернії 20 000, у Київській – понад 30 000. Якщо до цього додати напівсиріт і тих дітей, які не мали жодних засобів до існування, то їх

кількість в Україні досягала близько 900 000 чол. [285, 13; 130, с. 32]. Інші джерела вказують значно більшу цифру: кількість безпритульних дітей-сиріт і напівсиріт у цей час досягла 1,5 млн. [260, с. 51; 159].

У 1931 році діти в сім'ях ледь виживали. Їх, звичайно, підгодовували батьки, родичі, школа, віддаючи останній шматок хліба. А ось у школах-інтернатах, дитячих будинках, колоніях, притулках діти, перебуваючи на державному утриманні, чи не найтяжче страждали від голоднечі. Адже ці заклади цілком залежали від зовнішнього постачання. У березні 1931 р. Наркомос довідується, що у 180 районах України, які не виконали плани хлібозаготівель, дитячі заклади знято з постачання. “Це утворило катастрофічний стан із постачанням, особливо дитячих інтернатних установ, що не мають жодних запасів. Діти цих установ примушені тікати, чим збільшують безпритульність. У звіті також вказується, що діти сімей перестали бути центром сім'ї, їх залишають цілими днями зимою у закритих приміщеннях, ключі від яких забирають батьки; літом вони опиняються на вулиці перед дверима закритої квартири; завжди надані самі собі [130, с. 36].

На підставі архівних матеріалів, аналізу документів, педагогічних і художніх творів можна констатувати про подвійність становища сім'ї і дітей у цей період. З одного боку, – це зовнішня турбота й піклування про сім'ю і дітей, що офіційно проголошувалось в урядових документах, окремі показові прояви такого піклування з боку керівників держави й конкретних посадових осіб. На словах турбота про всіх дітей робітнично-селянської республіки ще з перших років Радянської влади була зведена в ранг державної політики. Ця лінія надання допомоги дітям-сиротам знайшла певною мірою своє втілення в офіційній соціальній політиці радянської держави. У 20-х – 30-х рр. надавалась певна допомога вихідцям із неповних сімей, безпритульним, дітям-сиротам, значна частина з них були на повному державному забезпеченні. З іншого боку, зустрічаємо загалом цілком протилежне ставлення у цей період історії до особистої долі конкретної людини зокрема, і до всіх людей

взагалі: до наведених вище фактів створення ситуації штучного голоду, масового голодного напівіснування й винищення мільйонів дорослих і малих, численних переселень народів додаються репресії, масові розстріли “класових ворогів”, часом разом із жінками та їх малолітніми дітьми, запровадження в тюрми безневинних людей, тощо, що в сукупності ще більше веде до соціального сирітства [130, с. 35-36]. Держава створювала спеціальні дитячі будинки для дітей репресованих батьків, “ворогів народу”, сталінізм розтлівав сім’ю духовно, культивує рідинну зраду – “класову” взаємонависть між членами родини, доноси, тобто замахувався на святая святих народної моралі – подружню вірність, рідинну (кровну спаяність, взаємну любов, солідарність, єдність поколінь) [295, с. 33].

Іншим важливим чинником збільшення кількості дітей-сиріт і виникнення проблем соціального опікунства можна назвати пошуки в галузі нової статевої моралі. У 20-30-х роках з’явилися науковці-теоретики, які вважали шлюб і сім’ю анахронізмом і висловлювали ідеї замінити їх “безшлюбними комунами”, “вільними статевими стосунками”, закликали руйнувати традиційну сім’ю тощо. Цілком очевидно, що ознайомившись з подібними “теоріями”, молодь зміцнювала сум’яття у своїх поглядах, руйнувались традиційні норми статевих стосунків юнаків та дівчат, що призводило ще до більшого занепаду сім’ї і появи великої кількості безпритульних дітей. Їх число наскільки зростало, що вони стали складати особливу категорію дітей зі своєрідним складом характеру, сформованими відповідними установками, комплексами, специфічними моральними вчинками, які часто залежали від багатьох чинників і були непередбачуваними [130, с. 36, 38, 41].

Аналогічне становище в означеному періоді було і в Галичині. Статистичні дані засвідчують про велику кількість дітей-сиріт означеного періоду, які потребували опіки. Усіх захистів в Галичині на цей період було 31, в них дітей 1400. Сироти, розміщені в цих захистах склали одну п’яту всіх українських сиріт у Галичині.

Так, ще з кінця XIX ст., коли галицькі землі перебували у складі Австро-Угорської імперії, велика кількість місцевого населення повинна була брати участь у військових операціях країни, особливо з Прусією [156, с. 14]. Це викликало певні зміни в чисельності народонаселення краю, оскільки багато чоловіків у цих походах вмирало, залишаючи при цьому своїх дітей сиротами. З роками такі тенденції загострювалися, однак, найбільш чітко проявили себе під час Першої світової війни, коли Галичина перетворилася у предмет суперечностей, в основному Російської імперії та Австрії [119, с. 63]: намагаючись придушити опір УГА, польська адміністрація створила низку концентраційних таборів, серед яких найбільш сумної слави здобув центр Береза-Картузька, де перебувало багато діячів Національної революції [160, с. 12]; чимало учасників визвольних змагань перебувало або у вигнанні чи ув'язненні; від такого життя не могло покращитися становище рядової сім'ї, де більшість на 1921 р. залишилося без опікунів; у ході протистояння в роки радянсько-польської війни (1920-1921) [80, с. 35] українці в черговий раз опинились по обидва боки ворогуючих сторін, хоча зазнали значно більше втрат, ніж безпосередньо учасники війни; воїни УГА, опинившись у складі Червоної Армії, фактично розпрощались зі своїм галицьким минулим, залишивши в Західній Україні сім'ї, дітей; після поразки Української Національної Революції велика кількість українців відправилася за кордон, побоюючись репресій із боку польської влади; багато бездомних у цей час вешталось вулицями, шукаючи заробітку; багато дітей-сиріт, втративши у війнах родичів, не мало можливості не те, щоб нормально харчуватись, а й переночувати [156, с. 20–23].

Складна політична ситуація на території Галичини після першої світової війни вимагала не тільки відновлення економіки, але й негайної розробки та реалізації соціальних програм допомоги дітям, які залишилися без батьківської опіки. Польський уряд не турбувався належним чином про долю українських сиріт. Матеріальна допомога була мізерною: дітям доводилося чека-

ти 10 місяців, щоб за державну допомогу купити півлітра молока [420, с. 1–5]. Людські жертви, матеріальні збитки, нанесені першою світовою війною, зумовили потребу забезпечення організаційно-педагогічних умов для покращення становища дітей-сиріт, калік та вдів і надання їм практичної допомоги.

Іншим важливим чинником погіршення демографічної картини у регіоні була складна санітарно-епідеміологічна ситуація. Галичина страждала від широкого розповсюдження різних інфекційних захворювань, які часто призводили до смерті дорослих, внаслідок чого діти залишались сиротами чи напівсиротами. Однією з таких хвороб на той час був тиф, який набуває особливого розмаху на теренах Жовківщини, Тернопільщини, Коломийщини та Станіславівщини. У зимовий період санітарні умови у помешканнях були вкрай незадовільними. Це пояснювалось тим, що з метою збереження тепла в хатах їх кімнати не провітрювалися. Цю процедуру відкладали аж до весни, поки не потепліє на вулиці. Взимку рідше, ніж улітку змінювали і прали білизну, рідше мились, рідше чистили одяг. Такий стан дуже шкідливо впливав на здоров'я, сприяючи виникненню численних захворювань. У занедбаних житлах легко поширювалися всілякі хатні паразити – воші, блохи, блощиці, таргани, що ставали збудниками заразливих недуг, передусім плямистого тифу. Плямистий тиф починався несподівано. У людей підносилася температура до 39-40 градусів. З'являлась біль голови. Після 5-7 днів на тілі хворого появлялась висипка. Після 12 днів хвороба відступала. Смертність при цьому становила 8-10%. З тих, хто одужував, досить значна частина ставали інвалідами зі зниженою працездатністю [59, с. 98].

До проблем тогочасного медичного обслуговування варто віднести дорожнечу ліків, недостатню кількість лікарень, медичного персоналу, низький рівень медичного обслуговування населення.

Для всіх форм безпритульності, бездоглядності, сирітства загальною ознакою було порушення прав і становища дитини, порушення норм її фізичного та розумового розвитку, а також морального здоров'я.

Із метою здійснення порівняльного аналізу причин утворення сирітства та актуалізації необхідного забезпечення належних організаційно-педагогічних умов соціальної опіки дітей у Галичині та радянській Україні досліджуваного періоду ми скористались ґрунтовним дослідженням Ю. Ярмака [368; 383]. У табл. 1.1 наводяться причини смертей в Україні, Польщі та СРСР, що призводили до сирітства й соціального сирітства.

Таблиця 1.1

Причини смертей (за три останні роки на 1000 родин (одну ГО)

[Складено за: 368, с. 86]

Причини смертей	Країни					
	СРСР		Україна		Польща	
	1925	1936	1925	1936	1925	1936
Немовлят до 1 року (на 1 тис. живих народжень)	32	23	30	21	24	24
Від усіх незаразливих хвороб (вік 1-70 років)	22	21	23	22	19	17
Від усіх заразливих хвороб (пошестей) – (вік 1-70 років)	4	3	5	3	7	5
Від голоду та недоїдання (вік 1-70 років)	12	12	9	6	4	3
Від насильства (вік 1-70 років)	12	17	10	18	8	8
Смерті від усіх причин	95	90	90	83	75	70
• в % від усієї людності	1,9	1,8	1,8	1,66	1,5	1,4

Тут зафіксовано незначне загальне зменшення кількості всіх смертей на 1000 родин у порівнянні 1936 з 1925 роком. Причому, якщо в Польщі (значить і в Галичині) основними причинами були заразливі хвороби (пошесті), то в Україні домінували голод і недоїдання, незаразливі хвороби (очевидно від важкої виснажливої фізичної праці), а найбільше насильства, що особливо різко проявляються до 1936 року (їх кількість зросла майже вдвічі). Відзначимо загалом більше відсоткове співвідношення всіх смертей у радянській Україні, ніж у Галичині (відповідно, 1,8% – 1925 р. і 1,66% – 1936 р. та 1,5% – 1925 р. і 1,4% – 1936 р.).

У таблицях Б-3 та Б-4 (додаток Б) подано статистичні дані стосовно коштів, витрачених у радянській Україні та в Галичині (Польщі) у досліджуваний період по догляду за дітьми й піклуванням про людей похилого віку. Якщо в

1925 р. оцінені кошти на дітей в Україні були вищими, ніж у Польщі (Галичині) (очевидно через те, що на цей час в Україні надавалась найбільша перевага дитячому будинку як “маяку соціального виховання”, що було найбільш витратним для країни), то у 1936 р. в радянській Україні вони стали майже вдвічі нижчими, ніж у Польщі (Галичині) – 135 хгз проти відповідно 230 хгз*

У табл. Б-4 наведено чисті персональні витрати бюджету (усі прибутки = усім витратам) однієї родини за рік за досліджувані роки. Якщо порівняти ці дані з 1913 р., то підсумуємо, що в 1925 р. ця сума хгз в СРСР збільшилась на 140 одиниць, а в 1936 р., – зменшилась на 950 хгз. В Україні, порівняно з 1913 р., відповідно: в 1925 р. – збільшилась на 420 хгз, у 1936 р. – зменшилась на 750 хгз. У Польщі в ці роки відбувалося постійне зростання: в 1913 р. – 3850 хгз, у 1925 р. – 4100 хгз, у 1936 р. – 4150 хгз [368, с. 110].

Табл. Б-5 додатку Б містить співвідношення груп родин, виділених за їх життєвим рівнем. Якщо в Польщі харчування за всі роки приблизно було на одному рівні й загалом переважала середньо-заможна родина (890, 920 і 915 хгз у 1913, 1925 і 1936 рр.), то в радянській Україні до 1936 р. число середньо-заможних родин зменшилось до 520 на 1000 родин. Число бідних і дуже бідних родин у радянській Україні в 1936 р. збільшилось порівняно з 1925 р. у 5 разів (від 80 до 400 родин), тоді як у Польщі воно було на одному рівні.

Табл. 1.2 характеризує причини появи дітей, які опинилися в досліджуваній період без батьківського піклування.

Якщо загальна кількість природних (професійних) смертей у радянській Україні та Польщі (в Галичині) була у ці роки приблизно однаковою (25-26 смертей – в Україні і 22-23 – в Галичині), то всі разом насильницькі соціальні причини складали: в радянській Україні 168 у 1925 р. і 88 у 1936 р., у Польщі (Галичині) відповідно 92 і 16.

* (харч-грам-золото – вираховане співвідношення, одиниця реальної вартості, що базується на обчисленій та прийнятій за постійну та міжнародну, ціні в 365 грамів золота за тонну комплектного людського харчу, спожитого в кожній країні).

Таблиця 1.2

**Насильницькі, соціальні причини смертей. Нещасні випадки. Навмисні смерті
(на 1000 родин, за 10 попередніх років) [368, с. 92]**

Причини смертей	Країни					
	СРСР		Україна		Польща	
	1925	1936	1925	1936	1925	1936
Разом насильницькі причини: природні, професійні						
• тяжкі поранення	129	141	140	170	113	114
• смерті	24	26	25	26	22	23
Державні війни, втрати (військовики та цивільне населення, включаючи втрати на чужих територіях)						
• тяжкі поранення	140	18	145	18	135	9
• смерті	50	8	50	8	58	3
Державні війни, вседержавні втрати (цивільне населення)						
• тяжкі поранення	20	2	25	2	15	1
• смерті	30	2	35	2	2	2
Державні війни, вседержавні втрати (усі разом)						
• тяжкі поранення	160	20	170	20	150	10
• смерті	80	10	85	10	60	5
Громадянські війни та революції, повстання і т. ін. (включаючи військових та цивільних людей)						
• тяжкі поранення	35	10	45	10	20	2
• смерті	35	10	40	10	20	2
Персональні бійки, заколоти; вбивства – політичні, релігійні, персональні і т. ін.						
• тяжкі поранення	10	10	10	10	5	3
• смерті	7	7	7	7	3	2
Державно-урядові страти, геноциди, смерті в концтаборах і засланнях, чистки в мирний час						
• усі смерті	20	45	30	55	5	3
• включаючи тих, що знищені без суду	2	5	3	6	-	-
Самогубства						
• спроби самогубства	250	300	250	250	200	200
• смерті	6	7	6	6	4	4
Усі разом насильницькі соціальні причини						
• тяжкі поранення	212	45	225	46	173	15
• смерті	148	79	168	88	92	16
Разом насильницькі причини: природні і соціальні						
• тяжкі поранення	341	186	365	216	286	129
• смерті	172	105	193	114	114	39
Голод та недоїдання						
• тяжкі ушкодження здоров'ю	25	20	20	60	4	3
• смерті	250	200	200	640	40	30
Усі загалом смерті та тяжкі поранення від усіх насильницьких причин та голоду за 10 попередніх років в обрахунку на 1000 родин						
• тяжкі поранення	366	206	385	276	290	132
• смерті	422	305	393	754	154	69

Тобто кількість насильницьких соціальних смертей (внаслідок війн і персональних міжусобиць) у радянській Україні зменшилась навіть не в 2 рази, а в Галичині – майже у 6 разів. Усі загалом смерті від усіх насильницьких причин та голоду за 10 попередніх років у радянській Україні склали 393 смерті у 1925 р. і 754 – у 1936 р. (проти 422 та 305 смертей у СРСР), у Галичині ці цифри склали відповідно 154 та 69.

Вражає та величезна кількість смертей на 1000 родин у радянській Україні, яка відбулася за 10 попередніх років і в 1936 році складала 754 смерті, тоді як у СРСР – 305 і в Галичині – 69, тобто в 2,5 рази більше, ніж загалом у СРСР і в 10 разів більше, ніж у Галичині. В основному це відбувалося через голод і недоїдання, державно-урядові страти, геноциди, смерті в концентраційних таборах і засланнях, чистки і т. п. у мирний час.

Таким чином, виділимо причини дитячої безпритульності, бездоглядності і сирітства в Україні у 20-30-х роках як базові та похідні першого і другого порядку. *Базові причини* складають: 1) *соціально-політичні* – революція, громадянська війна, евакуація, еміграція; 2) *економічні* – неврожай, безробіття, нужда, голод (табл. 1.3).

Похідними причинами першого порядку у руйнуванні сімейних відносин та поширенні явища сирітства є: 1) *етнічні*: братовбивчий характер громадянської війни, геноцид і штучне винищення мільйонів громадян з ідеологічних міркувань, міграційні процеси; 2) *соціальні*: бездоглядність, жорстоке поводження з дітьми, осиротіння внаслідок смерті чи загибелі батьків із різних причин. *Похідними причинами другого порядку* виступають: 1) *психофізіологічні* – схильність до бродяжництва, фізична та розумова патологія; 2) *гігієнічні* – інфекційні хвороби, що ведуть до сирітства, вживання алкоголю тощо.

Таблиця 1.3

**Причини дитячої безпритульності, бездоглядності сирітства
в Західній Україні у 20-х – 30-х роках ХХ століття**

Базові		Похідні			
		Першого порядку		Другого порядку	
Соціально- політичні	Економічні	Етнічні	Соціальні	Психофізіологічні	Гігієнічні
Револуція	Неврожай, безробіття	Братовбивчий характер громадянської війни	Бездоглядність	Схильність до бродяжництва	Інфекційні заразливі хвороби, пошесті
Громадянська війна	Нужда, бідність	Геноциди, інспірованість голоду	Сирітство, напівсирітство	Фізична та розумова патологія	Вживання алкоголю
Персональні бійки, заколоти, повстання	Нестача харчу, голод, недоїдання	Вбивства – політичні, релігійні, персональні й т. ін.	Жорстоке поводження з дітьми		
Державно-урядові страсти, смерті в концтаборах, засланнях, чистки і т.п. у мирний час		Тяжкі поранення, смертність, самогубства	Експлуатація, тяжкі ушкодження здоров'ю		

Висновки з першого розділу:

Соціальна виховна опіка трактується нами як суспільне явище, що стосується дітей, які через різні причини втратили батьків, або перебувають у складних сімейних обставинах, що фактично свідчить про відсутність батьківської турботи про зростаюче покоління. Організаційно опікою виступає система відповідних заходів соціального захисту дітей, які втратили батьків або знаходяться в ситуації відсутності такої опіки у власній родині, тобто в умовах бездоглядності чи безпритульності.

Соціальна опіка в основному практикується в таких формах: 1) опікунське виховання в умовах наближених до сімейних (власне опікунська сім'я, прийомна сім'я, дитячі будинки сімейного типу, патронат); 2) суспільна виховна опіка, реалізована державними / недержавними закладами (ясла для суспільних сиріт, будинки дитини соціального характеру, інтернати; спеці-

альні заклади для дітей з особливими потребами, 3) поєднання різних форм суспільної чи сімейної виховної опіки дітей (за наявності батьків, які тимчасово не можуть / не хочуть через різні причини виконувати свої виховні функції: сімейні чи державні/недержавні громадські заклади – притулки для дітей, центри соціально-педагогічної реабілітації дітей тощо).

Саме в такому контексті предметом нашого дослідження постала соціальна опіка як організаційно-педагогічна умова виховання дітей, позбавлених батьківського піклування, в Галичині та радянській Україні у міжвоєнну добу, причому власне педагогічний аспект такої діяльності звужує коло підопічних до осіб 18-річного віку.

Опікунське виховання – це цілеспрямований процес взаємодії опікунів (батьків-вихователів, патронів) з вихованцями в умовах опікунської, прийомної, дитячого будинку сімейного типу, патронатної сім'ї з метою розвитку й саморозвитку, самовдосконалення їх різнобічних особистісних якостей громадянина, сім'янина, трудівника, людини-творця.

Індивідуальна форма опікунства виникла в період формування з великої патріархальної сім'ї малих, моногамних сімей, які вже мали своє майно, господарство. Із втратою батька виникала потреба збереження цього майна до повноліття дітей, що й зумовило виникнення інституту опікунства. Опікунські взаємини і майнові права дітей регулювались “Руською Правдою – першим збірником законів Київської Русі, в якій є п’ять статей про захист майнових прав дітей і опікунство (98, 99, 101, 104, 106).

Дослідження показало, що в період Київської Русі опікунство мало загальнодержавну програму. Йому приділяли увагу як світська, так і церковна влада. У ній знайшла письмове відображення педагогічна думка Київської Русі стосовно розв’язання проблеми сирітства та встановлення опікунства. В усіх складних ситуаціях “Руська Правда” вносила певний порядок у захист прав інтересів дітей і протидіяла свавільним діям із боку опікунів та інших осіб, що гарантувало сиротам нормальні умови існування.

У період входження території сучасної України під юрисдикцію російського царату інститут опіки трансформувався від існування опіки в рамках звичаю, за яким неповнолітній одержував допомогу від близьких людей сім'ї, як правило, родичів і свояків (втручання держави в опікунські справи мало казуальний характер) до посилення в опікунстві централізації державної влади (створення законодавчих актів, що регулювали окремі питання опіки; розгляд недобросовісної діяльності опікунів у суді, підпорядкування опіки чіткому правовому контролю). Століттями на теренах України простежуються два провідні напрями: індивідуальна соціальна опіка і громадська (державна) при збереженні та заохоченні, філантропічної функції церкви.

Аналіз джерел та історіографія проблеми дали змогу виділити такі причини актуалізації проблем соціально-виховної опіки цього періоду: *базові* (соціально-політичні, економічні) та *похідні* причини *першого* (етнічні, соціальні) і *другого порядку* (психофізіологічні, гігієнічні).

Теоретичні засади дослідження соціальної опіки в Україні як організаційно-педагогічного феномена, розвитку соціальної опіки в Україні у 20-х – 30-х роках ХХ століття як науково-педагогічної проблеми висвітлені нами в наукових статтях [324, с. 294–297; 325, с. 85–88; 329, с. 15–19; 334, с. 154–159; 335, с. 60–69; 341, с. 61–67]. Причини актуалізації проблем соціальної опіки дітей в Україні першої половини ХХ ст., висвітлені в джерелах та вітчизняній історіографії, відображені нами в науковій статті [339, с. 61–67].

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ УПРОВАДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ОПІКИ ДІТЕЙ У ГАЛИЧИНІ ТА РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1918–1939 РОКИ)

Організаційно-педагогічні умови соціальної опіки в 1918 – 1939 рр. розглядаємо в контексті *особливостей* забезпечення соціальної опіки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які містять два основні напрями – *організаційний* та *соціально-педагогічний*. *Організаційний напрям* включає розгляд законодавчих принципів і теоретичних положень стосовно організації та забезпечення соціальної опіки цих дітей, практичних кроків у створенні відповідних сімейних та суспільних інститутів, використанні різнобічних форм соціальної опіки, включенні державних, громадських і церковних організацій у забезпечення й дотримання певних умов соціального захисту прав і потреб дітей, підготовці для цього відповідних педагогічних кадрів; *соціально-педагогічний* – спрямований на аналіз педагогічних проблем, що виникали в соціальному середовищі перебування дітей без батьківського піклування, на використання педагогічного потенціалу новосторюваних соціальних інституцій, на удосконалення змісту, методів і способів взаємодії всіх причетних до соціальної опіки виховників із вихованцями.

Таких організаційно-педагогічних умов соціальної опіки в кожному з перелічених нами напрямів та змістових компонентів є декілька десятків. Проте, виходячи від мети нашого дослідження, у роботі ми сконцентрувались на розгляді не окремих організаційно-педагогічних умов, а на особливостях забезпечення організаційно-педагогічних умов соціальної опіки дітей в Україні досліджуваного нами періоду, можливостях їх трансформації у соціально-педагогічну практику сьогодення.

2.1. Дослідження теоретичних положень організаційно-педагогічного забезпечення соціальної опіки дітей у Галичині та радянській Україні

У розвиток творчих положень організаційно-педагогічного забезпечення соціальної опіки в 1918 – 1939 роки вагомий внесок зробили творці польської педагогіки і опікунської практики Ю. Бабіцкі, К. Єжевські, Я. Корчак (Г. Гольшмідт), К. Лісецкі, Г. Радліньска, М. Гжегожевска. Характерним для цього періоду є поява багатьох концепцій виховання дітей-сиріт, пошук і вдосконалення різноманітних форм опіки, опікунсько-виховної системи, яка опирається на діагностику і суб'єктивне трактування дитини, подолання недоліків інституційного виховання дітей, формування виховного середовища у природному оточенні людини, удосконалення методів навчання і виховання [377].

Особливості організаційно-педагогічного забезпечення соціальної опіки дітей у Галичині були відображені в теоретичній спадщині як польських, так і українських громадських та освітніх діячів. Як зазначає С. Бадора [11, с. 24], діяльність у царині заступницької опіки в Польщі була інспірована значною мірою територіальною і науковою діяльністю багатьох вихователів, науковців, які намагалися власними науковими й емпіричними дослідженнями донести до суспільства раціональні аргументи, що підтверджували необхідність врегулювання справ дитини і правильної опіки над нею. До найбільш відомих без сумніву належав Януш Корчак, творець сучасних засад заступницької опіки, що базувалась на педагогічній діагностиці і суб'єктивному трактуванні дитини.

Важливу роль у розвитку системи опікунства в досліджуваній період у Польщі, крім Я. Корчака (1878 – 1942), відіграла діяльність таких педагогів як Казимир Єжевські (1877 – 1848), Юзеф-Чеслав Бабіцкі (1880 – 1952), Казимир Лісецкі (1902 – 1976), Гелена Радліньска (1879 – 1954), Марія Гжегожевска (1888 – 1967), що однозначно впливало й на розв'язання проблем сиріт-

ства і в Галичині. Саме завдяки результатам їх теоретичної і практичної діяльності створено умови для інтенсивного розвитку й утвердження на теренах Польщі різних форм опіки у широкому та вузькому, специфічному значенні; народилася низка теоретичних концепцій виховання дітей, позбавлених природних сімей; започатковано опрацювання методики опікунської праці, що базувалась на досягненнях тогочасної науки; створено юридичні основи опіки над дитиною [11, с. 22].

У розробці теоретичних аспектів опікунської діяльності взяв участь знаний у багатьох країнах Європи польський педагог, лікар і письменник Я. Корчак. Його практична педагогічна діяльність розпочалася ще в 1912 р. в очоленому ним „Домі сиріт”, збудованому на кошти польського Товариства допомоги сиротам [58, с. 18–19]. Застосована в закладі виховна система була теоретично обґрунтована і частково апробована в літніх колоніях “Міхалувка” та “Вільгельмувка”. З ініціативи Я. Корчака у 1919 р. під Варшавою був створений дитячий будинок для дітей-сиріт. З метою розширення сфери виховного впливу, надання реальної допомоги дітям та уможливлення їхнього подальшого працевлаштування педагогом ініціювалося створення низки філій: „літніх колоній” для дітей з „Дому сиріт” та варшавських безпритульних, інтернату, дитячого садка, сільськогосподарської ферми, зимового табору для ослаблених дітей. У 1923 р. при „Домі сиріт” була відкрита бурса, яка через два роки завдяки зусиллям Я. Корчака набула характеру педагогічної лабораторії, де готували педагогічні кадри для сфери опікунської діяльності. Сюди приймали слухачів учительських семінарій, курсів для вихователів, студентів інститутів загальної та спеціальної педагогіки. Педагогічна діяльність Я. Корчака в опікунських закладах зумовила перелом у тогочасній європейській чинній системі опікунської педагогіки і започаткувала нове ставлення до проблем виховання сиріт і безпритульних дітей. Корчаківська ідея про створення для сиріт і безпритульних середовища, що замінить родину у вигляді „дому дитини”, „дому радості життя”, випереджала того-

часні можливості її реалізації в існуючих суспільно-історичних умовах [95, с. 9]. Особливе місце у виховній системі педагога посідало дитяче самоврядування, запроваджене у створених ним опікунських закладах. Його організація забезпечувала реалізацію суспільно-виховних принципів щодо соціальної рівноправності дитини, сприяла утвердженню справедливості й ідеї захищеності дитини [58, с. 19].

Посильний внесок у реформування й осучаснення опікунсько-виховної системи вніс польський педагог і громадський діяч ХХ ст. Ю. Бабіцкі своєю працею „Про виховання безпритульних дітей”, поданою на обговорення ради Міністерства суспільної опіки Польщі в 1935 р. як реферат державного службовця [453; 58, с. 19–20].

На думку Ю. Бабіцкі, завдання опіки полягає в захисті тих одиниць, які її потребують. Через опікунський вплив дитину необхідно довести до життєвої самостійності, тобто виховати. Виходячи з суспільно-політичних умов, у яких опинилася Польща (а разом із нею й Галичина) після Першої світової війни, він стверджував, що опіка над дитиною „є не ласкою, але обов’язком, а для того, хто потребує – становить його право” [453, 1; 58, с. 19–20]. Велику увагу Ю. Бабіцкі приділив організації закладів для безпритульних дітей, стверджуючи, що вихователі цих опікунських закладів мають мати спеціальну фахову освіту, у зв’язку з чим необхідно запроваджувати курси для вдосконалення їхньої педагогічної майстерності. Водночас він підкреслював, що виховання дітей у родинах є більш ефективним, ніж у створюваних державою чи громадськістю закладах. Він звертав увагу на факт концентрації у дітей із подібними проблемами загостреного почуття несправедливості, кривди та меншовартості [376, с. 207]. У його праці наводяться дані про те, що матеріальні затрати на одну дитину, яка виховується в закладі 10 років, становлять 7 тис. злотих. За таку ж суму можна було б виховувати в родині п’ятьох дітей. Однак не тільки різниця в матеріальних затратах схиляє автора до положення про виняткову важливість сімейного виховання, але й

низка соціальних чинників: „проникнення” родини суспільним ритмом, відчуття материнської любові, заохочення до праці з боку батьків, усвідомлення дитиною своєї значущості тощо [58, с. 20].

Через те в опікунських закладах, на думку Ю. Бабіцкі, мають виховуватися безпритульні діти. Педагог називає “безпритульною” дитину, яка не має „матеріальної опіки чи моральної, чи однієї і другої...”, проте безпритульність стосується „...тільки умов, в яких знаходиться дитина і не характеризує її самої”; „опіка повинна з неї змити цю пляму”, оскільки в закладі дитина вже не належить до категорії “безпритульних” [453, 5].

Праця Ю. Бабіцкі “Про виховання безпритульних дітей” розглядає власне психологічні особливості виховного впливу на дитину (подолання страху, замкнутості, невпевненості у своїх діях, недовіри до навколишніх). Подолати ці труднощі у вихованні дітей може тільки вмілий, висококваліфікований вихователь. Важливе місце у праці посідає аналіз педагогічної концепції Я. Корчака щодо впровадження в опікунських закладах самоврядування та обґрунтування необхідності застосування його в закладах для безпритульних дітей [58, с. 20].

Як викладач і міністерський працівник Ю. Бабіцкі розвинув широку діяльність як у справі підготовки кадрів для опікунсько-виховної праці у закладах, так і в справі модернізації системи сучасних опікунських закладів для дітей [377, s. 106; 11, с. 24].

Оригінальну спробу ліквідації хиб тогочасної опікунської системи виховання здійснив К. Єжевські, передвісник сучасних сімейних дитячих будинків. Базуючись на ідеях Песталоцці, він здійснив спробу компенсувати відсутність справжньої сім’ї в осиротілої дитини за допомогою створення умов, схожих до життя в сім’ї, за допомогою “сирітських гнізд” – розширених заступницьких родин [377, s. 89–103; 11, с. 24].

Досягненнями міжвоєнного періоду було оновлення і вдосконалення процесу віддачі осиротілих дітей на виховання заступницьким родинам і

значне збільшення кількості закладів опіки. Такими успішними результатами також були: організаційна і програмова різноманітність, фінансова залежність від протекторів довели, що рівень опіки і виховання був надто диференційований; лише невелика частина закладів опіки дочекалася суспільного визнання через низку причин – недостатню підготовку вихованців до самостійного життя, низький рівень освіти, казармовий чи чернецький устрій в організації внутрішнього розпорядку, перевага дисциплінарних засобів над виховними, ізоляція вихованців від нормального виховного середовища, недостатня фахова підготовка кадрів і важкі умови їхньої праці [11, с. 22–23; 389, с. 343].

На думку С. Бадори, крім багатьох суспільних спроб і діяльності багатьох відомих вихователів, створена у міжвоєнний період система заступницької опіки, хоч і отримала значний поступ стосовно раніших часів, не виправдала очікувань: багаточисельними були явища покидання дітей, рукоприкладство, багато осиротілих дітей росли у занедбанні та нужді, застаріла система законодавства з питань усиновлення чи позашлюбних дітей та їх матерів [11, с. 24–25].

Розглянемо коротко основні положення організаційного і соціально-педагогічного забезпечення соціальної опіки дітей, позбавлених батьківського піклування, відображені в педагогічних працях діячів Галичини.

Цікавим постає вживання в Галичині терміну “опіка” у досліджуваній період. Науковці-педагоги вживали його в основному автентично, наприклад Н. Кобринська, яка зініціювала створення в Станіславові бурси (інституту) для дівчат-українок, використовує для цього поняття „виховання”, а не “опіку”: інститут мав у „першій лінії улекшити руским дівчатам ... з провінцій ... користати зі всіх жіночих шкіл в Станіславові, даючи їм за розмірно малу оплату, краще ніж по приватних мешканях уміщене і удержане, правдивий догляд, і старанне *виховувань* (виділено нами – Л.Ф.) в народно-руським

дусі...”, прищеплювати їм любов „до своєї народності, своєї мови і свого обряду” [127, с. 90].

Проте, саме в роки Першої світової війни та після цього переважає в Галичині вживання терміну “опіка” в його широкому значенні. Зокрема, в 1927 р. К. Малицька в статті “Суспільна опіка над дітворою і молоддю”, охарактеризувавши основні чинники “зorganizовання всесторонньої опіки над дітворою” та забезпечення фізичного і морального здоров’я молодшої генерації в “культурних народів” і в сучасній Польщі (церква, держава, гуманітарні товариства, публічна і приватна “жертвенність”), виклала низку теоретичних положень, які в сукупності постали важливим підґрунтям в утвердженні опікунсько-виховної діяльності у сфері соціально-педагогічної роботи. У її широкому розумінні соціальна опіка мусить розвиватися у двох напрямках: 1) забезпечення дітям і молоді “корисних умов фізичного і духового розвитку від найперших хвиль життя”; 2) “охорона людського українського матеріялу, щоби ні одна одиниця для нас не пропала...” [190, с. 130; 203, с. 540–541].

К. Малицька радила починати опіку над дитиною від опіки над матір’ю з метою підвищення її відповідальності за здоров’я і силу молодого покоління, та збереження дитини від “національної” смерті – через розширення мережі “порадень” матерів, організацію курсів, викладів із гігієни “діточого віку”, дискусійних вечорів, заснування ясел і захоронок для маленьких дітей.

Зрозумілим “інтересом” українського громадянства народна вчителька визначила справу захисту дітей найбільш вразливих родичів, вдів, а також повоєнних сиріт і “неправисних” (тобто “безбатченків”), яких на початку 1920-х рр. на теренах Східної Галичини налічувалося близько 100 тис. [190, с. 131]. У 1922 р. вона наголошувала на потребі створити тисячам дітей, позбавлених батьківської опіки через воєнне та повоєнне лихоліття, “ілюзію родинного тепла” і своєї народності [191, с. 7].

Головними осередками їх соціальної виховної опіки К. Малицька вважала “приюти-захисти”, схвально відгукнувшись і пропонувала розширювати

інституцію “сирітських матерів”, завдання якої сформулювала таким чином: “вишукувати бідні і занедбані українські діти, опікуватися ними, дбаючи, щоби користали з поради, ходили до українських захоронок і вкраїнських шкіл, належно виховувалися і працювали” та підтримувати їх матеріально – “поміч в одежі, харчах, шкільних приборах, а то й грошах” [190, с. 133; 203, с. 541].

Ще в 1905 р. в одному з художньо-педагогічних оповідань “Мачоха” (збірка “З трагедій діточих душ”) К. Малицька присвятила розкриттю душевних переживань півсироти, котра під впливом укоріненого віками погляду на мачоху як джерело зла так і не змогла полюбити “другої мами”, хоч та була “гарна і розумна людина і бажала виховати Надю краще, як-би се вчинила рідна мати...” [166, с. 82–85].

На думку З. Нагачевської, саме в творчому доробку К. Малицької набула завершеного вигляду дефініція суспільної опіки дітей і молоді як педагогічна категорія і саме вона першою серед галицьких жінок обґрунтувала доцільність професійної опікунсько-виховної (у сучасному розумінні – соціально-педагогічної) діяльності й окреслила її мету, завдання та головні напрями [203, с. 540, 542].

У працях видатних діячів Галичини однозначно розглядалося питання пріоритетності суспільного чи сімейного виховання, навіть за умов активного зародження в краї українських інституцій опіки і виховання маленьких дітей (охоронок, згодом захоронок, інституцій дошкільного виховання сезонного характеру тощо), вакаційних осель та інших інституцій громадсько-державного виховання.

Так, усвідомлюючи труднощі повоєнного лихоліття в Галичині, народна вчителька О. Коренець підтримувала альтернативу родинному вихованню – цілеспрямований вплив на дітей т. зв. “збірного” виховання у дошкільних закладах типу італійських дитячих “домівок” М. Монтесорі під “доброю, совісною”, а передусім умілою фаховою опікою виховательки [216, с. 5].

Проте, навіть виходячи із загальнопедагогічної потреби і феміністичних засад початку ХХ століття, вона стверджувала, що це є тільки можливість полегшити працю жінки-матері, а не усунути її з життя дитини. За її словами, вивільнений час мати “зуміє краще використати для педагогічних цілей”, у результаті чого стане для своїх дітей “щирим... і розумним дорадником, ...добрим і досвідченим провідником в усіх життєвих справах” [216, ч. 15, с. 3]. Крім того, жінка-мати зможе працювати і служити не лише “своїм найближчим”, а й “своїй суспільности” – і не стане через те гіршою матір’ю [216, Ч. 13, с. 5].

Важливим аспектом феміністичного бачення галицьких педагогів було висвітлення проблем материнства і визначення зв’язку специфіки соціальної виховної опіки стосовно окремих категорій дітей. Зокрема, М. Струтинська у статтях “Материнство у феміністичному світогляді” [300], “Материнство” [301], підкреслюючи, що його зовнішніми проявами у міжнародному жіночому русі є змагання за охорону дітей, піднесення публічної моралі і т. п., розкрила на підставі аналізу резолюцій конгресу Міжнародного жіночого союзу в Парижі (1927 р.) “позитивне становище фемінізму до родини” та “ваги” материнства [300, с. 26], показала неспроможність тверджень противників жіночого поступу про те, що рух за емансипацію жінки, є загрозою родинному устроєві: “1. Життя матери і дитини є так тісно із собою зв’язані, що повинні бути спільно охоронювані. 2. Слід зробити все, щоб піддержати, або як треба розбудити материнську любов, почуття відповідальности у відношенні дитини без батька. Тому слід допомогти матері в її завданнях плекати, доглядати і виховувати дитину” [300, с. 26].

У зв’язку з цим важливим є положення іншого педагога і громадської діячки – В. Завадської, яка піднімала питання “незамужньої матері та нешлюбної дитини” і наголошувала на потребі “легалізації” цієї категорії дітей шляхом призначення офіційних опікунів, які в тогочасних західноєвропейських державах (Австрії, Німеччині, Швейцарії) заступали їм батька, турбу-

валися про працевлаштування матері або “видачу грошових допомог під час безробіття” [96, с. 3]. Особливої ваги, зазначала В. Завадська, вимагає освіта і виховання “нешлюбних” дітей, відсутність яких стає причиною занедбання, аморальності, злочинності [203, с. 395–396].

Праця української жінки в сфері суспільної опіки у 30-х роках стала предметом аналізу представниці католицького жіночого руху І. Янович на жіночому конгресі 1934 р., в доповіді якої на основі аналізу польського законодавства у цій сфері зазначалася різниця між суспільною опікою та філантропією (громадсько-харитативною діяльністю) і наголошувалося на недостатню увагу до цієї роботи “у нас” [317, с. 3–4].

У резолюціях Українського Жіночого Конгресу (“...Становище до моралі, родини і материнства”, “У справі суспільної опіки”, 27 червня 1934 р.) зазначалося, що “родина – це суспільна і біологічна клітина народнього організму, де кується душа і майбутність нації. Саме тому У.Ж.К. бажає uzдоровлення родинного життя, піднесення пошани до жінки-матері та забезпечення матері рівних прав з батьком. Ставлючи дуже високо післанництво жінки, як матері, – У.Ж.К. виступає проти розуміння материнської ролі жінки, як єдиного її покликання в суспільстві та одинокого мірила її вартости, як людини”. “У.Ж.К. признає суспільну опіку одною з найактуальніших та найважливіших ділянок суспільної праці для української жінки. Тому У.Ж.К. звиває ціле українське жіноцтво до якнайчисленнішої участі в організації і розбудові планової праці в ділянці опіки над матір’ю й дитиною, занедбаною жінкою, увязненими та всіма потребуєчими помочі...” [243, Ч. 15-16, с. 15; Ч. 17, с. 14].

Розглядаючи положення соціальної виховної опіки в умовах сімейних та суспільних її форм, зазначимо, що в Галичині також зверталася увага на суспільні заклади, особливо дошкільні, проте в значно іншому ракурсі, ніж у радянській Україні, де акцент здійснювався в основному на суспільне виховання. Зокрема, утверджуючи, що українська галицька родина в більшості не

могла якісно впливати на підготовку дітей до шкільного навчання, педагоги агітували батьків посилати своїх дітей „до дошкілля”, робити це „добровільно, з внутрішнього переконання, адже тут дитина знайде відповідне до свого віку оточення, знайде „дбайливу виховницю, яка знає потреби дитини і вміє до них достосуватися ...”; це розвине її фізично, поборе її „несмілість, недовіря чи нехіть до інших дітей та оточення”, надасть їй змогу знайти себе „в гурті інших дітей, що так важливо для майбутнього шкільного навчання” [169, Ч. 2, с. 20–23]. Проте галицькі педагоги, палкі прихильники ідеї українських дошкільних інституцій („діточих садків”, захоронків, літніх сезонних дитячих садків, півосель тощо) називали їх тільки важливим *доповненням до родинного виховання* (виділено нами – Л.Ф.), „найріднішою” школою дитини, яка має „класти підвалини під виховання майбутніх українських громадян” [22, Ч. 7–8, с. 106]. Підкреслюючи, зокрема, важливу роль дошкільних інституцій у розвитку „вродженої рухливості” дитини, охороні її „перед вуличним зіпсуттям”, „сороміцьким словником”, підготовці „не лише до школи, але й до життя” [22, Ч. 7–8, с. 106], педагоги стверджували, що провідниця садка може й повинна *допомагати матері привчати дітей* (виділено нами – Л.Ф.) „до добра, викорінювати зародки зла”, сприяти тому, аби вони „росли міцні й здорові, розумні й працьовиті, характерні й відважні”, щоб зуміли „дати раду в житті, принесли потіху своїм батькам, а славу і честь нашій батьківщині” [41, с. 2–3].

Важливі погляди на виховання дітей у сирітських захистах оприлюднила на сторінках львівського часопису “Світло” за 1922 р. О. Кадлубицька. За її переконанням, вихователька таких дітей має бути їм старшою рідною сестрою (не матір’ю, бо матір ніхто не замінить). Роботу з дітьми-сиротами варто будувати за принципом родинного укладу: створювати різновікові групи, де молодші можуть наслідувати старших, але брати від них лише “добре”. У таких групах мусять панувати відкритість, довір’я, поєднані з вимогливістю та дисципліною. На думку авторки, у цій роботі замало “методи” Й. Песта-

лощі та Ж.-Ж. Руссо – вихователька має сама пізнати душу дитини та чітко усвідомити “згубні впливи сучасного оточення сироти” [120, с. 88–91; 203, с. 539].

Вивчення документів і матеріалів громадських товариств, праць організаторів і активних громадсько-педагогічних діячів Галичини досліджуваного періоду дає змогу стверджувати, що основою виховної системи вони вважали сім'ю, а в ній вирішальної ролі у вихованні молодого покоління надавали матері. Гасло „Батьківщина нас потребує, вона потребує матері” пронизує всю діяльність прогресивного галицького жіноцтва. Варто зауважити, що у зміст цього гасла галичанки вкладали у вузькому розумінні обов'язки жінки-матері стосовно своїх дітей, а в широкому – до суспільства загалом.

На думку однієї з активних діячок організованого жіноцтва М. Бачинської-Донцової, „... у жінок стрічаємо потяг, який називаємо душевним материнством. Душевне материнство се відповідальність і журба за життя – не лише власної дитини, – але за життя, яко таке, за суспільне життя, – се непобориме бажання жити на хосен і на добро других людей” [16, с. 88].

Видатний громадський діяч і педагог Галичини 20-30-х років К. Малицька називала матерів „найціннішою частиною народу”, стверджуючи, що обличчя народів великою мірою залежить від того, якими є їхні матері [189, с. 14]. Погоджуючись із загальноприйнятою думкою про те, що яким буде молоде покоління, такою буде і держава, досвідчений педагог підкреслювала, що великою мірою це залежить від „1) матерей свідомих своєї задачі; 2) умовин, в яких матері сповняють свої материнські функції; 3) умовин розвитку дитини” [Там само]. К. Малицька не погоджувалася з думкою, яка панувала в тодішньому галицькому суспільстві про так званий материнський інстинкт, який мовляв, „пособляє і веде кожную матір і найменш просвічену в найтрудніших хвиликах її тяжкого звання матері і виховниці”, характеризувала її як „незвичайно хибну і шкідливу”, таку, що може виникнути і розвиватись у суспільстві, де панує „консерватизм найгіршого сорту,

лінивство Духа і убожество думки” [189, с. 14]. Стверджувала, що жінкамати „майбутніх поколінь мусить пізнати науку виховання...”, а для цього їй необхідні ґрунтовні знання з гігієни й фізіології, педагогіки і психології.

У розбудові суспільних виховних закладів для дітей-сиріт досліджуваного періоду надзвичайно багато здійснили:

- М. Галущинський, який у своїх працях на основі аналізу педагогічної спадщини Й. Песталоцці, М. Монтесорі та ін. довів що опіка над дітьми і молоді в ХХ столітті стала важливим суспільним питанням [65]: найбільше опіки потребують напівсироти, які втратили одного з батьків, і круглі сироти, а також діти-каліки; опіку розглядав значно ширше – як соціальну допомогу матерям, створення Порадень матерів, догляд за немовлятами, дітьми-безбатченками, до яких суспільство ставилось як до чогось “нижчого”, такого, що не заслуговує на опіку [64, с. 11], організацію таких суспільних виховних закладів як вакаційних осель, майданів-захоронок для дошкільників, руханкових товариств, аматорських гуртків тощо [63, с. 3-4]; на його думку опікунсько-виховна діяльність має охоплювати різні категорії дітей, молоді, дорослого населення, здійснюватися в Пораднях матерів, сирітських захистах, захоронках, дитячих садках [65; 207; 208, с. 10]; пропонував “покрити наш край цілою сіттю захистів для воєнних сиріт” [66, с. 6];

- Л. Ясінчук, член Головної управи товариства “Рідна школа”, який вважав, що галицька громадськість повинна дбати про створення опікунських закладів для українських дітей і молоді (у дуже широкому розумінні цього слова, фактично навчальних і позанавчальних освітніх закладів – Л.Ф.), а організатором цього має бути товариство “Рідна школа” [374, с. 12–30]; структурними опікунськимим одиницями мають бути громади, громадські організації і держава; опіка повинна охоплювати такі категорії дітей: опущені, занедбані, діти батьків, які через зайнятість на виробництві не мають часу на їх виховання [373, с. 117]; надання опікунським закладам краю виховного характеру, провідниці (провідники) опікунських інституцій

повинні бути “добрими порадиниками батьків”, уміти професійно визначати фізичні та інтелектуальні можливості дитини для майбутнього спрямування її до того чи іншого роду занять [372, с. 134];

•Є. Сельський, голова львівської філії Українського крайового товариства охорони дітей і опіки над молоддю [266; 267], який також розглядав соціальну виховну опіку дітей і молоді дуже широко, в основному через недостатню увагу панської Польщі до освіти, навчання і виховання дітей українського народу: “суспільна опіка... в'яжеться безпосередньо з національною опікою і ... при нестачі суспільної опіки, яка мусить бути в українських руках, терпить на тім загальна національна справа, бо чужа суспільна опіка з правила потягає за собою в більшій або меншій мірі денаціоналізацію” [266, Ч. 1-3, с. 24]; вважав, що право на громадську опіку мають усі занедбані діти (визначав різні чинники їх занедбаності) або ті, які з об'єктивних причин можуть бути зараховані до цієї категорії; суспільно-національна опіка “мусить наступити у віці до 18 року життя, бо тільки до того часу виховуючий вплив дає добрі висліди” [266, Ч. 1-3, с. 20–21]; виділив основні групи дітей галичан, яким потрібна громадська опіка (убогі немовлята; убогі діти, які вийшли з віку немовлят; діти занедбані або яким загрожує занедбання, котрі не отримують достатньої опіки чи віддані на виховання третім особам); акцентував на важливості опікунсько-виховного впливу на дітей Порадень матерів, захоронок, дитячих садків (“фребелівок”) та сирітських захистів, які мають стати установами суспільно-національного характеру, а не інституціями звичайної добродійності [266, Ч. 1-3, с. 27], “раціонально зорганізована опіка над дитиною не є ніяким милосердям, а товариства опіки не є товариствами гуманітарними, ... а повинні бути інституціями з суспільно-національним характером, метою яких є праця на тім полі, і праця від дому, аби поставити цілий нарід як найвище і завести там, куди він відповідно до своїх ідеалів змагає” [266, Ч. 4-6, с. 72];

• К. Малицька, галицький педагог, громадський діяч, письменниця, активний член товариства “Рідна школа”, проаналізувавши передовий досвід організації соціальної виховної опіки європейських держав, також дуже широко розглядала українську суспільну опіку, яка, на її думку, повинна розвиватися в двох напрямках: 1) створення для дітей і молоді з перших хвилин їх життя сприятливих умов для фізичного і духовного розвитку через створення в Галичині мережі Порадень матерів (хоча до 1939 р. тут діяли тільки дві такі інституції під патронатом львівської філії УКТОДіОМ); через організацію ясел, захоронок, захистів, притулків, вакаційних оселей, півоселей, Пласту тощо; 2) “охорона людського матеріалу, щоб ні одна одиниця для нас не пропала, щоби всіх їх випроводити в люди, щоби кожда була приміщена на такому суспільному становищі, до якого вона найкраще надається і де може стати пожиточним членом українського народу” [188, с. 39–41; 190, с. 128, 130, 135]; пропонувала об’єднати товариства “Рідна школа”, “Українська захоронка”, “Бурса ремісничо-промислова”, “Українське крайове товариство охорони дітей і опіки над молоддю”, “Товариство вакаційних осель”, Пласт у єдину організацію суспільної опіки; така координація різних сил мала бути однією великою плановою акцією, яка, “охопивши цілий край, дасть змогу українським дітям жити, розвиватися, стати щасливими і свому народові пожиточними” [190, с. 135] та інші громадські діячі, педагоги, представники церкви і різноманітних громадських об’єднань.

У 20-30-х роках ХХ століття у Галичині за прикладом Заходу фактично зароджувалась система соціально-виховної опіки як окремий напрям соціально-педагогічної діяльності. Можливо саме пошук тогочасними фахівцями у використанні нових соціально-педагогічних категорій у царині соціально-виховної опіки стосовно дітей, викинутих першою світовою війною, нуждою, голодом на вулицю, які опинилися без батьківського піклування і турботи, спричинив появу переважного використання у педагогічній науці та публіцистиці такого збірного поняття як виховна “опіка”. Тим більше це усклад-

нювалась різницею між поляками та українцями у державному забезпеченні дітей-сиріт і півсиріт з боку польської влади та реальним ставленням до долі таких дітей з боку представників владних структур на місцях. Представники української інтелігенції, громадсько-національних і церковно-релігійних інституцій були занепокоєні станом справ, у яких перебували безпритульні і бездоглядні українські діти того періоду і ставили питання привернення суспільної уваги до розв'язання проблем дітей-сиріт і дітей, які опинилися без батьківського піклування через різнобічні форми соціально-виховної опіки. Зокрема, М. Галушинський стверджував, що українські діти і молодь не можуть належним чином користуватися чужодержавною допомогою, тому український народ сам повинен потурбуватися про своє майбутнє: “власна опіка й охорона – це знову один наказ хвилі, який у зв'язку з другими боками нашого народнього життя перетворюється у могутній...непривичний рефрен; поміч і допомога може прийти тільки від нас самих, від нашої збірної волі, джерело якої у нашій власній моральній вартості, випрацьованій із власного нутра кожної української одиниці” [65, с. 23].

У цей період вперше у краї була звернена увага на відкриття і поширення таких організаційних форм соціально-виховної опіки як сирітські гнізда, сирітські захисти (сиротинці) [411; Спр. 13.– Арк. 1–29; 413, с. 1–4; 425, с. 1–23; 421, с. 1–133; 445, с. 1–99; 446, с. 1–82; 447, с. 1–116; 448, с. 1–76; 449, с. 1–196; 450, с. 1–181; 451, с. 1–208], дитячі захоронки, сиротинські ради [457, с. 3–4; 412, с. 1–2], дитячі притулки [423, с. 1–31, 458, с. 1–61; 458, с. 1–34; 436, с. 3; 459, с. 25; 452], вакаційні оселі [15, с. 3–4; 32, с. 161–162; 187, с. 2–3; 393, с. 49], батьківські гуртки [361, с. 64–68]; набуло нового звучання категорія соціально-педагогічної підтримки дітей із найбільш вразливих сімей, охорона прав матері і дитини, різноманітних форм такої соціально-педагогічної підтримки – поради для матерів [265, с. 19–21], фахових порадень [432, с. 32], громадських [438, с. 193] і церковних [417, с. 29; 419, с. 85; 420, с. 3] товариств, монаших чинів.

Основна увага була звернена на оформлення чи передачу дітей, які втратили батьків чи позбавлені батьківського піклування, у родини близьких і далеких родичів, сусідів, односельчан і до зовсім чужих людей, які чуйно відгукувались на дитяче горе і біду.

У міжвоєнну добу спостерігається в Галичині тенденція до істотного поширення різноманітної освітньої інформації, адресованої батькам, причому особлива увага звертається на питання просвіти сільських родин, з огляду на найнижчий рівень їхньої освіти. Цікавими й актуальними для сьогодення видаються „прикладові” теми, які рекомендувалися у таких закладах для розмов із дітьми: „Діти вдячні батькам”, „Не докучай другим”, „Голодного накормити”, „Допомагай калікам”, „Хто ми”, „Наша хата” та ін. [315, с. 84]; „все, що розказуємо дітям, повинно бути високо вартісне виховне; повинно бути змістом і формою таке, щоби викликало у психіці дитини додатні, побажані переживання, згідні з виховними ідеалами” [315, с. 80].

Актуальні проблеми соціально-виховної опіки в Польщі, що стосувалося й Галичини, почали відображатися в щоквартальнику “Праця й опіка суспільна” (“Praca i Opieka Społeczna”, з серпня 1921 р.) й часописі “Опіка над дитиною” (“Opieka nad dzieckiem”, Варшава, з 1923 р.). Питання опіки і виховання дітей-сиріт постійно висвітлювалися на сторінках тогочасних часописів (“Світ дитини”, “Світло”, “Учительське слово”, “Шлях виховання й навчання”, “Зоря Галицька”, “Правда” та ін.), у збірнику львівської філії Українського крайового товариства охорони дітей і опіки над молоддю під назвою “Українській дитині”, у Народному ілюстрованому календарі товариства “Просвіта” та ін.

Як зазначає М. Баран [12, с. 101], львівський педагогічний журнал “Шлях виховання й навчання”, підкреслюючи значення дитячих художніх творів, опублікованих у тогочасній українській пресі, для вирішення проблем опіки та патріотичного виховання дітей, писав: “Оповідання “Сиротинець” має куди більше ваги в напрямі патріотичного виховання, ніж цілі сотні ви-

сокопарних, патріотичних кличів, що звичайно посховзуються по байдужих душах без сліду. Дітьми-сиротами займається дбайлива Мати-Україна й огортає їх правдивою материнською опікою” [158, с. 52–57]. В огляді педагогічної преси цього журналу за 1929 р. зазначалось: “Найти ключ до духовного багатства української дитини – то майбутнє України запевнене, бож наші діти – це якраз майбутня Україна” [с. 16]. Шляхи досягнення цієї мети автори творів вбачали у ліквідації безпритульності та здобутті дітьми-сиротами освіти. Це простежується у діях та переконаннях судді з твору польської письменниці М. Конопніцької: “Суддя глядів на дріжачу дитину, на голі руки, худі та сині, на запалі груди та нужденне лахміття. І дивна хмара лягла йому на лице. У грудях почув таємне дріжання на саму згадку, що для будуччини рідного краю невеселі такі картини. В уяві бачив густу, темну товпу, що виросла із таких сиріток без опіки і з тих рядів молоді, що росла без школи. І вся та товпа – це втрачена сила народня. Її можна було повернути на користь рідному краєві... – Ходи, дитино! Я скажу тебе вчити...” [138, с. 181]; у діях сестер-служебниць, селянок, міщанок, інтелігентів з оповідання Б. Заклинського “Сиротинець” [26, с. 158]; у поглядах самих сиріт, для яких Україна стала матір’ю: “Не жалітиму для неї (України) ні життя, ні труду” [152, с. 156].

Яскравим представником окреслення долі соціальних сиріт у міжвоєнні роки в Галичині виступає відомий новеліст В. Стефаник. У багатьох своїх творах він простежує соціально-психологічні закономірності воєнного часу, що ведуть до появи дітей-сиріт, до їх обездоленості і приреченості на життя, сповнене тривоги й горя (“А тепер вже не будеш мати мами, підеш служити...”, “Я би тебе міг добре набити тепер, але ти вже сирота” – “Діточа пригода” [298, с. 172-174]). Символом важкої сирітської долі таких дітей стали в творах письменника кленові листочки: як зірване листя, діти-сироти, втративши неньку, залишають згодом домівку; їх чекають найми, поневіряння (“Кленові листки” [298, с. 127-134]).

Глибоко оптимістично, глибоко морально чинять головні герої новел В. Стефаніка, в яких зображено життєдіяльність дітей-сиріт і напівсиріт, соціально-педагогічну підтримку дітей, позбавлених батьківського піклування, в основному через сімейні форми соціально-виховної опіки. У педагогічній обсервації письменника знаходяться соціальний і морально-психологічний стан сиріт (“Осінь” [298, с. 42-44], “Ангел” [с. 36-38], “Сама-саміська” [с. 39-41], “Дід Гриць”, “Сини” [297, с. 123-126]).

Про особливості та труднощі виховання дітей в умовах батьківської осиротілої сім’ї розповідає В. Стефанік у новелі “Новина”, в основі якої покладено випадок із реального життя покутського села (див. цю та інші праці в додатку В).

Специфічна ситуація виникає в умовах фактичного опікунства, зображеного В. Стефаніком у новелі “Вістуні”: батьки залишають сім’ї, подавшись у чужу сторону в пошуках роботи [298, с. 105-108]. Тут досить гостро постає проблема компенсації впливу відсутнього батька. Це відчуває дід Михайло, роздумуючи над майбутнім своїх онуків: “Коби-м не вмер ще доти, доки хлопці підростуть, то мала би щестє, бо я би тото усе mezi люди розтрутив, аби робило само на себе... Я би тото справив на дорогу ліпше від неї” [298, с. 106]. Зауважмо, що автор згадує тут тільки хлопчиків, не беручи до уваги їх сестрички Оксани. Тонкий психолог, В. Стефанік прослідковує необхідність здійснення виховного впливу дорослих на дітей у рамках однієї статі. Змальовуючи голодне і сумне дитинство цих малят, які разом із дідом змушені щодня збирати на полі ковіньки і колоски, автор оптимістично розглядає їх майбутнє. Це підкреслюється за допомогою певних засобів: осудом діда Михайла проявів песимістичної поведінки дочки Катерини (“...дурна жінка – що вона знає? – лише плакати”), порівнянням перших співанок Оксанки з малою дитиною, що “вчиться перший раз ходити і кладе білі ноги з радістю по землі”, ліричністю осіннього пейзажу, внутрішнім оптимістичним фоном загалом усієї картини. Численні критики В. Стефаніка не могли збагнути його життєстверджуючої сили слова в описі важких наслідків першої світової війни і такої трагічної долі галицького повоєнного

села. У промові на своєму ювілеї у 1926 р. письменник підкреслює: “Я представив ваше темне життя і представив ваш настрій. І все те страшне, що є в ньому а що так болить мене, писав я; горіючи; і кров зі сльозами мішалася. Але коли я найшов у ваших душах такі слова, що можуть гриміти, як грім; і світити; як зорі, – то це оптимізм” [297, с. 167; 149, с. 178–179; 130, с. 119–120].

Виховання дітей-сиріт в умовах соціальної опіки в Галичині відображені в творах тогочасних письменників – Б. Заклинського [26], О. Косач [304], А. Лотоцького [175], Л. Морозової-Курек [47], Ю. Шнайдер [152] та ін.

Безрадівну картину сирітського існування описує М. Конопніцка (138, с. 180–181): “...стояв у суді сільський хлопець – сирота перед кратами. Стояв винужденілий, хоч ще малий та скривлений, начеб хотів закликати: “Мамо”; нерозривність єдності матері й дитини стверджує Людмила Волошка (Л. Морозова-Курек): “не розділить і могила неньки від дитини” (“Сирітська думка”), показуючи невтішною і долю дітей-сиріт, які потрапили під опіку родичів: “А тітка сердита і бьється, як грошей не випрошу їй”; “усі туряють, а то ще й вилають, а пожалувати ніхто не пожалує” [47, с. 22]; оптимістичною виглядає доля сиріт в умовах різних форм соціальної виховної опіки: Маруньки, яка жила “в чужих, але добрих людей” [175, с. 321], Івасика, якого трагічний випадок за одну мить зробив сиротою, якого виростили чужі люди, ніби свого сина [304, с. 11], дітей, які потрапили в “білий дім за містом – сиротинець”, де ними опікувались Сестри служебниці: “на них (сиріт) уважають, стараються... зробити якусь радість, втіху, щоби забували про своє сирітство, виростили на пожиток рідному краєві” [Богданко (Б. Заклинський – Л.Ф.), 26, с. 159].

Таким чином, визначаючи організаційно-педагогічні умови забезпечення соціальної опіки в Галичині, обґрунтовані в педагогічній теорії досліджуваного періоду, зазначимо, діяльність представників польської педагогіки в царині налагодження сімейних та суспільних форм соціальної опіки – Ю. Бабіцького, К. Єжевського, Я. Корчака, видатних педагогів, громадських

діячів, письменників краю – В. Антоновича, І. Блажкевич, М. Галущинського, Ю. Дзеровича, В. Завадської, Б. Заклинського, О. Кадлубицької, Н. Кобринської, М. Конопніцької, О. Косач (Олени Суботенко), В. Лициняка, А. Лотоцького (Антіна Вільшанка), К. Малицької, Л. Морозової-Курек (Людмила Волошки), М. Струтинської, В. Стефаника, М. Федорова (Бандуриста Мусія), Ю. Шнайдер (Уляни Кравченко) та ін. Вони піднімали проблеми важкого життя дітей-сиріт, оновлення і вдосконалення процесу віддачі осиротілих дітей на виховання в заступницькі родини; характеризували значне збільшення кількості закладів опіки; визнавали недостатню підготовку вихованців опікунських закладів до самостійного життя, низький рівень освіти, казармовий чи чернецький устрій в організації внутрішнього розпорядку закладів опіки, перевагу дисциплінарних засобів над виховними, ізоляцію вихованців від нормального виховного середовища, недостатню фахову підготовку кадрів і важкі умови їхньої праці.

Створена у міжвоєнний період система заступницької опіки в Галичині, хоч і отримала значний поступ стосовно раніших часів, не виправдала очікувань: багаточисельними були явища покидання дітей, рукоприкладство, багато осиротілих дітей росли у занедбанні та нужді, проглядалась застаріла система законодавства з питань усиновлення, ставлення до позашлюбних дітей та їх матерів.

Питанням опіки займалася Польська влада, яка постійно видавала закони щодо організації опіки і виховання, проте вони мало стосувалися втілення цих організаційно-педагогічних умов соціальної опіки українських дітей.

Питання опіки і виховання дітей-сиріт постійно висвітлювалися на сторінках тогочасних часописів (“Світ дитини”, “Учительське слово”, “Шлях виховання й навчання”, “Діло”, “Рідна школа”, “Жіноча доля”, “Наша мета”, “Зоря Галицька”, “Правда” та ін.). Автори численних статей особливу увагу звертали на виховання санітарно-гігієнічних навичок, приучування дітей до порядку і чистоти, формування почуттів милосердя до всього живого,

шанобливого ставлення до старших через наслідування кращих зразків. У педагогічній і громадсько-культурній пресі публікувалися статті щодо створення й розширення участі громадянства краю в розбудові закладів опіки й виховання дітей-сиріт.

Визначаючи організаційно-педагогічні умови забезпечення соціальної опіки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, обґрунтовані в педагогічній теорії 20-30-х років ХХ ст. у радянській Україні, виділимо такі її основні проблеми: розв'язання пріоритетності суспільного чи сімейного виховання в умовах становлення нових суспільних відносин; ставлення тогочасних педагогів-теоретиків і практиків до значення й розвитку системи опікуництва в Україні; зіставлення ролі державних, громадських і церковних організацій у розвитку соціальної опіки дітей в інституціональних та сімейних її формах; аналіз досвіду виховання безпритульних дітей у дитячих будинках, колоніях тощо, керівництва цими закладами відомими педагогами.

Аналіз педагогічної теорії, яка утверджувалася в Україні у цей період засвідчує про співіснування різноманітних освітніх концепцій, зміну педагогічних парадигм, активне вивчення передового зарубіжного досвіду, намагання створити власну модель української школи, проведення педагогічних експериментів, активний пошук найбільш ефективних методів навчання й виховання молодого покоління, посилення інтересу до дитини, особливостей її індивідуального розвитку, актуалізацію завдань соціального виховання, охорони дитинства.

Цей період характеризується посиленням вивченням зарубіжних педагогічних досліджень. В Україні перекладаються найкращі зарубіжні педагогічні твори: М. Монтесорі „Метод наукової педагогіки і практика його в „Будинках дитини”, Г. Шарельмана „Трудова школа”, П. Барта „Історія соціально-педагогічних ідей”; опубліковані кращі твори західноєвропейських педагогів Я. Мамонтовим, який класифікує наявні європейські педагогічні системи і можливості їх застосування в Україні [194, с. 1]. З'являються

педагогічні дослідження компаративного характеру: А. Музиченка (аналізу гербартіанства й ідей „вільного виховання”); Я. Чепіги (досвід діяльності нових шкіл на Заході), який вважав, що українські педагоги не можуть бути байдужими до загальнолюдських ідеалів освіти й виховання [349]; А. Гергета („Хрестоматія сучасних педагогічних течій”, А. Готалова-Готліба („Сучасні педагогічні течії в соціологічному висвітленні) – [69].

Українські педагоги І. Соколянський [278], О. Залужний [102], Я. Чепіга [348; 349], О. Музиченко [200], Я. Мамонтов [194] та інші, використовуючи здобутки західноєвропейської, північно-американської та російської шкіл у психології та педагогіці, створювали національні, притаманні лише українській педагогічній думці концепції, підходи, методи та засоби освіти та виховання дітей. Педагогічна думка періоду 20-х років – це розмаїття таких напрямів, течій, шкіл: експериментальна педагогіка, в яку увійшли рефлексологія і педагогіка (О. Залужний, І. Соколянський, В. Протопопов); концепція естетизації особистості (Я. Мамонтов); індивідуалістична педагогіка (О. Музиченко); прагматична педагогіка (Б. Манжос); вільне трудове виховання в контексті педології (Я. Чепіга); національне виховання (В. Дурдуківський) [306, с. 59].

Важливе значення для організації соціально-виховної опіки дітей в радянській Україні мали погляди керівників держави і представників педагогічної науки на стратегію і тактику соціально-педагогічної діяльності, визначення пріоритетів у сімейному та суспільному вихованні дітей і молоді.

Архівні матеріали стверджують той факт, що директиви партії та Уряду стали прерогативними напрямками у соціально-виховній діяльності [464]. Мільйони юнаків і дівчат пройшли через піонерські та комсомольські організації, які надзвичайно активно впливали на формування комуністичних переконань, подолання релігійних вірувань. Ці організації хоча й сприяли зайнятості дітей і молоді, формували соціальну активність і громадянську позицію у визначених офіційною ідеологією межах.

У запровадженні ідей соціальної опіки в 20-30-ті роки ХХ ст. особливе місце займало ставлення учених і практиків до сім'ї як основного соціального осередку та можливостей сімейного виховання молодого покоління порівняно зі суспільним вихованням дітей. Це складало *першу групу науковців*, які явно недооцінювали роль сім'ї у вихованні зростаючого покоління і надавали велику перевагу суспільному вихованню.

У цей період в Україні однозначно панувало положення, що сім'я, як індивідуальна соціальна одиниця, зі своїми багатьма проблемами (неграмотністю, низьким рівнем педагогічної культури батьків, індивідуалістичним “буржуазним” змістом виховання дітей тощо) не може нічого доброго дати молодому поколінню в справі комуністичного, пролетарсько-класового виховання (П. Блонський [23;24;25], Н. Виноградов [38], О. Коллонтай [132], Д. Лазуркіна [162; 163], М. Румянцев [249]). В українському суспільстві це здійснювалося різними шляхами, які однозначно виходили з кардинального напрямку керівництва освітою (Я. Ряппо, Г. Гринько та ін.), котре проводило свою, відмінну від загальносоюзної, лінію на розширення мережі дитячих закладів соціальної опіки та виховання.

Відсутність на той час спеціальних досліджень щодо значення впливу сім'ї на розвиток особистості, особливо праць, які б розкривали значення батьківського впливу, цілеспрямованого сімейного й позасімейного оточення, а також визначення стратегічних цілей виховання молодого покоління у нових суспільних умовах, призвело до хибних позицій щодо встановлення пріоритетності сімейного й суспільного виховання, до значних труднощів, яких зазнавала сім'я і соціальна опіка дітей у зв'язку з цим.

Як зазначала О. Коллонтай у своїх працях: “Сім'я відмирає, вона не потрібна ні державі, ні людям... На місці егоїстичного замкненого сімейного осередку виростає велика всевітня трудова сім'я” (1919 р.); “Сім'я представляла собою самостійний замкнутий колектив. Цього не повинно і не може бути в комуністичному суспільстві. Комуністичне суспільство пропонує

таку міцність колективу, яка виключає будь-яку можливість існування ізольованого, замкненого в собі сімейного осередку, з його родинними узами, з його сімейним егоїзмом, честолюбством тощо” – “Проституція і заходи боротьби з нею” [132, с. 20-22]; “У Радянський період руйнується стара сім’я, і це природний процес. Виникає нова сім’я, де не кровна родинність, а спільність роботи, єдність інтересів, прагнень і завдань буде пов’язувати людей...” – “Сім’я і комуністична держава” (1922 р.) – [151, с. 335]. Недоброзичливе ставлення батьків до школи через відміну викладання закону божого, дошкільних перетворень породжувало у влади прагнення обмежити педагогічне життя від втручання батьків. Величезний вплив справляв також кризовий стан сім’ї, поширена теорія відмирання сім’ї як виховного органу.

Показовим у цьому плані є висновки педагога Е. Яновської (Харків, березень 1925 р.): “сім’я не може дати комуністичного виховання, бо все життя сем’ї будується на принципах приватної власності. ... Мимоволі росте дитина егоїстом. Чи такі ж громадяни потрібні Радянській владі, що хоче збудувати все наше життя на комуністичних принципах?” Лише, зазначає вона, в колективі й через колектив “дитина привчить вважати себе за частку громади”. Перспективний розвиток дошкільнят можливий тільки, на її думку, “у дитячому садочку – для дошкільників”. Саме в ньому є можливість проведення певних занять із дітьми, забавки, матеріали до оповідань, знайомство з природою, організація колективу, гігієнічні умови, зв’язок із молодими ленінцями, участь дітей у революційних святах і т. п. [366, с. 26–28].

У „Декларації про соціальне виховання дітей”, прийнятій на I Всеукраїнській нараді з питань освіти (березень 1920 р.), вказувалось на життєву необхідність соціального забезпечення осиротілих і безпритульних дітей та на охоплення закладами громадського виховання всіх дітей без винятку. Ідеальним типом соціального виховання повинні бути дитячі будинки і комуні, „де дитина живе зі своїми молодшими й старшими товаришами, зі своїми вихователями, де вона в дружній комуністичній спілці з подібними

собі істотами росте, розвивається й навчається жити...”, які мають стати „тим маяком, котрий світить провідною зіркою для всієї пролетарської виховної системи”. Згідно з положеннями декларації, нове соціальне виховання принципово відрізняється від старого шкільного навчання, яке знало дитину впродовж 4-5 годин на добу, адже з розпадом сім’ї воно бере на себе функції сімейного виховання [77, с. 307-308].

Надаючи пріоритет суспільному вихованню над сімейним, автори “Декларації” зайшли так далеко, що ладні були залишити й критиковану ними стару схоластичну школу, без якої (вони усвідомлювали це) на той час обійтися не можна було, аби ізолювати дітей повністю від сім’ї: “Хай поки що лишається і школа, але ми додамо до неї клуб, майстерню, книгозбірню, студію, їдальню; ми візьмемо до себе школяра на цілий день – від ранку до вечора...” [130, с. 61].

Провідні українські діячі народної просвіти й педагоги, розглядаючи дитячий будинок як основний тип навчально-виховного закладу, явно *недооцінювали роль сім’ї як чинника соціалізації дитини*. Негативну оцінку виховним можливостям сім’ї дав нарком освіти України Г. Гринько. Індивідуалістична сім’я, – вважав він, – опора дитини в буржуазному суспільстві. Випадіння з неї приводило до горя, означало кінець навчання й дуже часто загибель. Ця система, на думку Г. Гринька, особливою відчутна для дітей робітничого класу, сім’я якого піддавалася руйнівній дії капіталістичної експлуатації. Як наслідок, сім’я не тільки слабне економічно, але й „гасне як джерело виховних впливів” [75, с. 122]. Йому вторив Я. Ряпо: найбільшою перешкодою на шляху до реалізації нової системи освіти було соціальне середовище, яке вмещувало й сім’ю: „наше убозтво, зруйнована країна, яка зазнала до того ж неврожаю й голоду, плюс старі кадри педагогії, за допомогою яких доводилося здійснювати стару школу” [261, с. 32].

Підстав для таких песимістичних висновків у той період було достатньо. На II Всеукраїнській нараді з освіти наводилися дані про те, що в Україні 9

млн. сиріт і напівсиріт. Вихід з такого стану учасники наради вбачали в тому, щоб установити прямі відносини між державою й дітьми, минаючи сім'ю, усунути розпиленість дітей між індивідуалістичними сім'ями, забезпечити рух шляхом від теорії й практики „сім'ї й школи” до повного соціалістичного виховання.

Заперечення ролі школи та сім'ї у вихованні дитини – це не лише чергове нововведення О. Попіва, Г. Гринька та інших, а також намагання діяти за новими ідеологічними настановами, просякнутими революційним пафосом початку 20-х років [130, с. 12-13]. Об'єднавча нарада ЦК РКП (б) (грудень 1920 – січень 1921 р.). у результаті гострої боротьби (українську делегацію очолювали Г. Гринько і Я. Ряппо) прийняла компромісне рішення: з одного боку, резолюція наради визнавала, що найбільш прийнятною формою соціального виховання є дитячий будинок – як цілісна комуністична виховна установа, що охоплює все життя дитини, а з іншого, – констатувала, що величезна більшість дітей виховується ще в сім'ї, а тому “проблема соціального виховання для найближчого часу залишається, як і раніше, переважно шкільною проблемою” [28, с. 29].

Учасники Всеукраїнської наради завідуючих губвідділами соціального виховання (лютий 1924 р.) зазначали: хоча в школах навчається понад 1,5 млн. учнів, а в дитячих будинках виховується лише близько 100 тис. дітей, “більше половини коштів, які відпускаються на народну освіту, йде на утримання дитячих будинків” [130, с. 63]. Досвід показав, що охопити всіх дітей шкільного віку дитячими будинками неможливо, це – утопія. “Що, значить, охопити 7,5 млн. дітей дитячими будинками? – говорив один із доповідачів. – Це значить, організувати в республіці 75 000 дитячих будинків на 100 дітей кожен. Мріяти про це – безумство!” [Там само]. Так стався злам у поглядах на систему соціального виховання, на місце школи й дитячого будинку в цій системі.

Порівняльна *цінність суспільного й сімейного виховання* в Україні розглядалася в контексті праць тогочасних педагогічних авторитетів (П. Блонський, Н. Виноградов, Д. Лазуркіна, М. Румянцев, інші), які поширювались повсюдно, а окремі з них навіть перекладались українською мовою (див. додаток Д).

Підводячи підсумок такої серйозної критики сім'ї як соціального виховного інституту в досліджуваній період, зазначимо висновок української дослідниці О. Ярошинської, яка простежила розвиток поглядів на інститут батьківства в українській етнопедагогіці і стверджує цілком протилежну думку: “Найвищого піднесення родинне виховання й навчання в Україні досягло в ХІХ – на початку ХХ століття. У цей період сім'я була основним носієм ідей, знань, способу мислення, народних звичаїв... Інститут батьківства цього періоду ніс відповідальність та зберігав і розвивав християнські традиції, рідну мову, народні звичаї, обряди, тобто усю національну і духовну культуру українців” [371, с. 10–11].

Зважаючи на *цінність сім'ї у вихованні дітей* досліджуваного нами періоду, *друга група педагогів* хоча й не скидала з рахунків сім'ю як виховний орган, була більше *прибічниками соціального виховання через інституційні заклади*. Так, потребу в створенні й розвитку системи соціального виховання визнавав Н. Йорданський, адже сімейний устрій, патріархальний уклад сімейного життя суттєво змінився, а батько й мати часто відірвані від дітей, а діти надані вулиці [118, с. 17]. Однак, автор не говорить про повну заміну сім'ї, а, навпаки, підкреслює її незамінність і позитивні сторони: „У сім'ї сильний елемент кровного зв'язку. Замість того, щоб штучно й болісно виривати його, використовуйте доцільно цей зв'язок. Більш або менш нормальна сім'я багата досвідом спільної праці дорослих, вона перший осередок, який визначає життєві стосунки... У сім'ї посилено йде наслідування, легше засвоюються навички”. Тому, на його думку, сім'я – досить сильний і необхідний чинник і соціалістичний устрій життя повинен дати нові найбільш досконалі форми

сім'ї, новий зміст педагогічного впливу на дитину в сім'ї й через сім'ю [118, с. 40]. Застерігав від ігнорування виховного потенціалу сім'ї М. Румянцев, визнаючи, що з перемогою революції особливої значущості набуло соціальне виховання. Навіть у сім'ї, яка переживає кризу, на його думку, „є такі елементи, які сприяють соціальному розвиткові дитини більше, ніж масове виховання в інтернатах”. У зв'язку з цим необхідно всіма засобами сприяти зміцненню й оздоровленню сім'ї. Без неї розв'язати завдання соціального виховання неможливо, оскільки тільки вона може враховувати повною мірою індивідуальні особливості дитини і сприяти формуванню „соціально активної, сильної, підприємливої особистості” [249, с. 338].

У співвідношенні громадського й сімейного виховання, – стверджував М. Рубінштейн, – повна сім'я як орган виховання – „це духовно-моральний, внутрішньо альтруїстичний, виробничо-трудоий союз, який складається з батьків і дітей, має стійкий, постійний характер і пов'язаний у єдність не тільки житлом та економічною залежністю, але й групою почуттів, які ґрунтуються на кровному спорідненні”, тому створення системи соціального виховання й побудова соціалізму не тільки не виключають сімейного життя, але й відкривають для неї перспективу оздоровленого існування [248, с. 2]. Автор пропонує такий варіант розв'язання цієї дилеми: 1) поєднання або взаємодоповнення сімейного й громадського виховання; 2) насичення громадського виховання, оскільки воно необхідне, духом і укладом сімейного виховання” [248, с. 91-92].

Такої ж невисокої думки про роль сім'ї у вихованні був у 20-і роки і А. Макаренко. „Дитячий будинок і тільки дитячий будинок, – писав він, – є провідною формою радянського виховання”. Будучи свідком руйнування старого сімейного устрою, він вважав, що нова сім'я не зможе бути первинним виховним колективом, оскільки в неї ввійде матір'ю „нинішня вільна дівчина, вихована нами в презирстві до пелюшкової й пічної кваліфікації...” [179, с. 81]. Вона перестає бути нянькою й господинею, а буде, передусім,

рівноправним, активним і виробничим членом суспільства. При цьому А. Макаренко зазначав, що діти, які перебувають у дитячому будинку, будуть пов'язані з сім'єю й не повинні позбаватися ласки матері й турботи батька [179, с. 82].

Така неоднозначність та визначення пріоритетності суспільного виховання у цей період були породжені необхідністю здійснювати перевиховання дітей із несприятливого сімейного середовища, негативних обставин життєдіяльності тогочасної сім'ї. Зокрема, дані сімейного становища дітей-правопорушників – вихованців Полтавської трудової колонії ім. Горького у 1923-24 рр., яку очолював А. Макаренко, показують, що обох батьків мали тільки трохи більше 13 % правопорушників [416, с. 6].

Подібне становище було і в інших регіонах України. Аналіз стану соціального виховання на Поділлі показує, що в 1924 р. через комісію в справах неповнолітніх пройшло 1079 осіб, із них 1012 – в 1924 р., а 67 залишалось від 1923 р. За статтю: 833 хлопці (87,25 %), 129 дівчат (12,75 %). За наявністю батьків: батьки живі (є мати і батько) – 294 (29,30 %), напівсироти (мати або батько) – 197 (18,72 %), круглі сироти – 430 (42,74 %), не вдалось в'яснити – 91 (9,24 %). За місцем проживання: до вчинення правопорушень із батьками і в чужих сім'ях проживало 685 (62,74 %), без певного місцепроживання – 301 (29,75 %), вихованці дитячих будинків – 72 (7,11 %), невідомо – 4 (0,40 %) [415, с. 88]. Аналогічні дані в Одеській губернії: Кривий Ріг (1924 р.): має батьків – 50 чол., сиріт – 102, напівсиріт – 25 чол. [416, с. 42]; Єкатеринослав (1924 р.): безпритульних – 76 %, напівсиріт – 21 %, мають обох батьків – 5 % [415, с. 13].

Розглядаючи вплив відсутності батьківського піклування у дитячому віці, А. Макаренко зазначає, що “колонія, складена з покинутих одиноких дітей, які пережили набагато більше того, що під силу дитині, – це без всякого сумніву не повністю здорове суспільство”. “І цілком здоровим, – підкреслює він далі, – навіть при героїзмі педагогів воно вже й не може бути”.

Кращим шляхом єдності сімейного і суспільного виховання може бути, на його думку, “тільки дитячий будинок, наповнений здоровим дитинством” дітей, “котрі знають, що десь на фабриці працюють батько й мати, які підтримують з ними зв’язок і не позбавлені ласки матері й піклування батька” [181, с. 386].

Як теоретик і практик, Макаренко суперечливо висловлюється з приводу ролі й пріоритетності суспільного і сімейного виховання молодого покоління. Він усвідомлює, що одна з погіршень роботи самого дитячого будинку – “те, що у ньому окремо зібрані тільки безпритульні діти, тобто такі, які завдяки нещасним випадкам відірвані від дорослих і від здорової дитини в сім’ї. Як би не старались ми наблизити дитячий будинок до суспільства і нав’язати нашому вихованцю, що він така ж сама дитина, як і всі діти, – це тільки слова. Насправді вона бачить, що її життя не таке, як у всіх дітей, вона завжди має підстави заздрити дітям, які проживають у сім’ї, вона завжди згадує це прокляте нещастя, що заштовхнуло її в соціальну яму. Так утверджується своєрідний анархізм дитячого будинку, постійний нахил до протесту, що особливо ускладнює виховну роботу дитячого будинку” [178, с. 315].

А з іншого боку, А. Макаренко повторює марксистські постулати того часу: “Нині ж виховання по-суті не є виховання, а тільки виправлення того, що зіпсовано у сім’ї... Вже тепер і дуже активно перед нами постало питання про новий побут, а новий побут першою справою вимагає зменшити право сім’ї використовувати кустарне виховання дитини” [178, с. 315]. Тому, на його думку, перехід всього нашого виховання до системи будинків не обов’язково треба уявляти собі як надто велике й нездійсненне з погляду матеріальних можливостей: “Вже тепер прийнято вважати за довід, що у добре організованому й забезпеченому дитячому будинку утримання однієї дитини буде набагато дешевше, ніж утримання дитини в сім’ї” [178, с. 315].

Отже, А. Макаренко наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. недооцінював роль сімейного виховання у формуванні особистості нової людини. Вже наприкінці 30-х років А. Макаренко напевно змінив свою думку з цього приводу. В одній із праць він зазначає: “За останні 4 роки (тобто десь з 1934-1935 рр. – авт.) я отримував майже виключно дітей із сім’ї, де неблагополучність виражалась в обстановці педагогічній, побутовій. Найважчі з трьох категорій (правопорушники, бездоглядні і діти із сім’ї) – діти із сім’ї (за звищами характерів, за їх яскравістю, і опором). Але завдяки досвідченому колективу, робота з ними була порівняно легкою [180, с. 249].

До іншої групи – *третьої* – когорти українських педагогів 20-х років ХХ ст., котрі не тільки характеризували наявну тоді кризу сімейних відносин, але й рішуче *відстоювали сім’ю як соціальний виховний інститут* у зіставленні з необхідністю й розвитком закладів соціального виховання, насамперед необхідно віднести В. Зіньковського. У своїй книзі „Про соціальне виховання”, він зазначав, що навіть не дуже зразкова сім’я може дати дитині набагато більше, ніж „найчудовіше неродинне виховання”, й неодноразово підкреслює, що „сім’ю рішуче ніщо не може заступити” [113, с. 50, 51].

На його думку, в сім’ї дитина природно, без „майже ніяких зусиль”, „вивчає мову, здобуває перший соціальний досвід, навчається соціальному орієнтуванню”: „природна соціальність сім’ї веде до того, що в ній розгортаються перші соціальні заміри дитини, здобувається смак до соціального зближення, формується загальна соціальна здатність до соціального обміну”. Глибше значення соціального дозрівання дитини В. Зіньковський вбачає в тому, що кожна сім’я є не „звичайне співмешкання, а майже завжди співробітництво”; „на ґрунті такого спільного життя, на ґрунті діяльної допомоги один одному виростає піклування одного про другого, уміння рахуватися з особливістю кожного члена сім’ї, взаємна поступливість; розвивається дух солідарності в його першій та разом з тим у найвпливовішій формі”; „соціальна сила сім’ї криється ... у взаємній допомозі один одному; міць

соціального зв'язку підтримується постійно спільним життям, спільною працею, справжнім співробітництвом”; „не сентиментальна одностайність, а зближення активності, спільні турботи й думки, спільне горе й радість, спільна праця, спільне життя, сполучена активність – ось що підтримує свіжість і силу родинних соціальних зв'язків” [113, с. 48].

Автор діалектично підходить до розв'язання проблеми суспільної та сімейної опіки про дітей. З одного боку, він зауважує, що широкий розвиток позашкільних організацій для дітей здебільшого не сприяє зміцненню родинних зв'язків, доводить сім'ю до нової руїни. На його думку, діти в таких ситуаціях вперто охороняють позародинний характер нових соціальних зв'язків, їх часто обтяжує те, що батьки хочуть бути в курсі всіх їхніх знайомств. Адже дитина цілком втрачає цікавість до сім'ї, їй важко, коли батьки чи інші члени сім'ї цікавляться тим, де вона проводить час [113, с. 59, 61]. У цих ситуаціях сім'я „робиться джерелом непотрібних та шкідливих антисоціальних почувань”, є для дітей „якоюсь застарілою цінністю, за яку тримаються тільки через звичку”. Тому поширення позашкільного об'єднання за рахунок родинної соціальності, на його думку, необхідно визнати небезпечним з боку інтересів соціального виховання: „Таке передчасне „вивітрювання” родинного почуття, часте виявлення ворожого відношення до самих нормальних проявів родинної співучасті викликає велику, часто непоправну шкоду соціальному дозріванню дитячої душі” [113, с. 61].

Він переконливо доводить, що заклади соціального виховання повинні не відкидати сім'ю, а в парі з нею виховувати дітей. Те, що дає сім'я, „не зможуть дати ніякі інші форми соціального об'єднання, ніякі сурогати сім'ї не повинні мати місця” [113, с. 61].

З іншого боку, автор всіляко ратує й радо пропагує ідеї дошкільного й позашкільного виховання дітей: „Не обмежені програмою, дошкільні установи (в протилежність школі) будуються на принципі вільної активності дитини; в цьому тайна їх впливу, тайна їх педагогічного досягнення” [113, с. 52].

На його думку, чим найрізноманітніші соціальні зв'язки має сім'я дитини, тим непомітнішим буде в неї перехід до нових самотійних (а не спільних з сім'єю) соціальних зв'язків. Тому і сім'я, і школа мають рахуватися з цим нахилом дитини до самотійних і вільних соціальних зв'язків, повинні не перешкоджати в їх утворенні, а навпаки, – використати цей нахил до педагогічних цілей [113, с. 60].

Проникливий соціальний педагог глибоко аналізує кризу тогочасної сім'ї, викликану низкою причин: зростання індивідуальності, коли подружжя складає сім'ю лише поверхово, духовно залишаючись один одному чужими; відсутність „пульсу родинності”, внутрішньої теплоти та емоційної єдності, емоційного зближення, тобто ґрунту для справжнього соціального єднання; домінування в сім'ї простого фізичного сусідства; відчуття глибокого „надломлення”, „трагічного розходження”, через що „співмешкання робиться часто болісним”; підігрівання ґрунту для сварок, взаємних непорозумінь, звинувачень („від всякої дрібниці може виникнути справжня сцена”), взаємних образ, котрих стає більше, ніж послуг і радощів; набридання один одному, тяжіння товариством один одного, легке закохування на стороні, а то й просто залишення сім'ї”. У таких випадках розклад сім'ї проникає дедалі глибше „в здорові шари народу й загрожує стати всенародною бідною”; сім'я перестає задовольняти соціальні вимоги молодого покоління і „збільшує невизначене поривання до якогось іншого соціального оточення” [113, с. 49-50].

Тому, за глибоким переконанням В. Зінковського, всі, хто мріє про здоровий розвиток суспільства, про соціальний прогрес, незмінно прийдуть до висновку, що „моральне оздоровлення суспільства повинно почати знизу – з піклування про силу й чистоту родинної спільності”. Сім'я може виконати свою велику роль у соціальному вихованні дітей тільки в тому випадку, коли вона сама зсередини оздоровиться, коли вона здійснить у собі внутрішню єдність, коли вона сама „підійме височінь, на якій вона повинна бути” [113, с. 50, 51].

До представників цієї, третьої групи науковців відносимо й І. Соколянського, який також давав суперечливу оцінку практиці сімейного виховання й моральній атмосфері в сім'ї. У 1928 році він повідомляв, що в Україні прокотилася хвиля судових процесів над педагогами в справі катування та знущання над дітьми в установах. Джерелом цього жахливого ставлення до дітей, на його погляд, є традиції “батьківської” педагогіки, що переносяться до дитячих установ.

Вихід з цього жахливого становища І. Соколянський серйозно обґрунтував у педагогізації населення. Він наводить дані про те, що в 1928 р. в Україні було 11 520 000 дітей соціального віку (від 0 до 15 років), спільно держава з родиною виховували 2 875 595 дітей (24,9%), сама родина – 8 586 680 дітей (74,1%). Саме це дало йому підставу стверджувати, що „ролю родини, як чинника впливу на дитинство, не можна ігнорувати. Навпаки родина є неминуча установа, що не може не вступати своїми способами впливу в певні стосунки з іншими. Ми знаємо більше, що родина уперто обстоює свої традиції, батьківські впливи й часто намагається впливати навіть на державну систему” [278, с. 7]. Запобігти негативним впливам сім'ї, забравши всіх дітей до державних установ неможливо через матеріальні нестатки. Тому, вважає І. Соколянський, залишається один вихід – повний перегляд нашого ставлення до родини, перетворення її в педагогічну установу.

Аналізуючи статистичні дані, він показав, що із загальної кількості дітей віком до 4-х років обслуговуються тільки “батьківською педагогікою” 87%; 0,1% виключно на утриманні держави, а решта – на утриманні родини і держави. Виховання 99,4% дітей віком 4-8 років забезпечує сама родина. Фактично усі діти цього віку виховуються в сім'ї. Чималий відсоток дітей віком 8-15 років (47,3 %) також перебуває під впливом родини (сюди віднесені і діти, котрі після закінчення початкової школи далі вчитися не пішли). Загальний висновок, зроблений І. Соколянським, зводиться до того, щоб близько 74 % дітей віком до 15 років виховується в сім'ях. Ці цифрові дані

засвідчували велику роль родини як чинника виховного впливу на дітей. І. Соколянський зазначав, що існують дві системи виховання: науково-педагогічна, котра ґрунтується на досягненнях різних наукових галузей, і родинна, що бере початок у побуті сивої давнини і базується на вікових традиціях.

Результати дослідження свідчать, що педагогічні ідеї представників другої та особливо третьої з виділених нами груп науковців стосовно соціального (суспільного і сімейного) виховання молодого покоління (їх теоретичних підходів та участі в їх практичній реалізації) трансформувались від усвідомлення кризи родинних відносин і труднощів соціалізації дитини в сім'ї до підкреслення неповторної ролі родинного виховання, постійного обдумування шляхів зміцнення сім'ї, взаємодоповнення родинного і суспільного впливу на розвиток особистості дитини, що особливо вагомим виступало у 20-30-ті роки щодо ставлення до дітей-сиріт і здійсненні пріоритетів соціальної сімейної та суспільної виховної опіки.

Аналіз теорії і практики розв'язання тогочасної дилеми суспільного й сімейного виховання в радянській Україні показав, що у визначенні пріоритетності суспільного виховання та наданні переваги усупільненим формам соціальної опіки дітей досліджуваного періоду, можна виділити два етапи. З початку *першого етапу* (20-і роки ХХ ст.) переважало негативне ставлення до сім'ї як до чинника виховання, домінувала думка про необхідність заміни сімейного виховання громадським (суспільним), здійснювалася спроба нейтралізації сімейних впливів, дитячий будинок постав маяком соціально-виховної опіки дітей того часу. Така позиція була зумовлена кризовим станом тодішньої сім'ї, ідеями про відмирання сім'ї при соціалізмі, про усупільнення всіх сторін сімейного побуту, особливостями організації системи освіти в Україні.

Однак і в теорії, і в практиці превалювала точка зору про незамінність сім'ї й сімейного виховання, про необхідність встановлення тісного зв'язку між сім'єю й школою. У цей період педагоги брали активну участь в обсте-

женні сімейно-побутових умов, у виявленні виховного потенціалу сім'ї й умов сімейного виховання. Дослідно-педагогічними станціями, педологічними лабораторіями, осередками масових шкіл були розроблені спеціальні схеми, карти обстеження сімей, накопичений досить різноманітний і цікавий досвід роботи в цьому напрямі.

На *другому етапі* (30-і роки ХХ ст.) цілі комуністичного виховання повною мірою поширюються й на сім'ю, яка з цього часу фактично втрачає самостійність і специфічність як чинник виховання, робота з вивчення сім'ї стає систематичною й науково обґрунтованою. При цьому педологічна служба, школа, громадські організації не обмежувалися вивченням сімейно-побутових умов, а докладали зусиль до оздоровлення сім'ї, нарощування її виховного потенціалу, проведення конкурсів на найкраще виховання дітей у сім'ї, уживалися заходи щодо посилення відповідальності батьків за виховання. У другій половині 30-х років після розгрому педології школі ставиться за обов'язок функція керівництва вихованням дітей у сім'ї, зміст, форми й методи роботи з сім'єю зазнають суттєвих змін.

Другим важливим аспектом забезпечення належних організаційно-педагогічних умов соціальної опіки дітей постає оцінка ставлення тогочасних педагогів-теоретиків і практиків до значення й розвитку системи опікунства в Україні. Цьому присвячені праці Г. Ващенка, Г. Гринька, А. Макаренка, С. Русової, Я. Ряппо, С. Сірополка, М. Скрипника та інших діячів, вчених і практиків цього періоду.

Зокрема, об'єктивно намагався підходити до опису стану шкільництва й опікунства в Україні С. Сірополко, щоб його не могли звинуватити в тому, що такий матеріал “мовляв, йде від ворогів большевицької влади”. Тому кожний факт і кожна цифра в його працях мала своїм джерелом тільки друкований офіційний матеріал із відповідним посиланням на конкретне джерело [272, с. 649].

Автор зазначає, що у той час як за основу освітньої системи радянської Росії було покладено єдину трудову школу, в основу освітньої системи України було “соціяльне виховання: збирання дітей, захист і охорона їх. Дитячий будинок став „маяком” соціального виховання. Таке настановлення большевицької влади в Україні мотивувалося тим, що внаслідок імперіалістичної світової війни, а потім жорстокої громадянської війни та голоду знайшлося в Україні коло мільйона безпритульних дітей або напівсиріт, які потребували не стільки шкільного навчання, скільки соціального забезпечення” [272, с. 652].

До середини 20-х років точилася гостра дискусія про природу безпритульності. Представники біологізаторського підходу доводили, що основні причини цього явища пов’язані із вродженою дефективністю та психологічними відхиленнями, а тому безпритульних дітей відносили до категорії дефективних й антисоціальних елементів. Теоретичні пошуки П. Блонського, Г. Ващенка, А. Макаренка та ін. довели наукову неспроможність концепції вродженої моральної дефективності, що дало змогу зосередитись на соціальних причинах виникнення безпритульності, зокрема на негативному впливі оточуючого середовища. Г. Ващенко характеризує такі основні причини безпритульного дитинства в радянській країні того часу: “1) війна, 2) злидні, 3) жорстокість совєтської влади, що грабувала й грабує населення, без огляду нищить або засилає на каторгу мільйони людей, залишаючи сиротами їх дітей”. Тому й виникла гостра потреба боротьби з дитячою безпритульністю, з метою чого засновуються спеціальні виховні установи для безпритульних дітей (колектори, дитячі будинки та дитячі містечка). “Серед совєтських педагогів виникає навіть течія, в основу якої була покладена думка, що основним освітньо-виховним закладом у ССРСР мусить бути не школа, а дитячий будинок, установа інтернатного типу” [36, с. 380-381, 383].

С. Сірополко цитує плани освітніх діячів того періоду з декларації Народного Комісаріату Освіти У.С.С.Р. про соціяльне виховання дітей (від 1-

го липня 1920 р.): „Покрити всю завойовану робітничо-селянською кровю землю „дитячими будинками”, – ось наше завдання. Тут кожна дитина знайде собі не тільки тимчасовий чи постійний „притулок”, тут вона має одержати все, що потрібне їй для життя, або... для виховання. Відкриті чи закриті дитячі будинки, де дитина живе із своїми молодшими й старшими товаришами, з своїми вихователями, де вона в дружній комуністичній спілці з подібними собі істотами росте, розвивається й навчається жити життям нової людини в новім людським суспільстві, – от така дитяча комуна – це й є той маяк, що світить провідною зіркою для всієї пролетарської виховної системи” [272, с. 652]. Крім того, тоді підкреслювали ще одну причину домінування ідеї про дитячий будинок: “безперечність ідеї єдиної школи та непорушна віра в неї, як у єдино правильну організаційну форму пролетарської педагогіки, зрушив уже той факт, що й дрібнобуржуазні петлюрівські уряди також накреслили цю ідею на своїм прапорі” [343, с. 88].

Насправді ж головною причиною використання дитячих будинків у боротьбі з безпритульністю С. Сірополко вбачає в тому, що на той час яскраво проявлялися тенденції розпаду родинного життя, втягнення жінок до виробничого процесу в промисловості та в колективних господарствах, повного зубожіння населення України: “Влада це використовує, бо за всяку ціну хоче зреалізувати свій план – перебрати від батьків до своїх рук виховання дітей дошкільного й переддошкільного віку, щоб мати змогу скерувати виховний процес над ними „на засадах інтернаціональності й антирелігійности”.

Аналіз автором системи безпритульності показав, що “величезні кадри безпритульних дітей в Україні були не лише місцевого походження”; вони “постійно поповнювалися колосальним припливом голодних дітей з Надволжжя, що рушали в Україну „самотьком” приблизно в 20 раз більше, ніж організованим порядком, про що зауважено на IV Всеукраїнській нараді завідувачів губерніями відділами народної освіти [272, с. 660].

Зі звіту Народного Комісаріату Освіти VI Всеукраїнському З'їздові Рад було видно, що на кінець 1921 р. в Україні налічувалося 1844 дитячих будинки, в яких перебувало 98890 дітей. Кількість дитячих установ інтернатного типу послідовно зменшувалися, у 1927 р. їх налічувалося в Україні лише 458 з 48900 дітей. Крім того, інших дошкільних установ було 512, і в них – 39515 дітей [111, с. 24].

Дитячий будинок був призначений служити „маяком” соціального виховання, а всі інші установи соціального виховання (дитячі садки, клуби, школи й т. ін.) вважалися установами перехідного типу, що мусили орієнтуватися на дитячий будинок і наближатися до нього. Дитячі будинки мали обслуговувати дітей у віці від 4 до 15-16 років та організовуватися, як інтернати, за типом комуни, де всі обов'язки розподілялися між членами комуни відповідно до їхніх здібностей та фізичних сил.

Проте, дуже скоро з'ясувалося, що дитячий будинок не може служити „маяком” соціального виховання, принаймні з двох причин: 1) держава не мала відповідних коштів для утримання дитячих будинків, які потребували великих видатків; „наявна мережа дитячих будинків з моменту переходу до НЕП'у уявляла собою невідрадну картину: кепське устаткування, іноді відсутність усякого устаткування, погане харчування, неремонтовані помешкання і переважно дуже кепсько поставлена педагогічна робота”; 2) педагогічна сторона дитячого будинку мала низку негативних сторін: „його комплектується механічно, ...почасти єдина ознака, яка об'єднує дітей у дитячому будинку, це їхня безпритульність”; “дитячий колектив у даному разі виростає не на ґрунті спільних для всіх дітей продукційно творчих обставин, не на тлі спільних для них суспільно-політичних інтересів, навпаки, він виникає в дитячих декласованих масах, вирваних і вибитих із шляху життя, що не мають іноді жадних зв'язків із здоровими трудовими завданнями робітничої класи й уособлюють той полюс людности, що його внаслідок суперечностей переходового часу розчавлено та викинуто за борт життя...; “його „колекти-

візм”, вимушений умовами сумісного життя, іноді набуває характеру негативного виховного чинника і нічого спільного не має з дійсним вихованням комуніста та колективіста” [343, с. 94-96].

Згідно з оцінкою С. Сірополка, за добу нової економічної політики дитячий будинок остаточно втрачає своє значення „маяка”, але зберігає поважне місце в системі, як установа для безпритульних дітей, причому замість колишнього невеличкого дитячого будинку дедалі більшу роль починає відігравати дитяче містечко як федерація дитячих будинків. У згаданому звіті НКО VI Всеукраїнському з’їздові Рад зазначається, що в „найбільших центрах, де це можливо по житлових умовах, кращі частини міст починають одводитися під дитячі містечка. Це має місце в Чернігові, Полтаві, Миколаєві, почасти в Вінниці, Києві й особливо в Одесі [272, с. 661].

Загальний висновок, здійснений автором на основі тогочасної літератури стосовно виховних результатів діяльності дитячих будинків і колоній був невтішний. Умови перебування дитини в дитбудинку були неприйнятними і з психолого-педагогічних позицій – деформація родинних зв’язків; дефіцит любові і ласки; відсутність соціальних навичок особистого життя; відсутність особистого простору життя (власної кімнати, іграшок тощо); постійне перебування у вузькому комунікативному просторі; регламентація проведення часу; ранні сексуальні стосунки; обмеження у виборі професії; випадки жорстокості з боку персоналу тощо. Це звичайно залишало подальший відбиток на весь процес соціалізації дитини в дитячому будинку. Окрім цього, більш ефективному протіканню процесу соціалізації дитини в умовах дитячого будинку заважали ще й такі негативні явища, як: велика плінність дитячого складу; залежність кінцевої мети виховної роботи від швидкої плінності дітей у дитячих закладах з метою підвищення пропускнує спроможності; значна плінність і педагогічного персоналу, яка була спричинена їх некваліфікаційністю тощо; різноманітність складу дітей за віковими особливостями та несформованістю стилю роботи дитячого будинку [88].

Прогресивні погляди щодо виховання дітей-сиріт, дітей з осиротілих сімей, опікунських сімей висловлювала у своїх працях С. Русова [“Нова школа соціального виховання” – 1924; “Нові методи дошкільного виховання” – 1927 та ін.], яка органічно пов’язувала національне відродження України з розвитком національної системи виховання у всіх її ланках: родина – дитячий садок – школа – вищі навчальні заклади – позашкільна освіта.

У численних своїх працях вони ніби протоколювала життя дітей у дитячих будинках, які повсюдно відкривалися в радянській Україні, показувала їх шкідливий вплив на розвиток особистості дитини.

Так, аналізуючи психічний розвиток маленьких дітей, С. Русова виділяє значення зовнішніх впливів, певних подразників, які розвивають відповідні інстинкти особи. Вона цитує американського психолога М. Дугаля, який стверджував: “Коли знищити в дитині її інстинкти, які мають такі могутні імпульси, то організм втрачає всяку жваву активність: він залишається інертним, нерухомим, мов парова машина при згаслій печі. Ці імпульси суть справжні сили, які скеровують і підтримують усе життя дитини, і розумове, і вольове” [256, с. 22]. Тому й не дивно, коли в результаті обставин життєвого середовища (відсутності таких подразників в дитини сироти) відбувається мовне загальмування дитини: “Така німота буває і в цілком нормальних дітей на ґрунті пригніченого настрою, під впливом поганих умов життя, браку любові, від несправедливості, заляканості. Найчастіше це зустрічається в тих дитячих притулках, де з дітьми поводитись занадто суворо. Тільки любов, уважливе ставлення до дитини і до її морального стану може усунути цю німоту, сумну і таку невідповідну нормальній дитячій балакучості” [256, с. 48]. Ніби усвідомлюючи значення ролі батька в такому процесі, С. Русова наводить приклад для розвитку логічної думки дитини: “Складання речень починається близько 18-21 місяця, і часто є тільки нагромадженням іменників та дієслів без з’єднаних слів: “Хочу тато! Бах! Тато, тпру!” [256, с. 47].

У праці “Діточі малюнки” (1929) С. Русова аналізує відповіді проведеної у 1928 р. в Полтавській губернії акції серед дітей-школярів (3069 малюнків) та безпритульних дітей (592 малюнки) віком від 7 до 18 років. У безпритульних діток панують три улюблені теми: людина (20 %), найбільше міліціонер, або взагалі хтось, хто загрожує їх свободі; будова (10,6 %), засоби комунікації (9,6 %): “Будова, як мрія, де прихилитися; засоби комунікації, як засіб шукання нової, кращої долі” [281, с. 53]. Вона також порівнює теми емігрантських дітей (опитування проведене у Празі серед 360 дітей від 4 до 12 років): “тут помітне і спільне – це велика кількість хат у дітей емігрантів (33,6 %) і в дітей безпритульних на Україні (20 %)” і підкреслює, що уважне ставлення до дитячих малюнків значною мірою допомагає зрозуміти дитячу психологію: у кожної дитини відповідно до її піднесеного або пониженого діапазону душевних і фізичних сил змінюється тип малюнка, його характер і яскравість [281, с. 55].

Аналізуючи діяльність виховників, які працюють з дітьми-сиротами у притулках, дитячих будинках, дитячих дошкільних закладах, С. Русова висуває такі вимоги: “Морально-соціальна роль виховниці не обмежується внутрішньою працею з дітьми в стінках дитячої дошкільної установи; ні вона має вести постійні зносини з батьками своїх вихованців, особливо по селах... Вона має стати старшою сестрою для матерів своїх вихованців, давати їм поради для найкращого ведення родинного хатнього життя і морально, і гігієнічно... Для цього вона має бути добре підготовленою науково, знати психологію, щоб добре розуміти своїх вихованців, їх нахили, їх поступінний розвиток, бути освіченою в педагогіці, в літературі, в природознавстві, добре знати українську мову, вміти співати, трохи розумітися в ручних працях, в малюванні, фізичних вправах і бути українською патріоткою, вміти дітям передати цей патріотизм, повний любові до свого народу і позбавлений усякої агресивності, якої-небудь ненависти” [281, с. 24].

Зіставляючи індивідуалістичні, егоїстичні інстинкти дітей та їх суспільно-громадську спрямованість, що має особливе значення для дітей-сиріт, С. Русова виділяє у цьому зв'язку необхідність формування у них почуття соціальної емоції, співчуття, яке може бути органічно-рефлекторне та свідоме, розумне: “Дитина, бачачи сум на обличчі матері, відразу починає плакати (це природне співчуття). Розумна форма співчуття виявляється у дитини під впливом природньої чулості і виховання – співчуття до всіх убогих, слабих – і стає одним з найкращих елементів людської душі; це гуманізм, можливо найширший, коли співчуваєш не тільки своїм кривим, але й усім, хто страждає” [256, с. 39].

Аналізуючи підходи С. Русової щодо піклування про дітей-сиріт, що базувалися на результатах власних спостережень та зарубіжних досліджень, важливо використовувати її виховні поради для формування у дітей почуття альтруїзму: “Песталоцці пропонує водити дітей у бідні халупи, щоб вони реально додивлялися до чужої біди і раділи, що можуть допомогти бідному. У Франції між школярами утворюють т. зв. Товариства “Ліги добра”: кожний член такої ліги мусить, де б він не побачив у тому потребу, йти на допомогу, не тільки рятувати людей, а й усе живе: кошенят або цуценят, яких хлопці закидають у воду; не нищити жаб; допомагати старим нести щось дуже важке” тощо [256, с. 34]. С. Русова пропонує поширювати і в Україні такі організації, причому надавати їм “найбільш гуманно-лицарського”, а не військового напрямку. Вона переконувала об'єднувати дітей в т. зв. “Маєві спілки для охорони птахів”, що також “виховує почуття симпатії до всього живого...”. На її думку, підносять почуття гуманності й лекції з історії, з літератури, добре підібрані оповідання, а головне, приклад найближчих людей – вчителя, батька, матері, товаришів [256, с. 34-35]. Як теоретик і практик, С. Русова була глибоко переконана, що домашнє “оточення має величезний вплив на моральний розвиток дитини, і оскільки дитина морально зростає в доброму оточенні, в атмосфері взаємної любові і допомоги, остільки вона псується,

деморалізується в поганому оточенні”. У зв’язку з цим вона наводить результати досліджень, проведених в Америці: серед 1598 малих злочинців 316 не мали батька, 614 були круглими сиротами, цілком безпритульними, у 219 мати весь час заробляла не вдома, 577 мали батьків п’яниць, 298 мали п’яниць матерів. Не маючи хатнього теплового притулку, вони розлазились, як мишенята, збивалися в гуртки, які й ставали для них першою школою злочинства [256, с. 35].

Аналогічні результати досліджень, наведених С. Русовою (за спостереженнями Фіндля та Маккензі – авт.), що стосуються впливу на дітей економічних умов їх життя: “...Діти, які живуть з цілою родиною в одній кімнаті, мають меншу вагу і менший зріст, ніж діти, які живуть в помешканнях в 3-4 кімнати. Ця різниця доходить у вазі до 12 фунтів для хлопців і до 14 фунтів для дівчат, а в рості до 5 дюймів для хлопців і до 5,3 для дівчат... Навіть відсоток смертності збільшується, коли діти живуть у тісному темному помешканні; так, для 1-ї кімнати він виносить 36,7%, для 2-х – 21%, 3-х – 13,7%, для 4-х – 11,2% [256, с. 19]. Тому й загальний висновок С. Русової незаперечний: “діти дуже чулі, вразливі до всіх впливів свого оточення; вразливі навіть ембріони” [256, 18]. І саме “для охорони безпорадної дитини потрібно було створити родину і родинне життя” [256, с. 13].

Видатні організатори й вихователі сирітських та інтернатних закладів (П. Вовк, Ф. Іванов, І. Коберський, А. Макаренко, Х. Савченко, Г. Сорока, М. Фере, Л. Чуєнко та ін.) розробляли й упроваджували теорії життєдіяльності дітей, позбавлених батьківської опіки [39; 116; 359]. Наведемо основні тенденції з педагогічної теорії і практики окремих із цих представників соціально-педагогічної науки у галузі соціальної опіки безпритульних дітей у радянській Україні досліджуваного нами періоду:

Х. Савченко, завідувачка Білицьким дитячим будинком: не виступаючи ревним представником і виконавцем цілей і завдань комуністичної освіти, всією душею співчувала безпритульним дітям, віддавала їм весь свій час і

сили, докладаючи енергії для полегшення долі безпритульних дітей; добивалась всього необхідного для забезпечення й функціонування дитячого будинку; ставилась до дітей з ніжністю справжньої матері, тримаючи в своїй хаті хворих і вкрай занедбаних дітей; виховувала дітей через наповнення їх життя щоденною радістю; разом зі своїми працівниками організовувала включення дітей у різні види життєдіяльності (ігри, співи, декламації, працю); забезпечила проведення оздоровчої роботи [36, с. 384–385; 116, с. 12];

Б. Ольшанський, керівник колектора у 1924–1926 рр. у м. Полтаві: чула людина, пройняти любов'ю до обездолених дітей; вміло підібрав добрих працівників, організував тимчасове перебування безпритульних у колекторі без втеч; організував видання педагогічного журналу, присвяченого питанням дитячої безпритульності і виховання безпритульних дітей [36, с. 385–386].

О. Ільченко у дослідженні виховних проблем безпритульних дітей Полтавщини [116, с. 8–10] виділяє 4 основних етапи, які віддзеркалюють проблеми соціально-виховної опіки й усієї радянської України 20-30-х років ХХ ст.: 1) *друга половина 1918 р. – літо 1921 р.* (первинна допомога “дітям війни” і всім нужденним дітям і підліткам); безпритульність у цей період мала стихійний масовий вуличний характер; превалювали методи формування досвіду й корекції поведінки і колективні методи, найбільш доцільні в роботі з великими масами дітей-безпритульників; 2) *літо 1921 р. – кінець 1923 р.* (попереджувально-профілактична й виховна робота серед “дітей голоду”); безпритульність мала вуличний характер і була більше контрольована державою; відбувалося поєднання методів формування досвіду та методів формування свідомості безпритульників, прагнення надати виховній роботі не лише масового, а й політичного характеру; 3) *початок 1924 р. – перша половина 1929 р.* (перевиховання “дітей непу”, виховання “пролетарської дитини”); безпритульність супроводжувалась скороченням мережі установ інтернатного типу, характеризувалась як частково-вулична; превалювала гру-

па методів формування свідомості; характерною була єдність вимог школи і сім'ї, колективних форм роботи з індивідуальними (індивідуальна бесіда, доручення, самостійна робота); 4) *друга половина 1929 р. – 1939 р.* (загальна освіта й професійна орієнтація “дітей голодомору” та “дітей репресій”); ознакою безпритульності був її прихований характер; зміст виховної роботи зорієнтовувався на посилення трудового виховання і професійної орієнтації молоді та набуття нею певної кваліфікації. Аналогічно дослідницею виділено 4 стадії розвитку дитячих установ суспільної та сімейної виховної опіки безпритульних дітей: 1) *1920 – 1923 рр.* (максимальне створення дитячих установ для дітей-сиріт і безпритульних дітей: відкриття нових дитячих будинків і реорганізація дитячих садків і шкіл у заклади цього типу); формами випуску вихованців дитячих установ була реєвакація, повернення до батьків, передача на патронат; 2) *1924 – 1929 рр.* (відбувається скорочення мережі дитячих будинків, найбільшого розвитку набувають дитячі містечка, трудові колонії та комуни, трудові будинки, різні виробничі артілі; серед форм випуску вихованців з'являються направлення на виробництво, у сільське господарство, у заклади професійної освіти, технікуми, на робітфаки; 3) *1930 – 1933 рр.* (відбувається подальше скорочення мережі дитячих будинків та їх швидке “розвантаження”); поширення отримують сільські дитячі патронати, притулки, приймальники, майданчики, нічліжки; улаштування випускників інтернатних закладів проводилося за рахунок передачі частини дітей на патронат, відправки до батьків та родичів, направлення на роботу; 4) *1934 – 1939 рр.* (стабілізація установ інтернатного типу); найбільшого розвитку набувають дитячі будинки, школи-комуни в системі освіти, трудові будинки й школи фабрично-заводського учнівства, трудові колонії і комуни в системі органів внутрішніх справ; формами випуску вихованців інтернатних закладів було влаштування на виробництва та підприємства, віддача під патронат, направлення на подальше навчання до профшкіл, технікумів, робітфаків [116, с. 10–11].

Таким чином, аналізуючи теоретичні надбання соціально-педагогічних ідей з проблем організації соціально-виховної опіки у радянській Україні у 1918 – 1939 роки, виділимо насамперед напрацювання у визначенні пріоритетності форм суспільної виховної опіки дітей-сиріт, головну роль у чому відіграли державні діячі (Г. Гринько, Я. Ряппо, М. Скрипник та ін.), які, в основному, применшували роль сім'ї у вихованні зростаючого покоління, виступали за заміну сімейного виховання суспільним, орієнтувались на колективістські форми організації соціальної опіки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування (тимчасові дитячі заклади – приймальні пункти, ізолятори (реформаторіуми), колектори, дитячі будинки відкритого типу; дитячі будинки закритого типу (дошкільні, шкільні, змішані), дитячі трудові колонії та комуни, дитячі містечка, трудові будинки); установи специфічного призначення для дітей із різними вадами. Їм протистояли педагогічні положення таких українських педагогів, як Г. Ващенко, В. Зіньковський, А. Макаренко, М. Рубінштейн, С. Русова, С. Сірополко та ін., деякі з них хоч і мали неоднозначні погляди на тогочасну сім'ю та сімейне виховання, проте надавали великого значення сімейному вихованню і виступали за поєднання його з суспільним, або такі представники педагогічної науки, як В. Зіньковський, рішуче пріоритетним визначали не суспільне, а сімейне виховання і вважали, що соціальна суспільна опіка дітей є доповненням до добре продуманої сімейної турботи і піклування про дітей.

Прихильники ранньої більшовицької теорії функціонування сім'ї вважали, що батьки були не спроможні виховувати власних дітей. На них неможливо розраховувати у процесі виховання нового радянського громадянина, якого потребувала держава. Отже, держава мала взяти на себе відповідальність за цей процес, а великі державні заклади опіки вважалися інструментом виконання цієї місії. Хоч цієї теорії ніколи повністю не було застосовано на практиці через війни, голодомор та інші лиха, більшовицька теорія функціонування сім'ї має міцний вплив ще й сьогодні.

Офіційно в 20-30-х роках ХХ ст. проголошувалась турбота й піклування держави і уряду про дітей, позбавлених батьківського піклування, проте, по суті, державна політика була спрямована на знецінення цілісності й автономії опікунської сім'ї та ролі опікунів у вихованні зростаючого покоління. Пріоритетність у цій справі була віддана суспільному вихованню і надавалась державним освітнім установам, що фактично призвело до деформації виховної функції інституту опікунства.

Якщо у 20-х роках у соціально-педагогічній теорії опікунства головними засобами виховання дітей-сиріт було відбиття інтегрованого сприйняття дитиною оточуючого її світу (тобто в центрі уваги правомірно стояла дитина, її психофізіологічна сутність, потреби, інтереси, бажання), то з початку 30-х років на перше місце (у процесуальному плані) було поставлене оточення, причому у вкрай політизованому розумінні: “партія, комсомол, дитрух, ради, профспілки, кооперація, виробництва та колгоспи” – справжні чинники пролетарського “комуністичного оточення”, що було основою “комуністичного виховання”.

Найбільш яскраво виражений вклад у наукове осмислення соціальної виховної опіки в радянській Україні внесли педагоги, які присвятили себе роботі (і котрі одночасно проживали) в закритих установах монастирського чи інтернатського типу (П. Вовк, Ф. Іванов, І. Коберський, А. Макаренко, Х. Савченко, Г. Сорока, М. Фере, Л. Чуєнко та ін.). Їх досвід і концепції увійшли до вищих проявів і досягнень теорії і практики виховання у радянській Україні.

2.2. Генеза соціальної опіки дітей-сиріт у діяльності державних та громадських організацій

Становлення соціальної опіки в радянській Україні розпочалося зразу ж після революції та кровопролитної громадянської війни. Держава не могла

ігнорувати проблемами величезної кількості сиріт, безпритульних дітей, які часто “рились по смітниках і ямах, шукаючи покидьків для поживи. Ночували безпритульні діти на залізничних двірцях, залазячи під ослони, у під’їздах великих будинків, під мостами, навіть у залишених надворі бочках. Але і звідти їх часто виганяли навіть у люті морози” [36, с. 381].

Урядом УСРР була прийнята низка постанов, у яких визначались організаційні заходи боротьби з безпритульністю, забезпечення соціальної опіки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, зокрема: “Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю” (11 червня 1921 р.), “Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю в УСРР” (листопад 1917 р.) та ін. У першій із них законодавчо затверджений статус безпритульника, започатковувалась система соціальної опіки і соціального захисту нужденних дітей.

Величезна кількість повоєнних безпритульних дітей на початок 20-х років спонукала до помилкової стратегічної лінії, яку вибрало керівництво освітою в Україні щодо цілей і завдань соціальної опіки. Спочатку вважалося: “основне завдання полягало в тому, щоб, зламавши стару конструкцію, перетворити всі роз’єднані типи дитячих установ (садки, дитячі ясла, притулки, школи) в єдину динамічну систему соціального виховання, окремі частини якої прямують у своєму практичному розвитку, орієнтуючись *на дитячий будинок, як основну організаційну форму* (виділено нами – Ф.Л.) [234, с. 11-12].

Декларація Наркомосу України (березень 1919 р.) визначала, яким повинен бути дитячий будинок у системі соціального виховання. Він мав будуватися за принципом сім’ї, а не віку, з кількістю вихованців, що не перевищує 24. Такі заклади могли існувати як самостійно, так і у вигляді павільйонів (об’єднаного дитячого будинку – Ф.Л.). Прислуги не передбачалося, всі роботи мали виконуватися членами дитячого будинку, залежно від сил і здібностей кожного. Декларація підкреслювала, що дитячий будинок – це не закритий навчальний заклад, всі знання дитина має одержувати і в загальнодержав-

них культурно-освітніх закладах, зливаючись із загальним дитячим середовищем, а в дитячому будинку жити до закінчення своєї освіти” [130, с. 58].

Інструкція Наркомосу України (червень 1921 р.) під назвою “Система соціального виховання дітей УРСР” [234, с. 24-28] конкретизувала загальні положення попередніх документів: метою виховання стало “забезпечити дитину всім необхідним для її життя й розвитку”, “правильно й досить широко поставити громадське виховання дитини”, виховання її колективістичних нахилів та звичок, виховання для суспільства. Дітей, які не мають батьків, і тих, “котрим існуюча сім’я не в силі дати всього, що належить дитині по праву”, мусить взяти на виховання “нова сім’я, новий соціальний організм – робітничо-селянська держава”. Тому соціальне виховання стає вихованням не тільки “для суспільства, а й силою суспільства”.

Крім постійно діючих та денних дитячих будинків, постановою Наркомосу України від 10 червня 1920 р. було передбачено організацію так званих “відкритих дитячих будинків” у всіх губернських містах і великих промислових центрах республіки. У постанові говорилося, що всі бездоглядні діти мають право вільного входу до дитбудинку такого типу – він створювався як допоміжний дитячий заклад, що органічно пов’язував між собою органи Наркомосу та “дітей вулиці” і був проміжним щаблем для переходу цих дітей до постійного дитбудинку.

Перші роки запровадження такої системи соціального виховання характеризуються значним зростанням кількості дитячих будинків різного типу. Якщо на кінець 1919 р. в Україні працювало лише 300 дитячих будинків (20 тис. дітей), то на початок 1922 р. їх вже було організовано 1750, а в них виховувалось 104,7 тис. дітей різного віку [242, с. 32]. У 1923 р. дитячих будинків було вже 1928, а дітей у них – 114 тисяч. Лише після 1923 року кількість цих закладів поступово зменшується.

Комплексний аналіз джерельної бази, досліджень В. Виноградової-Бондаренко, О. Ільченко, Т. Янченко та ін. дав можливість диференціювати ви-

ховні заклади у цілісній системі державних установ соціального виховання та суспільно-виховної опіки дітей-сиріт: 1) установи загального призначення (допоміжні, тимчасові дитячі заклади – приймальні пункти; ізолятори, реформаторіуми; колектори; дитячі будинки відкритого типу; лікувально-виховні установи; 2) основні, постійні дитячі заклади (дитячі будинки закритого типу – дошкільні, шкільні, змішані; дитячі трудові колонії та комуни; дитячі містечка; трудові будинки; 3) установи специфічного призначення для дітей із психічними та фізичними вадами (будинки для розумово відсталих; школи для сліпих; школи для глухонімих [116, с. 10; 367, с. 11-12].

У підрадянській Україні в 20-30-х роках ХХ ст. однозначно панувало положення, що сім'я, як індивідуальна суспільна одиниця, зі своїми багатьма проблемами (неграмотністю, низьким рівнем педагогічної культури батьків, індивідуалістичним “буржуазним” змістом виховання своїх дітей тощо) не може нічого доброго дати зростаючому поколінню в справі комуністичного, пролетарсько-класового виховання.

На практиці це здійснювалося різними шляхами, що однозначно виходило з кардинального напрямку українського керівництва освітою (Я. Ряппо, Г. Гринько та ін.), яке проводило свою, відмінну від загальносоюзної, лінію на розширення мережі дитячих будинків, притулків тощо, тобто забезпеченням суспільних форм соціальної опіки дітей, позбавлених батьківського піклування. Розглянемо окремі аспекти цієї політики.

Питання соціальної опіки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування здійснювалось відповідно до арт. 50 і 51 Кодексу законів про родину, опіку, подружжя та акти громадянського стану (Зб. Уз. УСРР. – 1926. – № 67-69, арт. 440) і арт. 6 постанови ВУЦВ і РНК УСРР з 4 липня 1928 р. “Про зміни в чинному законодавстві УСРР у зв’язку з виданням нових положень про сільські ради, про селищні ради, про міські ради та про районні з’їзди рад і районні виконавчі комітети” стану (Зб. Уз. УСРР. – 1928. – № 17, арт. 52). Із цією метою були створені опікунчі ради при окруж-

них інспектурах соціального забезпечення та при районних виконавчих комітетах, які діяли згідно вище названих державних документів та відповідно до постанови Наркомсоцзабезу УСРР і Центральної опікунчої ради при НКСЗ УСРР від 27 листопада 1928 р. [104]. Всю роботу щодо здійснення опіки, піклування та усиновлення ці опікунчі ради проводили над дітьми до 4-х років та душевно-хворими і недоумними через органи охорони здоров'я, а над неповнолітніми від 4-х до 18-и років – через органи народної освіти (арт. 16) – [104; 442].

Із цієї постанови Наркомсоцзабезу УСРР і Центральної опікунчої ради видно пріоритети щодо здійснення соціальної опіки дітей, позбавлених батьківського піклування: на першому місці стоїть опіка і піклування (виявлення осіб, які підлягають опіці; встановлення, охорона інтересів і виведення підопічних від опіки; призначення опікунів і піклувальників, нагляд за виконання ними своїх обов'язків); далі йде розв'язування спорів між батьками в справах виховання та майнових інтересів неповнолітніх; тільки на останньому місці серед виконання ними своїх функцій йде розгляд справ про “засиновлення” (арт. 18) [104, 442].

Відповідаючи на питання представників Херсонської Опікрази про необхідність призначення опікунів над неповнолітніми (коли приватні особи беруть їх із дитбудинків), Центральна Опікунська Рада (ЦОР, протокол 1/19 від 29.10.1927 р.) постановила: “1. Пояснити, що згідно з арт. 57 КЗ “Про опіку” опіка призначається над неповнолітніми, які не мають батьків. Тому, коли неповнолітні, яких взято на виховання від Дитбудинків, не мають батьків, над цими неповнолітніми слід призначити опіку” [442, с. 40].

У цьому пункті нібито не заперечується про відібрання дітей від дитячих будинків і встановлення над ними сімейної опіки. Але п. 2. перекреслює п. 1, оскільки ніякої допомоги від держави такі опікуни не можуть отримувати: “Вважати, що особи, які взяли на себе обов'язки виховання дітей, одержують платню за них на загальних підставах тільки від тих установ,

звідкіля їх “беруть і не одержують ніяких додаткових доплат” [442, с. 40]. Звичайно, що жоден дитбудунок, що сам ледве виживає, не буде платити ніяким приватним особам, які б благородні справи вони не чинили.

У багатьох справах працівники відповідних органів дуже легко позбавляли батьківських прав осіб і відправляли неповнолітніх дітей у дитячі будинки. Рішення працівників цих органів базувалися на арт. 69, 70 вищезгаданої постанови від 27 листопада 1928 р., у яких зазначено: “Одержавши заяву або безпосередньо довідавшись про неналежне виконання батьками їхніх батьківських обов’язків і здійснення їх прав..., опікунчий орган провадить обсліd за арт. 65 КЗ про родину, опіку, подружжя та акти громадянського стану. Коли буде доведено правильність заяви..., то опікунчий орган заопіковується цими недолітками, використовуючи в належних випадках своє право заводити за арт. 25 КЗ про родину..., в народньому суді справу про позбавлення зазначених батьків їхніх батьківських прав” [104]. Після цього “опікунчий орган настановлює над дітьми опіку і вживає, за належних випадків, заходів до вміщення дітей в дитячі будинки органів народньої освіти, охорони здоров’я, комісій “Допомоги дітям” тощо, або передає дітей на виховання до окремих осіб, що беруть на себе турботу про їх виховання” [442], тобто надає явної переваги розміщенню таких дітей у суспільні дитячі заклади, а не в сім’ю.

Про легкість позбавлення батьківських прав у таких випадках засвідчувало саме керівництво Центральної Опікунської Ради. На засіданні ЦОР (протокол № 15/33 від 12.01.1929 р. один із керівників НКСЗ з опікунства – т. Жуков інформував присутніх про те, що деякі опікунські ради при перших проявах правопорушень із боку батьків або за окремих незначних випадків кепського поведження батьків із дітьми – відразу ж використовують своє право (за арт. 25 КЗ “Про родину”) порушувати проти таких батьків у Народньому суді справу про позбавлення їх батьківських прав. На його думку, ці опікунські Ради не зважають на те, що в окремих випадках можливі запобіжні

заходи, можливо вплинути на батьків і припинити правопорушення, яке не набуло ще особливо злочинного характеру [442, с. 78–79].

Таке відкрите зізнання одним із керівників соціальної опіки в Україні всупереч наміченої стратегічної лінії – краще суспільне виховання, ніж сімейне – можливо було викликано тим, як зазначав сам п. Жуков, що в разі позбавлення батьківських прав (коли всіх дітей відбирається від батьків), то немає зараз змоги умістити їх до дитячих будинків – державних чи громадських [442, с. 79]. Тому часто траплялися необґрунтовані випадки позбавлення батьківських прав і призначення взамін опікунів чи усиновителів [442, с. 20].

Згідно положень представників радянської влади не кожен громадянин України міг бути опікуном, піклувальником чи усиновителем. До таких осіб належали священнослужителі (див. підрозділ 2.5), а також неблагонадійні особи, яким радянська влада не довіряла і не могла настановити їх опікунами через їхню виховну непридатність. Зокрема, в липні 1930 р. виходить Постанова ВУЦВК і РНК УСРР “Про доповнення арт. 74 Кодексу законів про родину, опіку, подружжя та акти громадянського стану”, який пропонується в такій редакції: “Крім осіб, перелічених вище в цьому артикулі не можна настановлювати на опікунів та піклувателів над неповнолітніми також осіб, що їх порядком чистки апарату заборонено назавжди або на час працювати у всіх радянських органах (вчищені за першою категорією), причому осіб, що їм заборонено працювати на час, не можна настановлювати на опікунів чи піклувателів протягом речення заборони їм праці” [434, с. 8].

Таке роз’яснення, яке начебто мало стосується опікунства дітей, наведено нами зовсім не випадково. Головним аргументом для працівників Наркому юстиції було те, що за змістом закону про опіку та піклування (Збірник законів УСРР 1926 р., № 67-69, арт. 440, п. 85) опіка дбає не тільки про здоров’я підопічних, але й за їхнє виховання в напрямі відповідних цілей держави, державних виховних завдань та підготовки їх до громадсько-корис-

ної діяльності. А виконати це, втілити в життя “вичищені” звичайно не можуть, оскільки їм не довіряє радянська влада [434, с. 11].

У досліджуваній період постійно проводились тижні, місячники щодо забезпечення соціальною опікою всіх дітей. Зокрема, за період з 1926 по 1930 р. було проведено місячник обстежень не тільки підопічних сиріт, а також і всіх усиновлених. Завдяки цьому місячнику, а також доповідей, що провадилися опікраною для залучення громадськості до опіки, на 1930 р. було 268 опікунських справ та 324 справи з усиновлення. Щодо заходів, що вживалися для покращення умов сиріт та напівсиріт, необхідно зазначити таке: був налагоджений зв'язок із товариствами “Допомоги” куди, надсилалися підлітки на роботу в артілі. Крім того було вміщено в артілі декілька дівчат, які були влаштовані кабінетом соціально-педагогічної опіки [442, с. 40].

З інструкції секретаріату ВУЦВК і Наркомсоцзабезу УСРР (січень 1930 р.) дізнаємось: “Як сільські, селищні й міські ради та міські районні ради проводять роботу в галузі опіки, піклування та засиновлення” видно, що опікунські функції та проведення усиновлення покладені на сільські, селищні й міські ради та міські районні ради і виконуються у такий спосіб: а) сільські ради через Комісії в справах культурно-освітніх й охорони материнства та дитинства при сільських рада; б) селищні й міські ради та міські районні ради – через культурно-соціальні секції цих рад або через їх секції Соціального забезпечення, якщо ці останні при даній Раді утворені [418, с. 10].

У табл. Е.1 дод. Е наведено кількість усиновлень та опікунських справ стосовно дітей в окремих регіонах радянської України станом на 1928 рік.

В архівних матеріалах мало знаходимо справи про виховний бік опіки (тут розглядаються юридичні моменти, правомочність розподілу дітей тощо). А найбільше документів присвячено розгляду різних положень про опіку, усиновлення тощо. Низка справ повертаються через відсутність відповідних документів, або відсутність логіки у призначенні опікунів (наприклад чому

брата призначено опікуном, а не його жінку; недоцільність опіки для старечого віку – 68 р. [442, с. 78-79] тощо.

Дитяча соціальна інспекція (ДСІ) після первинного обліку складала списки сиріт, у яких немає опікуна або опікун погано виконує свої обов'язки, які передавалися до опікунської ради. Опікунська рада могла доручити дитячій соціальній інспекції перевіряти опікунів, а могла призначити і того ж дитячого соціального інспектора за опікуна. ДСІ брала участь і в проведенні оздоровчої компанії, виявляючи тих дітей, що потребують оздоровчих заходів; проводила обстеження родини, патрона або наймача. Після первинного обстеження здійснювалося обстеження з певним цільовим завданням. Так, неповнолітніх, які перебували на трудовому вихованні, на патрунуванні або в наймах, обстежували за допомогою меншої анкети, аніж дітей, котрі проживали у рідній сім'ї та потребували допомоги.

На основі проведеного аналізу стверджуємо, що саме в 20-30-ті роки ХХ ст. в радянській Україні з'явилася тенденція необґрунтованої передачі дітей від батьків під опіку суспільних закладів, чого не проявлялося на цей час в Галичині. Саме в Галичині опікунство стосувалося дійсно сиріт, позбавлених батьківської опіки.

Якщо аналізувати діяльність громадських організацій в радянській Україні досліджуваного періоду, то не можна однозначно називати громадськими організаціями ті структури, які час від часу появлялись і діяли як громадські структури в справі соціальної опіки та виховання зростаючого покоління. Візьмемо для прикладу таку б здавалося громадську організацію в радянській Україні, як “Рада захисту дітей” (утворена в червні 1920 р.). У постанові РНК УСРР від 29 червня 1920 р. зазначалося [435]: “З огляду на катастрофічне побільшення дитячої смертності, ... Рада Народніх Комісарів України ухвалила: 1. Взяти на цілий час війни під свою виключну охорону життя і здоровля підростаючих поколінь Республіки і з цею метою установити “Радум Захисту Дітей” під головуванням Голраднаркому в складі Нар-

комздорову, Наркомосу, Наркомпроду, Наркомсозабезу і Наркомзему, представника Південного бюро ВЦРПС, жіночих робітничих організацій і організації Робітничої Молоді України” (тобто тут відбувалося фактичне поєднання переважно представників державної влади з формальним членством окремих громадських організацій).

Специфічною в контексті суспільного опікунського виховання в радянській Україні є опікунська діяльність громадських організацій, товариств, що діяли в досліджуваній період у Галичині. На відміну від проголошених у підрадянській Україні стратегічних ідей стосовно суспільного опікунства (державного і сімейного), опіка в Галичині, яка перебувала під Польщею, розвивалася здебільшого як приватно-громадська справа [287].

Серед державних документів, що регулювали опікунське законодавство, на території тогочасної Галичини, яка входила до панської Польщі, відзначимо 103-ю статтю Конституції 1921 р.: “Діти без достатньої батьківської опіки, занедбані з виховного боку, мають право на опіку і допомогу Держави в обсязі визначеному законом. Відібрання влади над дитиною у батьків може наступити в разі судової постанови” (Щоденник Законів Речі Посполитої, 1921, пр 44, поз. 267); ухвали Законодавчого Сейму про створення служб опікунської допомоги від 13 січня 1920 р. та розпорядження Міністра “*rogotowia*” для дітей [319]: метою служби була опіка над бездомними дітьми і розподіл їх після діагностування до відповідних опікунсько-виховних закладів (таких опікунських служб у міжвоєнний період було створено 4, а потім зменшилось до трьох; положення постанови про суспільну опіку від 23 серпня 1923 р. (“опіка над немовлятами, дітьми та молоддю, особливо над сиротами, напівсиротами, дітьми занедбанними, тими, що опустилися,... і тими, яким загрожує вплив поганого оточення...”) – (Щоденник Законів Республіки Польщі, 1923, № 92, поз. 726): акцентувалась увага на виховний характер опіки і старання про професійну підготовку сиріт; перекладався основний тягар опіки на територіальне самоуправління; вадю було

поєднання опіки над дітьми з опікою над дорослими; розпорядження Президента Польщі від 22 квітня 1927 р. про нагляд і контроль над діяльністю опікунських інституцій (Щоденник Законів Республіки Польщі, 1927, № 40, поз. 354): надавалось державній владі право контролю над опікунською діяльністю для дітей, а на товариства і опікунські заклади накладало обов'язок написання щорічних звітів, за Міністерством Праці і Суспільної Опіки визнавалось право видачі розпоряджень, правил і окреслення вимог до кваліфікації керівників закладів; розпорядження міністра суспільної опіки від 12 вересня 1932 р.: підтвердило намагання уряду стежити за професійним рівнем і політичними переконаннями вихователів опікунських закладів [11, с. 22–23; 381].

Ці організаційні-педагогічні передумови забезпечення соціальної опіки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у Галичині, що стосувалося діяльності державної влади Польщі, спричинили виникнення таких основних форм соціальної опіки, які в основному стосувалися польських територій і дітей польської національності, а не Галичини і дітей українців: сімейних форм – сім'ї з усиновленням; з опікою; прийомні (заступницькі) сім'ї; суспільних форм – притулків, інтернатів, інституцій дошкільного виховання сезонного характеру, літніх колоній, дитячих захистів, дитячих садків, захоронок, вакаційних осель, бурс та ін.

Утворення департаменту опіки над дітьми і молоддю в Міністерстві суспільної опіки і праці Польщі (з 9 грудня 1919 р. – Міністерстві громадського здоров'я) сприяло виданню інструкцій для опікунських закладів у Галичині, вживалися заходи для підпорядкування офіційній владі всіх опікунсько-виховних закладів [58, с. 58]. У проекті закону “Про опіку над дітьми і молоддю”, що охоплював всі сфери суспільної опіки, серед категорій осіб, які можуть користуватися закладами опіки (параграф 1) зазначалися: сироти і напівсироти, позбавлені належної опіки через різні причини втрати родичів; позашлюбні діти; підкинуті, скривджені фізично і морально, занедбані

родичами й опікунами; діти, яким загрожує занедбання фізичне і моральне через будь-які обставини; недорозвинуті діти, з фізичними і розумовими вадами, каліки та хворі [437, с. 7].

У четвертому параграфі виділялися такі завдання опіки над дітьми і молоддю у контексті досліджуваної нами проблеми: організація кваліфікованої допомоги позашлюбним дітям; забезпечення притулку для сиріт, напівсиріт, підкинутих і залишених дітей, організація й утримання відповідних виховних закладів, а також сприяння діяльності вже існуючим інституціям; організація родинної опіки для залишених і підкинутих дітей, а також нагляд за тими з них, які виховуються в чужих родинах; опіка над недорозвиненими та хворими дітьми шляхом створення відповідних інституцій, а також підтримка вже існуючих закладів цього типу; сприяння діяльності приватних організацій, які також займаються справою опіки; контроль за діяльністю опікунських інституцій, які діють в одній місцевості та прагнення об'єднати зусилля у цьому напрямі; збір коштів на потреби організації опіки в краї; збір статистичних даних про діяльність усіх існуючих опікунських інституцій [437, с. 9-10]. Тому на основі таких розширених завдань деякі науковці роблять висновок, що з початку 1920-х років “опіка в Галичині перестає бути справою добродійною” і “набирає державної ваги”, “поступово матеріалізувалася ідея суспільної опіки як державної діяльності” [58, с. 60, 69]. Такий проект закріплення права дитини на державне піклування був зафіксований у Конституції Польщі 17 березня 1921 р. [11, с. 22].

Важливими державними документами в опікунській справі були також: розпорядження міністра суспільної опіки від 19 лютого 1920 р. у справі створення служби опікунської допомоги дітям (проголошувалася опіка над бездомними дітьми та розміщення їх в опікунсько-виховних закладах); закон від 23 серпня 1923 р. “Про опіку над дітьми і молоддю” (однакова увага приділялася як “природним” дітям-сиротам (в яких один із батьків або двоє померли), так і “суспільним”, яких батьки залишили напризволяще; залу-

чення до опіки всіх категорій дітей органів місцевого самоврядування); розпорядження Президента Речі Посполитої від 22 квітня 1927 р. “Про нагляд і контроль над діяльністю опікунських установ” [380]; розпорядження міністра суспільної опіки від 12 вересня 1932 р. про професійний рівень і політичні переконання вихователів опікунських закладів [381]; матеріали Всепольського конгресу дітей 4 листопада 1938 р. у Варшаві. Ці та інші державні документи підтверджують державні зусилля впливу на опіку дітей і молоді в основному польської молоді, українські ж “сироти і надалі обмежувалися в основному допомогою громадських і релігійних товариств, які створювалися завдяки високій національній свідомості української інтелігенції та духовенства” [58, с. 64].

Про відсутність належної державної опіки в Галичині було виголошено в промові 13 лютого 1931 р. сенатора від Галичини О. Кисілевської, яка під час розгляду бюджету Міністерства праці і суспільної опіки зазначила, що “потреби українського народу зовсім не беруться до уваги у бюджеті Міністерства...”. Доповідач порушила справу українських інвалідів, а також вдів і сиріт воїнів УГА, запропонувавши створити Товариство допомоги політичним в’язням та Український добродійний комітет; відзначила активну працю галицьких громадських діячів у царині суспільної опіки, зокрема дитячої письменниці І. Блажкевич, яка долучилася до створення низки опікунських установ; зазначила, що українські “добродійні й гуманітарні товариства, бурси, захоронки, Товариство опіки над молоддю, Порадня матерів та інші не мають ніякої помочі від держави, хоч і роблять для українців таку саму хосенну роботу, як аналогічні польські товариства й організації – щедро субсидійовані для поляків” [124, с. 1; 58, с. 65–66].

Інституції заступницької опіки вело багато організаторів: територіальне самоуправління, громадські організації, фундації, монаші ордени, релігійні союзи. Найчисельнішими були заклади товариств (які опікувалися, як правило, одним закладом) у 1936 р. у Польщі їх було 499 для 20280 вихованців

[11, с. 23]. Опікунські заклади організовувалися товариствами зі специфічною сферою дії, зокрема, Товариство Опіки над Молоддю (ТОМ), Робітниче Товариство Друзів Дитини (РТДД). Більшість організаторів зумовлювала різні методи і форми опікунсько-виховної праці, різна була юридична ситуація у цих закладах та різні засади фінансової діяльності. У 1932 р. існувало 148 таких закладів у воєводствах Польщі для близько 10 тис. вихованців. Зокрема, відзначались у числі кращих Міський Притулок Сиріт у Львові, де було організовано цікаву систему установчо-сімейної організації. Найбільшим і найсучаснішим закладом була Львівська фундація Станіслава Скарбка, в якій використовувалися зразки, що застосовувались в країнах Західної Європи [384, с. 419–425; 11, с. 23–24].

Аналіз матеріалів Центрального державного історичного архіву України у Львові дає змогу стверджувати про високу активність громадськості краю в розгортанні соціальної опіки. Так, у січні 1916 р. при всіх трьох єпархіях краю постає „Український Єпархіальний комітет опіки над воєнними сиротами”, створений з метою заснування сирітських притулків, навчальних закладів для культурно-національного відродження молоді. Станом на 1920 р. під його егідою діяло 18 захистів (Львів, Перемишлянський повіт, Станіславське Воєводство). Діяльність комітету поширювалась тільки на воєнних сиріт у віці від двох до чотирнадцяти років.

З липня 1917 р. діяло „Українське Краєве Товариство охорони дітей і опіки над молоддю” (УКТОДіОМ). Мета: охорона та опіка над дітьми і молоддю української національності. До діяльності товариства належало розвивати ідею охорони дітей, зокрема видання брошур, організації курсів, з’їздів, концертів, місцевих гуртків, надання матеріального забезпечення, вести нагляд за розподілом коштів. Першими головами були С. Федак (1917), М. Каратницький (1921). На 1929 р. товариство мало 37 повітових філій із понад 2,5 тис. членів [269, с. 188]. Як засвідчують архівні документи [438, с. 3–17], чималу допомогу товариству надавала еміграція, зокрема її

отримували 10 сирітських притулків і 5 дитячих садків, у яких разом перебувало понад 600 дітей; завдяки допомозі відповідних міжнародних фондів у містах Галичини діяли десятки “американських кухонь” для безпритульних [422]. На пропозицію Міністерства праці УКТОДіОМ взяло на себе опіку над тисячами дітей репатріантів та емігрантів. У 1934-1937 рр. товариство нарахувало 25 філій, де мало під опікою 9 захоронок, 2 бурси, 9 вакаційних таборів, 5 бібліотек, 1 амбулаторію і 1 молочну ферму [56, с. 113].

У квітні 1920 р. засновується „Український фонд воєнних вдов і сиріт” із кількома філіями в містах. На початок 1930-х років у ньому було зареєстровано близько 750 вдів і сиріт вояків Галицької армії, яким щороку загалом виділялося від 4 до 8,5 тис. зл. [269, с. 187–188].

У червні 1920 р. затверджено статут „Українського городського комітету”.

Станом на 1920 р. у Львові діяли: Львівська філія Українського Краєвого Товариства охорони дітей та опіки над молоддю. Товариство існувало від весни 1918 р. Опікувалося дітьми-сиротами, дітьми, батьки, яких в полоні, або відсутні з причин війни, чи хворі внаслідок війни. Товариство утримувало: 1) порадню для матеріалів, яким безплатно надавалися санітарно-медичні поради, для вагітних жінок і дівчорі, білизна, одяг; 2) за допомогою 60 сирітських матерів вишукує найбільшій дівчорі і надає їм моральну і матеріальну допомогу.

Доречно проаналізувати число дітей, які потребували допомоги (таких було близько 5000, у тому числі: а) в Порадні матерів від народження до 14 років життя – 1855 осіб; б) під опікою сирітських матерів – понад 2000 дітей (разом 3855 дітей). У той же час щомісячно надавалась допомога пересічно тільки 550 дітям (тобто тільки приблизно 14 відсоткам дітей від числа усіх потребуючих), в основному, як зазначалося, через відсутність фондів.

Український Захист Сиріт у Львові існував від 12 грудня 1915 р., метою діяльності якого була повна опіка та виховання сиріт. За статистичними даними утримувалося у 1920 р. 200 сиріт, працювало 60 сестер і обслуги.

Найбільш активно діяло „Товариство охорони дітей і опіки над молоддю”. Третій параграф визначав такі способи для досягнення мети Товариства:

- 1) „ширити і розвивати ідею охорони дітей і опікою над молодію як словом так і письмом, а зокрема щоденно і періодично пресою, виданням брошур, улаштуванням фахових курсів, конференцій, анкет, з’їздів, вистав, прогулок, і всякого рода культурних міроприємств;
- 2) творити свої філії, місцеві кружки і інші свої організації для опіки і виховання дітей і молодіжи та пособляти морально і матеріально їх діяльності;
- 3) творити і удержувати заведення для опіки і виховання дітей і молодіжи, захисти, бурси, захорони, сирітські гнізда, фахові і іншого рода школи;
- 4) організувати чинники, покликані над працею над опікою і вихованням сиріт і понеханих дітей та протидіяти марнуванню сил в такій діяльності;
- 5) вести надріз в межах, законом означених, над заведеннями або Товариством, над органами Товариства, і особами, які іменем Товариства ведуть опіку над дітьми і молодіжю;
- 6) слідити за причинами та об’явами занедбання дітей і молодіжи, за успіхом способу примінення проти того, та вести статистику, потрібну для цілей Товариства;
- 7) шукати за дітьми та молодію, яка потребує опіки;
- 8) старатися добути фонди потрібні для здійснення своїх цілей;
- 9) зноситися з центральними і іншими власними державними і самоуправними, як також з організаціями, які мають подібні цілі як Товариство в справах опіки, виховання і охорони дітей та молодіжи;
- 10) вносити в таких самих справах петиції до законодавчих та до державних та управних властей;
- 11) звіщати власті держави і самоуправ про надужиття і невідрадіні відносини в області опіки над дітьми і молодію;
- 12) брати участь у конференціях і конгресах, улаштованих у справах опіки дітей і молодіжи” [422, с. 1; 461].

Параграф 23 Статуту товариства передбачав, що Почесним його Головою є кожночасний греко-католицький галицький Митрополит, який має „право являтися, промовляти, ставити внесення і проводити на Загальних Зборах Товариства та на засіданнях Головної Ради”.

Зазначалося, що українська соціальна опіка має розвиватися в двох напрямках: 1) „створення для дітей і доростаючої молоді корисних умов фізичного і духовного розвитку від „найраньших хвиль життя”; 2) „охорони українського людського матеріалу, щоб ні одна одиниця для нас не пропала, щоб усіх їх випроводити в люди, примістити кожна на такому становищі, до якого вона найкраще надається і може стати позиточним членом української нації. Якщо ми всі ті проблеми економічної, педагогічної і санітарної природи добре розв’яжемо, то не потребуємо боятися за будочність нашого народу”.

Для реалізації статутних вимог визначалися такі шляхи: 1) опіка над матір’ю і дитиною до 3 року життя (порадня матерей, ясла, курси і дискусійні вечори з обсягу гігієни і виховання немовлят); 2) опіка над дітьми в дошкільному віці (захорони, захисти, родинні гнізда); ця справа незвичайної ваги, бо – як виказує повоєнна статистика – самих українських дітей маємо біля 10000 сиріт, напівсиріт, опущених родичами, занедбаних, зданих на ласку прилюдної добродійності або – на загибель; 3) рідна школа – поміч зі сторони громадянства у формі матеріальної допомоги бідній дітворі і молоді (батьківські кружки, акція доживлювання, дівочі клуби, бібліотеки, вакаційні оселі і півоселі, бурси, інститути); опіка над дітворою з польських шкіл (курси українознавства, товариські сходини і забави між своїми); 4) опіка над ремісничою молоддю у містах, а сільською по селах, гуртування їх у клубах, спортивних товариствах і пласті; 5) турбота про українських дітей-калік, недорозвинених, щоб вони не пропадали марно; розміщення їх у відповідних державних заведеннях на науку, щоб не були в житті тягарем ні для себе, ні інших; 6) заснування школи, а поки що бодай курсів суспільної науки для підготування фахових робітниць на цьому полі; 7) створення порадні для

вибору фаху на взір чеських, для рівномірного та доцільного розподілу нам робочих інтелігентних сил; 8) заснування фонду соціальної опіки для здійснення намічених вище завдань [461].

Як видно зі звіту, станом на 1927 р. товариство мало 34 філії, з яких діяли 22. Діяльність їх зводилася в основному до застосування і організації діяльності захистів і захоронок. Вони охоплювали лише кілька сотень сиріт і дітей, які потребували опіки. Майже всі захисти вели сестри служебниці, які не мали відповідної кваліфікації і здійснювали одностороннє виховання [109].

Зокрема, філія в Станіславові вела дитячий садок. Дрогобич провів 3-тижневий курс для провідниць садків і планував акцію на селах, чого не проводила жодна філія. У філіях, де нема захистів, захоронок, садків, діяльність товариства спрямовувалася на надання допомоги сиротам, бідним дітям і шкільній молоді грошми, одягом та харчами. У деяких філіях створено курси українознавства, історії і географії для дітей із польських шкіл і дитячі бібліотеки, а також пластові гуртки (Золочів, Косів, Бібрка та ін.). У Львові діяла порадня для матерів [109; 432].

Великого значення опіці над дітьми надавало і Міністерство освіти. Доручаючи справи опіки Міністерству, підкреслювався їх тісний зв'язок із вихованням. Правові рішення значною мірою пов'язувалися з опікунським законодавством міжвоєнного періоду, в основному із законом про забезпечення і громадську опіку від 1923 року. Однак вони надавали опіці зміст, що експонував егалітарний і загальний аспект цільово організованої опіки над дітьми і молоддю, сиротами, беззахисними, малозабезпеченими.

Громадські організації надавали насамперед допомогу дітям-сиротам. Так, засноване у м. Стрию „Товариство руських Женщин” (згодом „товариство українських жінок”, а з 1932 р. – філія „Союзу українок”), першим головою якого була О. Нижанківська-Бобикевич, метою своєї діяльності поставило “опіку над сиротами”, “опіку над ... захоронками, убогами”.

Товариство закупило приміщення, на базі якого на початку ХХ ст. був відкритий український „захист”, тобто притулок для сиріт [203, с. 637; 299, с. 18]. До кінця 30-х років турбота про українських сиріт залишалася прерогативою всіх діючих жіночих організацій, педагогічних працівників жіночих шкіл.

У праці “Українські сироти” одного з організаторів соціальної виховної опіки в краї, вчителя і письменника Ю. Шкрумеляка, виданій за сприяння Українського єпархіального комітету опіки над воєнними сиротами, описана діяльність цього товариства, відтворена історія заснування патронованого ним відомого опікунського закладу “Український сирітський захист ім. А. Шептицького”. Кульмінацією книги стали чотири оповідання автора з реального життя цього сирітського захисту, об’єднані спільною назвою “Пригорніть їх!...” [357]. “Нащі всі захисти переповнені. Може по вакаціях буде яке місце. Не попадайте в розпуку. Таких бідних вдів, що мають по четверо і більше дітей, знайдеться багато в нашій евіденції, а допомогти ми їм не в силі, бо навіть і третій часті круглих сиріт не можна помістити в захистах...”; “А то таких убогих є в нас до 100.000 (сто тисяч) дітей, подумайте, а в наших захистах може поміститися заледви одна тисячка! Не можемо, а коли б і було деяке місце, одно або два, то першенство мусіли би мати вдови, що удержують по троє, четверо і більше сиріток”; “А американські дари?!... Так, вони прийшли, і в інтенції заморських жертводавців лежало, щоби розділено їх справедливо і між українські діти. Та що з того, коли наш “братній” сусід дістав розділ у свої руки, і “ділить” так, що або кине нашим дітям дещо про людське око, або декуди навіть для кругах сиріт в захистах годі щонебудь випросити. І так певно буде далі з усім, доки сам наш народ не прийде з добровільною помочію своїм найубожшим” [357].

Отже, органи державної влади видавали закони, в яких йшлося про опіку над дітьми (правові та соціально-педагогічні аспекти), особливої уваги й опіки приділялося дітям-сиротам, безпритульним і малозабезпеченим. Для

цього створювалися відповідні товариства опіки й охорони над дітьми, які опікувалися дітьми щоденно, а під час літніх канікул створювали Вакаційні оселі, куди відправляли найменш захищених і потребуючих допомоги дітей.

Б. Бальцерек, характеризуючи стан і проблеми виховання дітей-сиріт, форми опіки над ними, сферу потреб дитини у міжвоєнний період Польщі, виокремив чотири основні періоди:

1) 1918 – 1921 рр. – зародження опіки над дитиною (висунення цікавих програмних та організаційних проектів побудови громадської правової опіки; впровадження опікунських питань до конституції і законодавче санкціонування права дитини на опіку);

2) 1922 – 1928 рр. – остаточне перегрупування політичних сил (спрямування зусиль передових громадських діячів на здійснення програм і організаційних планів опіки над дитиною, повне визначення правових основ опіки над дитиною; прийняття у 1923 р. обмеженого статуту про суспільну опіку);

3) 1929 – 1935 рр. – щорічне зростання проблем опіки і виховання дітей-сиріт в період економічної кризи (доба зростаючої ощадливості й доведення країни до серйозного регресу в галузі опіки і виховання над дитиною; перетворення освітньо-виховної системи, започаткованої законом 1932 р., персональні зміни на керівних посадах у системі опіки над дитиною);

4) 1936 – 1939 рр. – розвиток опіки і виховання дітей-сиріт (напружена діяльність громадських лівих сил, енергійної мобілізації вчителів і прогресивної інтелігенції до боротьби за усунення вражаючих недоліків у вихованні дітей-сиріт, у галузі опіки над дитиною, у повній реалізації прав дитини на опіку) [378, с. 24–27].

Спільним у діяльності різних громадських організацій і товариств була турбота про сиріт і дітей із найбільш вразливих верств, які потребували опіки.

Рескриптом галицького Намісництва від 28 червня 1917 р. затверджено “Українське Крайове Товариство охорони дітей і опіки над молоддю” у Львові, метою якого була охорона дітей та молоді української народності,

особливо опіка над українськими військовими сиротами. Завдання цих товариств були такими: ширити і розвивати ідею охорони дітей та опіки над молоддю, впливати на неї усним і друкованим словом, зокрема, щоденною і періодичною пресою, виданням брошур, створенням фахових курсів, конференцій, з'їздів, через місцеві гуртки, інші організації для опіки над дітьми та молоддю, пособляти матеріально та морально їх діяльність; творити і утримувати для опіки і виховання дітей та молоді захисти, бурси, захоронки, сиротинські гнізда, фахові та іншого роду школи; організовувати чинники, покликані до праці над опікою та вихованням сиріт і знедолених дітей та приділяти марнуванню сил у такій діяльності; слідкувати за причинами занедбання дітей і молоді, за успіхом застосованих для цього способів, вести статистику, потрібну для цілей товариств; вести пошуки дітей і молоді, що потребують опіки; стикуватися, співпрацювати з центральними та іншими властями держави і краю, з центральною Віденською організацією опіки над дітьми та іншими потрібними організаціями; вносити у цих справах петиції до законодавчих органів, до державних і краєвих властей; повідомляти владу держави і краю про невідрадливі обставини галузі опіки над дітьми і молоддю; брати участь у конференціях і конгресах, присвячених справі опіки над дітьми і молоддю (391, с. 5–8).

У тісному зв'язку з цими товариствами співпрацювали Товариство “Український фонд воєнних вдовиць і сиріт”, військовий комітет, галицьке Намісництво, Краєва шкільна рада, Вищий Краєвий Суд у Львові, товариство “Просвіта”, товариство забезпечень “Дністер”, краєве товариство “Сільський господар” та ін. Без тісного співробітництва окремі організації не могли б серйозно працювати. Саме добродійність, альтруїзм цих товариств допомогли вижити і стати повноцінними членами суспільства багатьом дітям, позбавленим батьківського піклування.

Громадськість Галичини була змушена звернути більшу увагу на виховання дітей та опіку над українськими сиротами у воєнні роки та після

першої світової війни. З цією метою в Галичині були створені чотири громадські товариства, статuti яких передбачали допомогу й моральну підтримку знедоленим дітям. Саме цю місію взяли на себе Український єпархіальний комітет, утворений у січні 1916 р., Крайове товариство охорони дітей і опіки над молоддю, засноване в липні 1917 р., Український фонд воєнних вдів і сиріт, Український горожанський комітет (квітень, червень 1920 р.) [422, с. 1].

Основними засобами для встановлення опіки над дітьми-сиротами статuti цих товариств (див. додаток К) визначили заснування й утримання опікунсько-виховних інституцій (пансіонів, бурс-інститутів, притулків, сирітських захистів, захоронок для дошкільників), проведення добродійних акцій, створення фундацій для здобуття освіти обездоленими. Так, у 1926 р. “Жіноча громада” Буковини розпочала активний збір коштів у фонд спорудження сиротинця, щоб “дати притулок, прогодівок і навчання українським сиротам”, а 1929 р. для цієї мети було створено “Фонд опіки українського жіноцтва”. У 1930 р. “Жіноча громада” відновила діяльність заснованої ще перед Першою світовою війною дівочої бурси [70, с. 106, 138].

Український єпархіальний комітет опіки над воєнними сиротами до 1921 р. ініціював відкриття 18 захистів для 100 сиріт Львівської, шести – для 300 дітей Перемишльської та семи – для 400 сиріт Станиславівської єпархій [173, с. 12; 203, с. 537].

Дуже болючою в тогочасний момент була проблема денаціоналізації українських дітей на еміграції, викинутих долею за межі батьківщини (додаток Ж). Актуалізація питання опіки українських дітей-емігрантів, проблема їх національного виховання викликана тим, що молоде покоління, в більшості виростає і виховується в чужому середовищі й тому наражене на повну денаціоналізацію.

Зокрема, в Чехословацькій республіці у 1924 р. діяло 444 товариства, які займалися соціальною опікою дітей і молоді (у Галичині на той же час діяло

не більше 20 таких організацій). Таких успіхів Чехословаччина досягла завдяки власній незалежності, проте, на її думку, багато з досвіду цієї країни можна було застосувати і на “бездержавному” галицькому ґрунті [184, с. 77–82]. Велику роль на еміграції відіграв Український Дитячий Притулок, заснований в 1925 р. в Подєбрадах, який одержував на свої потреби мінімальну субсидію від чеського уряду. Притулок у першу чергу приймав дітей-сиріт, далі напівсиріт, також дітей дуже бідних родичів та дітей з подружжя мішаної національності, батьки яких бажали виховати дітей у національному дусі [229].

Яскравим прикладом діяльності представників громадськості у створенні умов для забезпечення соціальної опіки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, була діяльність однієї з чільних організаторок закарпатського жіноцтва Ірини Волошин, яка, помираючи, заповіла свою велику “каменицю” місцевому сирітському притулкові, заснованому разом із чоловіком – А. Волошином для 20 верховинських дівчат-сиріт [203, с. 523; 237, с. 7–10].

Отже, діяльність державних і громадських організацій щодо соціальної опіки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування базувалася на таких організаційних і соціально-педагогічних умовах:

- у Галичині – Польська держава здійснила низку законодавчих ініціатив стосовно ліквідації наслідків першої світової війни для усунення безпритульності та бездоглядності дітей, які в основному стосувалися польського населення, а тому в Галичині такою діяльністю займалися Церква та громадські організації, які були створені з ініціативи громадських освітніх та церковних діячів; громадські організації засновували та утримували опікунсько-виховні інституції (пансіони, бурси-інститути, притулки, сирітські захисти, захоронки для дошкільників), проводили добродійні акції, створювали фундації для здобуття освіти обездоленими дітьми краю; у досліджуваній період існували такі громадські організації як Український єпархіальний комітет

(січень 1916 р.), Крайове товариство охорони дітей і опіки над молоддю (липень 1917 р.), Український фонд воєнних вдів і сиріт, Український горожанський комітет (квітень, червень 1920 р.); за сприяння громадських організацій функціонували специфічні опікунські заклади (сиротинці, сирітські захисти, захоронки тощо);

- у радянській Україні держава, взявши на себе піклування про всіх українських дітей, підпорядковувала громадські установи, що виникали, партійним, комсомольським і піонерським організаціям як цілісній системі комуністичного виховання дітей.

2.3. Вклад греко-католицької та православної церков у соціальне опікунство дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування

Традиційно опіка – як добродійність, філантропія, харитативна діяльність – превалювала в діяльності церкви, релігійних чернечих згромаджень і визначних представників духовенства (галицького митрополита А. Шептицького, єпископа Станиславівської єпархії Г. Хомишина, львівських церковних і громадських діячів Т. Войнаровського, В. Лициняка, І. Чапельського та ін.). Водночас гуманні ідеї та кличі “Христової науки”, глибокі патріотичні почуття значною мірою зумовили яскраві прояви колективної та індивідуальної світської добродійності [203, с. 522].

Згідно з офіційними документами і практикою реалізації опікунських відносин, спостерігалася велика різниця у ставленні до церкви та її представників (священнослужителів) у радянській Україні та Галичині.

Проголосивши ще в зародку анафему церкві, Радянська влада вела нещадну боротьбу з релігійністю людей та впливом церкви на виховання зростаючого покоління. Не обминуло це питання й опікунських справ.

Так, протокол № 1/19 від 29.10.1927 р. засідання Центральної Опікунської Рада засвідчує відмову щодо усиновлення неповнолітньої Федорової А.Ф.

священнослужителем Семеновим (Харківська Окрінспектура СЗ) [442, с. 40]. У постанові з цього питання зазначається: “Маючи на увазі, що перебування неповнолітніх сиріт на вихованні у службовців Релігійного Культу – є з політичного боку неприпустимим явищем, запропонувати всім Округовим Опікунчим Радам виявити наявність таких неповнолітніх у службовців Релігійного Культу і якщо такі випадки виявляться, вжити негайних заходів щодо відібрання їх та вміщення до дитячих установ” [442, с. 40].

Документ фіксує не тільки негативне ставлення радянських чиновників до релігії та її представників. Представники опіки вважають за краще усунути дитину від опікунських умов, наближених до сімейних, і віддати її в казенний заклад, тільки щоб не було релігійного впливу на дитину: “Оскільки постійне перебування неповнолітньої Федорової в обстановці життя службовця Релігійного Культу негативно відіб’ється на її вихованні, запропонувати Харківській Округовій Раді не пізніше 2-х тижнів погодити з місцевим органом Наркомосвіти питання про вміщення Федорової в одну з дитячих установ” [Там само].

А вже наступного засідання (протокол 2/20 від 26.11.1927 р.) зразкові охоронці комуністичного порядку виносять на обговорення питання “Проект постанови ЦОР при НКСЗ УСРР “Про неприпустимість перебування неповнолітніх сиріт на вихованні у службовців релігійних культів” [442, с. 43]. Правда, завдяки протесту члена Ради п. Берлін (представниці Наркомосу), яка до того ж опротестувала попередню постанову від 29.10.1927 р., питання з обговорення було знято. Його намагались втілити в життя і наступного місяця (протокол № 3/21 від 17.12.1927 р.), але знову було знято за умови: “Секретаріату ЦОР при НКСЗ УСРР протягом місяця виявити наявність неповнолітніх сиріт, що перебувають на вихованні у службовців релігійних культів” [442, с. 46].

Цілком протилежне ставлення до соціальних проблем опікунства з боку греко-католицької церкви було у Галичині. Соціальна опіка дітей, позбав-

лених батьківського піклування та обездолених дітей власне очолювалась представниками релігійних організацій і всієї Церкви загалом.

У XIX-на поч. XX століть в умовах гострої боротьби за українську державність та протистояння чужодержавному поневоленню відіграла роль оберегу національно-культурних традицій нашого народу греко-католицька церква. В особі її митрополита Андрея Шептицького українська громадськість не тільки Галичини, але й навіть держав американського континенту, знайшла дбайливого опікуна. Особливу увагу він зосередив на вихованні і допомозі дітям та молоді, оскільки вбачав у них гідне продовження української нації. За кошти церкви розгорнулася опіка над початковими, середніми, високими й приватними школами, створювались сиротинці і бурси, інтернати для вбогої селянської молоді, щоб вона “не тинялась на приватних, часто не відповідних станціях” [55, с. 284].

“Український епархіальний комітет опіки над воєнними сиротами” (УЄК), який першим серед усіх громадських товариств та організацій, що формувалися на території Галичини в післявоєнний період, взяв на себе завдання порятунку військових сиріт усіх трьох галицьких епархій – Львівської, Перемишльської, Станіславської і зосередив свою увагу на створенні для них захистів [411, с. 1–108], оскільки до 50 відсотків підлітків помирали через голод, нужду, недогляд [391, с. 1–3]. Головою комітету став митрополит Андрей Шептицький. На основі статуту товариства до захистів УЄК приймалися діти з убогих сімей, які постраждали внаслідок війни та сиріт греко-католицького обряду в віці від 2 до 14 років.

Окрім церковного фінансування, УЄК добровільними жертвами допомагала громадськість краю, завдяки чому він розгорнув свою діяльність не тільки у Львові, але й у провінціях, заохочуючи галицьку інтелігенцію, а в першу чергу священників, до заснування сирітських захистів та започаткування акцій на користь сиріт [422, с. 5].

У результаті цього уже через 5 років після заснування, в 1921 році під патронатом УЄК у Львівській єпархії діяло 18 захистів для 1000 сиріт, у Перемишльській – 6 захистів для 300 сиріт, у Станіславській – 7 для 400 сиріт [330, с. 184]. У захистах підопічні отримували належне релігійно-моральне виховання, а через фахову освіту забезпечувалось гідне майбутнє кожній сироті. Зокрема, на одному з перших засідань товариства, яке відбулося 12 травня 1916 р., зазначалося, що кожна українська дитина – це “фундамент народної будівлі, основа, на якій має колись опертись вся наша робота, ціле наше національне життя (економічне, просвітне і політичне)”, тому необхідно забезпечити належну опіку і національне виховання кожній одиниці, яка цього потребує.

За сприянням УЄК існувала і така відома опікунча інституція як “Український сирітський захист ім. А. Шептицького” у Львові єпархії [451, с. 2]. Його статут був затверджений центральним королівським намісництвом 13 березня 1918 р., а також підтверджений рескриптом центральної королівської дирекції поліції у Львові з 20 березня 1918 р. [463, с. 18].

Метою захисту було виховання сиріт чоловічої і жіночої статі, обох обрядів, яким потрібна допомога і які “через занедбання у вихованні могли би вирости на шкідливих членів суспільності” [463, с. 3].

Для досягнення цієї мети було ухвалено розширити повноваження вищезгаданого захисту і на основі статуту надати йому повноваження товариства, яке стало називатися “Захист імені митрополита Андрея Шептицького для сиріт”. У захисті підопічні отримували належне релігійно-моральне виховання, а через фахову освіту товариство прагнуло забезпечити гідне майбутнє кожній сироті, яка перебувала під його опікою [425, с. 3].

У 1938/1939 шкільному році в захисті перебувало 115 сиріт (56 хлопців і 59 дівчат), які були на повному його забезпеченні і мали можливість безкоштовно здобувати освіту в гімназії, ліцеї, технічній школі, ремісничо-промисловій бурсі, фаховій кравецькій школі С.С. Василянок, торговій школі

“просвіти”, музичному інституті, які діяли у Львові, а також вивчати окремі дисципліни: медицину, філософію, право [110, с. 24].

Проте варто зазначити, що через брак коштів УЄК не вдалося розгорнути значно ширшу діяльність. Цей чинник не давав змоги приділяти більше уваги усім занедбанам і покинутим дітям. На початку 20 рр. ХХ ст. під опікою комітету перебувало тільки 1500 дітей, решта 18000 не були охоплені належним доглядом і не отримували належної допомоги [451, с. 2].

Постать графа Андрея Шептицького, митрополита Греко-Католицької Церкви, займає особливе місце в організації діяльності сирітських закладів Галичини, який взяв на себе основний тягар опіки й відповідальності за дітей-сиріт у часи окупації Галичини Польщею. За його сприяння використовувались такі організаційно-педагогічні умови та форми опіки цих дітей:

- діяльність заснованого в Львові товариства “Захист для сиріт ім. митрополита Андрея гр. Шептицького” (1918 р.), завданням якого було дбати про підтримку та опіку безпритульних дітей, створювати їм можливості здобувати освіту в навчальних закладах різних рівнів, забезпечувати сприятливі умови для їх розвитку і подальшої самореалізації; незважаючи на фінансову скруту, це товариство вишукувало матеріальні кошти, щоб забезпечити постійною підтримкою сиріт усіх вікових категорій (як немовлят, так і школярів і студентів); під егідою товариства у 1935 р. в Брюховичах був відкритий захист для сиріт-немовлят віком від двох тижнів до шести років, якими опікувалися сестри Студитки [441]; для забезпечення санітарно-педагогічної просвіти убогих матерів і медичного нагляду за дітьми в 1918 р. завдяки старанням товариства було засновано “Українську Порадню Матерей” [56, с. 111] – працівники цієї установи доглядали за немовлятами, слідкували за їх розвитком, виявляли аномалії і по можливості старалися їх виправити відповідними засобами, давали фахову пораду матерям щодо огляду та виховання дітей; найбільшій матері в міру спроможності закладу могли отримати матеріальну допомогу у вигляді ліків, відповідного дитячого

харчування, вбрання тощо; на кошти поради утримувалася навіть стоматологічна амбулаторія для дітей і молоді; крім популяризації знань гігієни й медицини, установа шляхом доступних викладів і відчитів поширювала відомості про найновіші здобутки педагогіки стосовно виховання і розвитку дітей, зокрема, у 1934 р. “Українська Порадня Матерей” влаштувала “Курс плекання немовлят” з теоретичними викладами й практичними демонстраціями під проводом досвідченого лікаря-спеціаліста [56; 198];

- заснування так званої “Вакаційної Оселі” для сотень дітей, а згодом – великого Літництва, тобто табору в митрополичих лісах у Карпатах із метою створення умов бідній міській дітворі і сиротам для літнього відпочинку; табір був розрахований на кілька тисяч дітей у віці від 4 до 14 років, для чого було побудовано просторі будинки (перебуваючи тут протягом кількох літніх тижнів, діти мали змогу покращити своє здоров’я, дихати чистим гірським повітрям, купатися, ходити в гори, поживно харчуватися; вихователі “Вакаційних Осель” піклувалися не лише про відпочинок дітей, а намагалися ефективно використати час перебування у таборі для підвищення рівня освіченості і вихованості підопічних; під наглядом вчителя та настоятелів діти вивчали українські молитви і пісні, рідну історію, правила та норми поведінки, їм прищеплювалася любов до Церкви, народу, мови);

- організація А. Шептицьким духовних і світських осіб на забезпечення соціальної опіки для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; у праці “Вірним своєї Єпархії” (1914 р.) він звернувся до всіх зі зверненням проявити милосердя та замінити “родичів усім сиротам”, стати “опікуном всім вдовицям”, “добрі діла творити для недужих вдовиць та сиріт, коли хто може допомогти їм у праці, або цілу якусь працю на себе взяти; коли може сироту за свою дитину прийняти та без відплати викормити й виховати” [356, с. 13, 368]; особливу увагу митрополит звертав на опіку над сільськими сиротами, оскільки ця категорія дітей не отримувала допомоги від громадських товариств і церковних об’єднань, що діяли переважно у

великих містах; мотивуючи потребу організації роботи в царині опіки, А. Шептицький цитує Святе Письмо Старого Заповіту: “Жодної вдови та сироти не будеш гнобити, а якщо ж ти справді гнобитимеш їх, то коли вони кличучи, кликатимуть до Мене, то конче почую їхній зойк, і розпалиться гнів Мій, і повбиваю вас мечем, і стануть жінки ваші вдовами, а діти ваші сиротами”; дбаючи про виховання молоді, піклуючись про неї, Шептицький в одному з перших своїх послань до пастви – “Слові про вчителів” – заповідав: “Виробляйте у молоді самостійність і індивідуальність. Учіть її більше числити на себе, ніж на других. Учіть не оглядатись на поміч роду та краю, а власною ініціативою дороблятися самостійного буття”;

- організація української харитативної (доброчинної) діяльності (зокрема, 4 червня 1931 р. у Львові в митрополичій палаті Андрей Шептицький і представники львівського духовенства, зацікавлених товариств зібралися, щоб вирішити питання про зародження й розвиток української харитативної діяльності в краї; був створений комітет, який очолив цей рух у Галичині);

- матеріальне забезпечення сирітських закладів, які переживали тоді великі труднощі (мова йшла навіть не про одяг чи певні речі, а про щоденне харчування): митрополит Андрей Шептицький ніколи не відмовляв жодному звертанню, допомагав у багатьох фінансових справах; ведучи дуже скромне чернече життя з митрополичих фондів, свого родинного маєтку він віддавав кошти на народні цілі; щороку своїм коштом утримував 20 бідних юнаків і 20 дівчат, допомагаючи їм здобути найрізноманітнішу освіту;

- часті його відвідини сирітських притулків, де виховувалось багато обездолених дітей, сприяли виконанню його клятви – зробити все, що в його силах аби діти не відчували своєї самотності (яскравими свідченнями цього виступають спогади сучасників: “Бувало, стоїмо, – згадував секретар фонду В. Лициняк, – і спостерігаємо, які ті діти вільні в розмові з Найвищим Достойником нашої церкви, як оповідають свої переживання, тішаться ласкавим гостем, а при прощанні просять у неділю знову приїхати”); матеріальна та

емоційна підтримка дітей-сиріт викликала зворотну реакцію дітей, теплота дітей до митрополита простежується в тисячах листів дітей із різних сирітських закладів (зі Словіти, Брошова, Підмихайлівців тощо; із листів видно, наскільки діти гарно, каліграфічно, грамотно, акуратно вмiли писати; відрізнявся стиль їх письма, вміння привітатись, розповісти, прохати, поздоровляти, прощатись; із великою любов'ю називають вони митрополита Таточком, знаходячи до цього слова стільки синонімів, що ніхто з дітей у сім'ях, напевно, не називав так свого рідного батька, майже в кожному реченні повторюючи це слово; у ньому виражається не тільки любов до Андрея Шептицького, а й потреба в комусь рідному, хто б їх вислухав, допоміг, зігрів) ;

•яскравим фактом його взаємин із дітьми, які потребували опіки, був такий випадок: “у 1921 р. серед дітей поширилась трахома; обстеження виявило, що 70 із них є хворими; дітей треба було ізолювати, але приміщення не було; тоді ізолятор влаштували в кімнатах митрополичої палати” [327].

Саме завдяки церкві, керівником якої був митрополит А. Шептицький, були врятовані українські діти-сироти від національної, духовної і матеріальної загибелі. І сьогодні варто було б глибше ознайомитись з діяльністю сирітських закладів, різних опікунських товариств того часу, перейняти ставлення вихователів, опікунів до організації життєдіяльності таких закладів у наш час.

У додатку Ж. покажемо діяльність одного з церковних діячів, кафедрального пароха і настоятеля капітули в Станіславові – о. Івана Гордієвського.

Аналіз діяльності церковних товариств у Галичині досліджуваного періоду показує цілісну комплексну працю таких церковних діячів-ентузіастів, які не покладаючи рук працювали над забезпеченням соціальної опіки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, особливо дітей українців, оскільки польська влада про своїх маленьких громадян дбала в першу чергу. Покажемо цю діяльність на прикладі окремих товариств.

Дяльність товариства “Захист для сиріт” була спрямована на реалізацію низки актуальних завдань того часу. Так, воно надавало фінансову допомогу захистам; докладало зусиль щоб забезпечити здібним дітям можливість здобувати освіту, а також оплачувало перебування сиріт у ремісничо-промисловій бурсі, інституті при Малій семінарії, інституті сс. Василянок. У 1937-1938 рр. в інтернатах під опікою товариства було 66 осіб. На засіданні ради товариства, в 1920 р. Шептицький висунув ідею заснування хліборобсько-ремісничої школи для сиріт, які через брак відповідних здібностей, не зможуть навчатися у вищих навчальних закладах. Із стипендійних фондів товариства користали учні вселюдних і фахових шкіл, гімназій, мистецької школи у Відні, школи візантійського мистецтва, студенти музичної консерваторії, Львівського університету, академії мистецтва, факультету стоматології у Варшаві, інституту педагогіки в Кракові, слухачі курсів суспільних наук у Львові. Загалом у 1937-1938 рр. стипендії товариства отримували 22 особи. Крім того, були випадки, коли товариство надавало стипендії не тільки сиротам, а й талановитим дітям із незаможних родин [441].

З-поміж усіх ділянок праці товариства потрібно відзначити роботу в напрямі фахової підготовки вихователів і підвищення кваліфікації педагогічного персоналу навчально-виховних закладів, утриманих Церквою. Відкриттю дошкільних установ завжди передувала попередня підготовка сестер-монахинь на спеціальних педагогічних курсах, що вивчали дуже популярну в цей час технологію виховання Фребеля і Монтесорі. Також майбутні вихователі знайомилися з досвідом практичної діяльності захоронок інших згромаджень. Для поглиблення професійних знань духовних і світських осіб, які працюють у монастирських школах, виховних інститутах, захоронках і сиротинцях, з ініціативи митрополита Андрея в 1926/7 р. у Львові було проведено чотириденний педагогічний семінар. Теми рефератів, виголошених на семінарі, свідчать про широке коло актуальних освітніх, виховних і організаційних питань, що виносилися на обговорення. Для прикладу наведемо кіль-

ка тем: “Виховні ідеї в наших монастирських школах”, “Завдання монастирських захоронок”, “Фізичний та психічний розвиток дитини та гігієна цього віку”, “Як учити в монастирських школах, щоби наука спричинилася до вироблення християнського світогляду молоді”, “Середники педагогічні, що застосовуються в католицьких виховних веденнях”, “Справа організації наших монастирських шкіл Галичини” та ін.

У дошкільних установах та сирітських закладах чернечих громад створювались усі умови для практичної реалізації гуманного ставлення до дітей, керуючись найновішими досягненнями педагогіки і психології того часу. До числа посадових обов’язків вихователів входило: ведення книги реєстрації дітей (із зазначенням прізвища, ім’я, дати і місця спостережень зауважень за кожним вихованцем: підбір педагогічної літератури для вихователів і відповідних книжечок у дитячу бібліотеку. Особлива увага з боку вихователів повинна була приділятися виявленню нахилів і здібностей звичок і навичок, прагнень і можливостей кожної дитини [428; 423, с. 14].

Як бачимо, завдання цих закладів не обмежувалися лише доглядом за дітьми та їх захистом. Сестри старалися не тільки забезпечити дітей харчуванням, одягом, дахом над головою, а й створити всі необхідні умови для їх повноцінного духовного розвитку, щоденно дбаючи про їх фізичне, моральне та розумове виховання. Засобами виховання виступали релігійні (церковні обряди), фольклор, національні традиції, різноманітні життєві ситуації. Вихованість дітей повинна була виявлятися як зовнішньо в охайності, так і у належній поведінці (привітаннях, шанобливому ставленні до старших, дотриманні релігійних норм).

Як відомо, значну роль у процесі виховання відіграє авторитет вихователя, його особистий приклад. Тому, не шкодуючи сил і праці сестри завжди були поруч із дітьми, брали активну участь у всіх їх заняттях у мотиві, науці, праці, забавах. Зокрема під час навчальних занять вихователька повинна була слідкувати за порядком, увагою дітей та їх здоров’ям. Щоб не перевтомлю-

вати дітей їх навчали всьому не надмірно, використовуючи найпростіші засоби (наприклад, предмети навколишнього середовища для практичного числення), дотримуючись принципу доступності, зважаючи на вік і стать. “У захоронках і сиротинцях мають сестри вчити дітей молитов, катихизму, біблійної історії, за допомогою діючих забав, віршиків, пісень, згідно з виробленою системою. Крім того нехай учать їх використовувати такі роботи, що відповідні для дитячого віку” [37, с. 342].

Діти прибирали подвір'я, прополювали грядки, тим самим набували елементарних трудових умінь і навичок самообслуговування, привчалися до колективної праці на засадах особистої відповідальності і взаємодопомоги. Естетичне виховання здійснювалося в процесі підготовки вихованцями концертів, вистав, національних і релігійних “академій” та участі у них. Поряд із розумовим, естетичним, фізичним вихованням найбільший акцент робився на духовно-моральному збагаченні дітей, формуванні характерів, засвоєнні ними правил і норм поведінки, прищеплення їх християнських чеснот таких як віра, надія, любов, мужність, справедливість, стриманість і мудрість. Наприклад, вихователями щовечора здійснювалися невеликі “моральні поучення” – виголошувалися похвали і докори, нагадування і настанови. Вихованці захистів і сиротинців мали змогу здобувати не тільки різнобічне виховання, а також початкову, середню, фахову і навіть вищу освіту. Крім цього, представники релігійних громад турбувалися і про подальшу долю своїх вихованців, намагаючись всіляко забезпечити їх майбутнє.

Таким чином, порівняльний аналіз участі греко-католицької та православної церков у соціальній опіці дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в досліджуваній період показує, що діяльність їх була цілеспрямованою організацією в основному сімейних форм опіки, що було продовженням давніх християнських традицій українського народу. Через відкидання більшовицькою державою церкви як чинника соціального виховання зростаючого покоління, відбувалася повна протидія радянської влади

організації соціальної опіки з боку представників церкви, руйнування християнських цінностей родинного життя, нацьковування молодого покоління проти батьків і священиків, через діяльність піонерської та комсомольської організацій ширилася антирелігійна пропаганда серед дітей і молоді.

Протилежною такої політиці виступала участь у соціальній опіці знедолених дітей представників греко-католицької церкви на території Галичини. Саме Церква на цих теренах була ініціатором згромадження благодійних громадських організацій на соціальну допомогу і соціальний захист дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Упродовж усіх років міжвоєнного періоду церква створила десятки церковно-громадських інституцій, всебічно допомагала вижити таким дітям в умовах практичної відсутності державної допомоги з боку панської Польщі знедоленим дітям представників українського народу, піднімала церковну, батьківську, педагогічну громадськість на створення нових форм соціальної опіки, що здійснювались за вимогом часу і потребою поліпшення важкого становища українських дітей у цей період.

Висновки з другого розділу:

Організаційно-педагогічні основи їх діяльності на українських землях Галичини формувалися під впливом західноєвропейської теорії та практики суспільного виховання дітей і молоді, представлених спадщиною Я. Корчака, М. Монтесорі, П. Наторпа, Р. Оуена, Й.-Г. Песталоцці, Ф. Фребеля.

Теоретико-методичною базою функціонування українських опікунських інституцій у Галичині виступали освітньо-виховні ідеї та педагогічно-культурна діяльність представників греко-католицької церкви І. Бартошевського, Ю. Дзеровича, В. Лициняка, А. Шептицького; світських педагогів, громадських діячів і письменників – О. Барвінського, Т. Бурачинського, М. Галущинського, А. Крушельницького, К. Малицької, Ольги Макарушки, Остапа

Макарушки, Є. Сельського, О. Філяса, Ю. Шкрумеляка, І. Ющицина, Л. Ясінчука та ін. Опіраючись на педагогічну спадщину зарубіжних учених, вони довели необхідність створення власних опікунських інституцій (товариств опіки, сиротинців, сирітських захистів, вакаційних осель, захоронок, бурс, українських Порадень матерів для налагодження опікунсько-виховної праці, відродження української нації. У їх науково-популярному й художньо-педагогічному доробку знайшли відображення актуальні проблеми розбудови мережі закладів соціальної виховної опіки в краї, були визначені мета, завдання, зміст діяльності цих інституцій у складних умовах бездержавного функціонування українського суспільства. Отримано право на матеріальну допомогу з боку держави, та на самостійну розбудову форм соціальної виховної опіки за рахунок громадських ініціатив і благочинної діяльності представників церкви та церковних братств.

Надзвичайно великого значення в опіці для дітей зробили такі культурно-освітні товариства, як “Рідна школа”, “Українська захоронка”, “Прогресивіта”, спеціально створені для забезпечення соціальної опіки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, церковно-громадські об’єднання – Український фонд воєнних вдів і сиріт, Український горожанський комітет, Українське товариство охорони дітей та опіки над молоддю, релігійні організації марійських товариств, сестер Василіянок, Йосифіток, Студиток, Службниць Пречистої Діви Марії “Захист ім. митрополита Андрея Шептицького для сиріт у Львові”, “Український єпархіальний комітет” та ін. Вони розгорнули широку організаційно-опікунську, навчально-виховну та благодійно-профорієнтаційну діяльність у краї. Ці організації ніколи не покидали без належної опіки дітей-сиріт і всіх знедолених дітей. Їхні представники завжди дбали, щоб діти мали відповідну опіку з їх боку, і з боку всіх причетних до цієї справи осіб для забезпечення дітей одягом, їжею, взуттям та елементарним навчанням, яке було так потрібне для цих дітей.

Громадські організації соціальної опіки над дітьми-сиротами і дітьми, позбавленими батьківського піклування спрямовували свою діяльність на виховання національної свідомості, створювали нові підручники, організовували власні народні школи, де надавали змогу безоплатно навчатися бідній дітворі, створюючи для цього всі необхідні умови.

Аналіз діяльності різних опікунських закладів в Галичині досліджуваного періоду показує, що в основному тут функціонували громадські організації, які використовували найрізноманітніші способи для опіки над дітьми-сиротами. Прослідковувалась яскраво виражена тенденція до створення окремих дитячих закладів: притулків, захистів, захоронок, бурс тощо. На жаль, на цей час не було створених дитячих будинків сімейного типу.

У дитячих опікунських закладах максимально використовувався індивідуальний підхід до дітей, враховувались їх інтереси і потреби. Багато уваги приділялось вихованню духовних і соціальних відносин як між самими дітьми, так і між дітьми й вихователями, виходячи від основної мети: дитина в будь-якому віці і в будь-якій ситуації повинна володіти відчуттям впевненості, безпечності і захищеності. Діти-сироти отримували певну освіту й виховання у відповідності з принципами демократичного суспільства.

Таким чином, основними особливостями забезпечення організаційно-педагогічних умов соціальної опіки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в обох частинах України досліджуваного періоду є:

- *загальні особливості*: 1) в обох регіонах значна кількість дітей перебувала без батьківського піклування через наслідки першої світової і громадянської воєн, голод, розруху, геноцид, масове винищення людей, що призводило до осиротіння дітей і актуалізації проблем їхньої соціальної опіки; 2) і в Галичині, і в радянській Україні проблемі соціальної опіки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, надавала влада, державні інституції через регулювання законодавства, створення низки законів, указів, інструкцій, розпоряджень, діяльність громадських організацій, провідних

культурно-освітніх діячів; 3) створена значна кількість відповідних установ для влаштування, розміщення і надання конкретної допомоги знедоленим дітям, забезпечення їх потреб, прав та інтересів; 4) нагромаджений певний досвід роботи дитячих будинків, притулків, сирітських гнізд, захистів, установ спеціального призначення тощо у підготовці дітей, позбавлених батьківського піклування, до сімейного, громадянського, трудового життя; 5) здійснені спроби підбору й підготовки педагогічних працівників і громадських активістів для роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування;

•*регіональна специфіка*: 1) у радянській Україні функціонувала система державних форм соціальної опіки дітей, позбавлених батьківського піклування, а в Галичині основними ініціаторами забезпечення соціальної опіки дітей-представників української національності були Церква, громадські церковні та освітні організації краю, чого не можна сказати про опіку над дітьми польської національності; польська влада прийняла пакет необхідних державних документів про соціальну опіку дітей у Польщі, на законодавчому та виконавському рівні створювались відповідні структурні підрозділи, підтримувались ентузіасти створення і функціонування опікунських закладів власне на території Польщі, надавалась відповідна матеріальна підтримка їх діяльності, проте це майже не стосувалось опіки дітей української національності й поширення різних форм соціальної опіки дітей у Галичині; 2) констатована відмінність в організації соціальної опіки в радянській Україні (здійснення акцентів на суспільну опіку й виховання дітей) та Галичині (тут соціальна опіка була сконцентрована на прийнятті дитини в родину чи в різні дитячі заклади, наближені до умов сімейних); 3) у радянській Україні основними формами соціальної опіки дітей, позбавлених батьківського піклування, були *інституціональні* (дитячі будинки, комуни, містечка, реформаторіуми, ін.), а в Галичині – *переважно сімейні* (власне опікунська сім'я, прийомна сім'я тощо); 4) провідною формою уніфікованої соціальної опіки

дітей-сиріт у радянській Україні були дитячі будинки, інші великі суспільні інституції, у той час як у Галичині функціонували малі форми соціальної опіки (сирітські захисти тощо); традиції опікунства в Галичині виходили з періоду Київської Русі та європейських підходів щодо утвердження індивідуальних форм опікунства; 5) в організаційних та соціально-педагогічних засадах утвердження опікунства в Галичині максимальною мірою використовувалась українська Церква, яка була ініціатором продовження традиційних форм сімейного опікунства, створення церковних і громадських товариств, сиротинців, бурс, захоронок, інших суспільних закладів для забезпечення соціальною опікою дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; у радянській Україні Церква піддавалась гонінню і викоренінню, у зв'язку з чим перервались дорадянські традиції утвердження індивідуальних та наближених до сімейних форм сімейної та суспільної опіки таких дітей; 6) зафіксована регіональна специфіка запровадження сімейних і суспільних форм опіки досліджуваного періоду отримала своє продовження в сучасній системі соціальної опіки дітей, що простежується в скороченні суспільних опікунських закладів у західних і збільшенні їх у східних і південних регіонах України.

Дослідження теоретичних положень соціально-виховної опіки в Галичині та радянській Україні висвітлені нами в наукових статтях та методичній розробці [323, с. 22–26; 326, с. 201–208; 330, с. 183–190; 333, с. 105–109; 338, с. 154–159 (у співавторстві); 340 (у співавторстві); 342, с. 408–412]. Діяльність державних та громадських організацій з питань суспільного опікунства над дітьми-сиротами відображена нами в статтях [328, с. 22–26; 339, с. 61–67]. Порівняльний аналіз діяльності опікунського виховання дітей у Галичині й радянській Україні й, зокрема, участі греко-католицької та православної церков у розвитку суспільного опікунства досліджуваного періоду відображений нами в статтях [327, с. 143–146 (у співавторстві); 330, с. 183–190; 342, с. 408–412].

РОЗДІЛ 3

ТРАНСФОРМАЦІЯ ІДЕЙ СОЦІАЛЬНОЇ ОПІКИ 1918 – 1939 РОКІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Нині суспільство, пов'язане з опікою над дітьми-сиротами, знедоленими і безпритульними дітьми, з прийомною сім'єю, потребує редагування приписів, які торкаються системи опіки. Актуальними є дискусії над різними типами суспільних закладів, наближених до умов сімейних, які б створювали нормальні економічні і правові умови для професіоналізації різних форм опіки над дитиною, наближених до сімейних, зокрема й діяльності прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу. Це передбачає використання можливостей трансформації досвіду соціальної опіки дітей в Україні 1918 – 1939 рр. у соціально-педагогічну практику сьогодення.

3.1. Утвердження традицій сімейного опікунства в Галичині, радянській і сучасній Україні

Визначення переваг сімейної соціальної виховної опіки над суспільною в Галичині йде від тих педагогічних джерел, які широко використовувались у 20-30-х роках у Галичині від:

- автора книги “Педагогія руска або наука о вихованні” І. Бартошевського, який, визнаючи важливу роль сирітських будинків у системі виховання дітей і молоді, все-таки надавав перевагу родинному вихованню, оскільки воно є “... найвластивішим виховальним закладом для дітей...”, а сиріт пропонував розміщувати за можливістю у родичів, оскільки життя в закладі відрізняється від життя в родині [14, с. 35];

- крайового закону Австро-Угорської імперії 1905 р. “Про перетворення надлишок з обороту збірних сиротинських кас на краєвий сиротинський фонд” (2 лютого 1905 р.), в якому десятий параграф передбачав влаштування

сиріт і занедбаних дітей на виховання до приватних осіб (у сучасному трактуванні – до “прийомних сімей”), а одинадцятий параграф зобов’язував громадські сиротинські ради, центральні королівські опікунські суди, магістрати міст Львова та Кракова допомагати віділам повітових сиротинських фондів у пошуку таких осіб, до яких ставилися вимоги мати стабільне матеріальне становище, бути фізично здоровими, мати хорошу репутацію в громаді, мати постійне житло, яке відповідає всім гігієнічним вимогам, сповідувати такий самий релігійний обряд, як і підопічна дитина; закон обмежував кількість дітей, яка може бути віддана на виховання одній приватній особі до двох сиріт, за винятком близьких родичів [42, с. 196];

- професора Львівської академічної гімназії, громадського діяча О. Макарушки, автора “Науки для шкіл і родин” [183], у якій розкрито завдання закладів для сиріт, подані поради щодо їх заснування та організації роботи, за словами якого, сирітські заклади мали відтворювати родинний устрій, а також забезпечувати вихованцям здобуття відповідної “дошкільної і шкільної науки” [183, с. 148];

- автора “Педагогіки”, галицького релігійного, культурно-освітнього діяча, греко-католицького священника Ю. Дзеровича, який розглядаючи питання організації захистів для сиріт, зазначав, що вони не можуть замінити дитині родинного тепла і тому найкращим вирішенням цієї проблеми було б улаштування таких дітей на виховання в сім’ях. Хоча й вважав, що підбір родин, які за кусень хліба не використовували б сироту як дешеву робочу силу, є дуже складним. А тому виправданим є розміщення дітей у сирітських захистах, до недоліків яких відносив відсутність материнської любові та родинного затишку, низький рівень педагогічного нагляду, недостатнє забезпечення ефективного виховного впливу на дітей різного віку, безпритульність їх після виходу з такого закладу [82, с. 64–65];

- праці митрополита А. Шептицького “Вірним своєї Єпархії”, у якій найвищий духовний наставник звернувся до всіх духовних і світських осіб із

закликом проявити милосердя та замінити “родичів усім сиротам”, стати “опікуном всім вдовицям”; “добрі діла творити для недужих вдовиць та сиріт, коли хто може допомогти їм у праці, або цілу якусь працю на себе взяти; коли може сироту за свою дитину прийняти та без відплати викормити й виховати” [356, с. 368];

- низки публікацій церковного і громадського діяча В. Лициняка [170, 172; 173; 413], присвячених проблемам організації й діяльності необхідних у повоєнний період опікунських закладів – захистів для сиріт, завдяки чому прагнув спонукати представників церкви і передову галицьку громадськість активізувати роботу в цьому напрямі;

- ухвал комісії Всепольського конгресу дітей (4 листопада 1938 р., Варшава), у яких зазначалося: “пропагувати родинне виховання, оскільки воно є підставою для досягнення найкращих результатів в опікунській роботі”; “суспільну опіку базувати на засадах родинного виховання”; “розвивати та сприяти діяльності всіх інституцій, які пропагують виховання дітей у родинях”; “суспільна опіка не повинна послаблювати ролі родинного виховання”; “опущені” та занедбані діти повинні отримувати опіку у спеціально підібраних для цього родинях або в опікунсько-виховних закладах”; “права та обов’язки родинні й опікунські повинні бути визначені на державному рівні і виконуватися в інтересах кожної польської дитини як майбутнього члена суспільства”; “польське право передбачає опіку позашлюбних дітей” [433, с. 1-7; 58, с. 67–68].

Важливою формою опіки над дітьми-сиротами у міжвоєнній Польщі були прийомні сім’ї. Під час Першої світової війни опікунська рада займалася прикріпленням дитини до сім’ї, а у 1920 р. виникли Товариства опіки над сиротами. У 1926 р. у м. Лодзь відбулася акція розміщення сиріт у прийомних сім’ях, якою займався пункт опіки над дітьми. З цього часу діяльність прийомних сімей була контрольованою. У цих пунктах працювали два лікарі і дві медсестри. Сім’я зверталася до пункту контролю з метою

обстеження дитини. Медсестри повинні були перевірити умови, в яких перебуває дитина, і надати допомогу у разі її хвороби.

До сімей, які могли взяти дитину, пред'являлися такі вимоги: помешкання мало розташовуватися не далі 3 км від школи і 5 км від костелу; батьки повинні мати відповідні умови для проживання і достатні доходи для забезпечення; не мати власних дітей; користуватися авторитетом в околиці.

Прийомні сім'ї брали на виховання здорову дитину, яка здебільшого мала певний рівень розвитку. Ця форма ставала щораз популярнішою, оскільки на виховання дитини витрачалися менші кошти, а опіка над дитиною була значно кращою. Умови проживання сприяли розвитку власної активності дитини, задовольняли її високі потреби. Кожна прийомна сім'я повинна була створити відповідні умови для розвитку та життя дитини [Яким Ю.].

У 1931 р. з ініціативи В. Шуман у Варшаві засновано Комітет розміщення сиріт у сім'ях, який займався розподілом дітей до бездітних чи малодітних сімей. Насамперед ішлося про однорічних або дворічних дітей, розвиток яких в опікунсько-виховних інституціях не був достатньо добрим. Сім'я повинна забезпечити дитині кращий початок у майбутньому. Дитина повинна потрапити до сімей відповідно до її релігійного віросповідання, походження, здібностей і зацікавлень [387, с. 20–21].

Прийомні сім'ї як офіційна форма опіки у Польщі були затверджені міністерством громадської опіки. У 1936 р. налічувалося 6 175 прийомних сімей, із них 3 354 – у містах, 2 821 – на селі. Опіку в них знайшли 8 173 вихованці, з них 4 404 – у містах, і 3 769 – на селі [362]. Переважно дітей віддавали батькам, які мали власні доходи. Відповідно з даними, одержаними з 1938 р., опікою над чужою дитиною займалося понад 8 000 сімей. У перші післявоєнні роки опіка над сиротами була добровільною [379, с. 30].

Виховання дитини-сироти у прийомній сім'ї не відрізнялося від виховання дітей у природній сім'ї. Дитина отримувала також можливість індивідуального розвитку, задоволення її потреб. Прийомна сім'я краще

виконувала виховну роль, ніж будинок дитини, тому для дитини кращим і кориснішим виходом із ситуації був перехід до чужої сім'ї. Однак сім'ї не хотіли брати дитину, оскільки кошти на її утримання були невеликими.

Львівська філія Українського крайового товариства охорони дітей і опіки над молоддю поклала початок функціонуванню двох незнаних до цього українських інституцій – сирітських матерів (добровільних громадських опікунок) і Порадні матерів – своєрідної медико-консультаційної та опікунської інституції для матерів і немовлят. Із цією метою у філії було засновано секцію “сирітських опікунів” – “сирітських матерів” (опікунок), у сферу діяльності яких входило відшукування бідних і занедбаних українських дітей, турбота про них, стеження за тим, аби вони користувалися послугами Порадні матерів, ходили до українських захоронок і шкіл, а також надавання їм матеріальної допомоги у вигляді одягу та шкільних підручників [58]. Для ефективного ведення опікунської роботи м. Львів було розділене на 40 районів і за допомогою 60 сирітських матерів здійснювався нагляд за бідними дітьми [318, с. 24]. У так званих “опікунчих картах” сирітські матері оцінювали поведінку своїх підопічних, їхні успіхи в навчанні, а також консультували з окремих навчальних предметів [318, с. 25].

Серед перших українських сирітських матерів були дружини та доньки знаних у краї громадсько-політичних та культурно-освітніх діячів: Г. Баран, М. Біляк, І. Галущинська, М. Колесса, Є. Макарушка, С. Панькевич та ін. Під їхньою опікою в 1921 р. перебувало понад 5 тис. українських дітей [108, с. 24–27; 203, с. 538].

У цей самий період у статуті товариства львівської філії УКТОДіОМ передбачено ще одну інституцію – “мужів довір'я”, які обиралися переважно з числа священиків та вчителів і були покликані піклуватися занедбанними дітьми, вести статистику сиріт [318, с. 24].

Одним із найвідоміших дослідників традицій сімейного опікунства в Галичині і всієї України, який аналізував внесок Д. Домбровського в опікунську

педагогіку Польщі досліджуваного нами періоду, був академік М. Стельмахович [293]. На його думку, в українській етнопедагогіці велика увага приділяється вибору опікунів – названих батьків. До них ставляться дуже високі вимоги, адже замінити батьків нелегко (“Добра мачуха, та все ж не рідна мати”). Опікуном повинна бути людина авторитетна, доброзичлива, вимоглива і чесна, з добрим і щирим серцем, пройнята любов’ю до дітей і готовністю виховувати чужу дитину як свою власну. Здебільшого опікуном стає близький або далекий родич (“Свій як не заплаче, то хоч скривиться”, “До свого роду хоч через воду”) або бездітна сім’я, яка має бажання всиновити чи удочерити дитину. Нерідко сироту бере і багатодітна сім’я, бо “де шість, там і сьоме пристроїться” [295, с. 113]. Зокрема, як стверджують Д. Пенішкевич та Л. Тимчук, у старих гуцулів був самобутній звичай усиновлення дітей-сиріт. Позаяк зостатися самим у горах було дуже небезпечно, вони вибирали якусь людину, яка дбала про них і ставала їм за сина, а за це отримувала майно, часто землю. Цікавим є те, що й у цій процедурі жителі краю проявляли національну і релігійну толерантність – гуцули всиновлювали часто євреїв (не було обов’язковим усиновлювати когось з рідних чи кровних). Усиновлюючи євреїв гуцули знали, що ті добре дбатимуть про них у старості. Такий звичай неофіційного усиновлення зберігся в деяких місцевостях Буковини і донині – коли самотні старі люди беруть когось “за свого”, потребуючи від тієї людини турботи й опіки, натомість залишаючи їм своє майно [226, с. 121].

У різних працях М. Стельмахович наводить афоризми народної мудрості, які в 20-х та особливо в 30-х роках ХХ ст. поширювалися у галицькій пресі (“За сиротою журба за журбою”, “Сиротою проживати – гіркі сльози проливати”, “Сироті хоч з моста та в воду”), підмічає, що жодного радісного просвітку не було в житті сироти “зранку аж до останку” (“Росла – весни не бачила, зросла – літечка не знала, прийшла осінь – сирітського серця не нагріла”). Зважаючи, що “важко жити дітям без роду, без плем’я – без

привіту, без совіту”, зазначає, що народ ніколи не втрачав надії на поліпшення їх становища (“Сирітська сльоза не капає дарма”, “У сироти на подвір’ї сонце засвітить”) і надавав їм всебічну підтримку й допомогу (“З хати по нитці – сиротині свитка”, “Чужа ласка – сироті великдень” [295, с. 128; 1997, с. 113]. Вчений усвідомлював, що замінити повністю для осиротілої дитини рідних батьків навряд чи можливо, але значною мірою компенсувати втрачене можна і треба.

Аналізуючи історичні джерела утвердження в Україні опікунства, видатний педагог зазначав, що за давньою українською народною традицією, круглих сиріт старалися у дитячі будинки не віддавати. Прагнули влаштувати їх обов’язково в сім’ї, дібравши гідних опікунів, якими здебільшого ставали родичі чи свояки, бездітна сім’я або й дітна, бо, як кажуть “де п’ятеро дітей росте, то й шосте прилаштується. Громадська думка дає добрим опікунам надзвичайно високу оцінку – як виявлення благородства особливої якості!” [295, с. 131–132]. Висуваючи важливі вимоги до вітчима, мачухи, опікунів, М. Стельмахович стверджує, щоб “це була людина своя, з добрим серцем, здатна любити та плекати чужих дітей як своїх власних, давати лад з дітьми зведеними”. Виходячи з цих мотивів, у першій половині ХХ ст. в Галичині, та подекуди і в інших регіонах України зберігався “(і варто, щоб він продовжувався) левірат – звичай одружуватися на вдові брата чи виходити заміж за вдівця сестри з гуманних мотивів, задля осиротілих дітей” [295, с. 131].

Аналізуючи традиції сімейного опікунства в радянській Україні, зазначимо добрі звичаї українського народу віддавати дітей-сиріт під соціальну опіку близьких родичів. Проте, зі встановленням радянської влади на теренах України, як засвідчує проаналізований нами матеріал у підрозділі 2.2, через усупільнення форм опіки над дітьми ця традиція почала порушуватися. Хоча в окремі періоди радянської історії представники влади змушені були

повертатися до сімейних форм опіки через неможливість охоплення всіх дітей в Україні дитячими будинками – “маяком соціального виховання”.

Опіка (підклування) досить ретельно регламентувалась Кодексом законів про сім'ю, опіку, шлюб та акти громадянського стану УСРР 1926 р. як засіб захисту особистих і майнових прав дитини. Опікун (підклучальник) назначався не дивлячись на те, чи має він бажання замінити батьків сироті, що підтверджувалося кодексом законів 1936 р. Тільки значно пізніше, після прийняття Основ законодавства Союзу РСР та союзних республік про шлюб та сім'ю 1968 р. стали призначати опікуна (підклучальника) тільки за його згодою.

Аналіз кількісного співвідношення форм соціальної сімейної та суспільної виховної опіки в Україні з проаналізованих нами джерел [392] від кількості всіх опікунських справ, які велися в радянській Україні у досліджуваний період показує таку картину (табл. Е.1). Для прикладу, станом на 1 жовтня 1928 р. серед усіх діючих справ з опіки та підклування в Артемівському окрузі (їх кількість складала 428) 188 справ було з усиновлення (43,92%), 212 справ – з опіки над неповнолітніми (49,53%), 5 справ – із підклування над особами (1,17%) і тільки 6 справ – підклування над майном (1,4%) і 17 справ – над недоумними, психічно хворими та марнотратними (3,97%). У цей самий період в Одеському окрузі ці цифри склали: всього справ – 1736, з опіки – 976 (56,22%), з усиновлення – 439 (25,29%), з підклування – 146 (8,41%), над психічно хворими і марнотратцями – 91 (5,24%), над майном – 84 (4,83%); в Київському окрузі: всього справ – 1636, з опіки – 633 (38,69%), з усиновлення – 311 (19,01%), з підклування – 39 (2,38%), над психічно хворими і марнотратцями – 147 (8,98%), над майном – 157 (9,6%); у Запорізькому окрузі: всього справ – 1001, з опіки – 788 (78,72%), з усиновлення – 169 (16,88%), з підклування – 14 (1,4%), над психічно хворими і марнотратцями – 17 (1,7%), над майном – 9 (0,9%); у Ніжинському окрузі: всього справ – 456, з опіки – 394 (86,40%), з усиновлення – 12 (2,63%), з підклування – 13 (2,85%), над

психічно хворими і марнотратцями – 12 (2,63%), над майном – 22 (4,82%); у Проскурівському окрузі: всього справ – 629, з опіки – 481 (76,47%), з усиновлення – 63 (10,02%), з піклування – 24 (3,82%), над психічно хворими і марнотратцями – 16 (2,54%), над майном – 45 (7,15%) і т. ін. (див. табл. 2.1).

За цими даними, з усіх справ у округах [392] найбільше зверталась увага на усиновлення в Артемівському окрузі (43,92%), у Лубенському окрузі (29,39%), в Одеському окрузі (25,29%), у Київському окрузі (19,01%), в Ізюмському окрузі (18,44%), у Вінницькому окрузі (18,4%), у Запорізькому окрузі (16,88%), у Миколаївському окрузі (16,70%). Найменше таких справ було у Ніжинському окрузі (2,63%), у Конотопському окрузі (2,98%), у Мелітопольському окрузі (4,28%), у Зінов'євському окрузі (5,64%).

Звичайно, що така мала кількість справ, пов'язаних з усиновленням, опікою та піклуванням сотень тисяч дітей-сиріт та дітей, позбавлених у той період батьківського піклування, цілком підкреслює генеральну стратегічну лінію українського державного та освітнього керівництва на домінування суспільних закладів соціальної опіки над такими дітьми. Це призвело фактичного до утвердження й домінування в суспільстві феномена депривації та психології депривованого дитинства. Цей наслідок радянського періоду утвердження соціальної опіки дітей в Україні ми не можемо усунути до цього часу (див. підрозділ 3.2).

Ще в 1922 р. у радянській Україні Кодексом законів про народну освіту були встановлені норми про патронат як форму соціальної опіки, наближеної до сімейної турботи про дітей, позбавлених батьківського піклування. На жаль, цей Кодекс не забезпечував детального регулювання цього інституту, патронат встановлювався лише як засіб боротьби з бездоглядністю та правопорушеннями [90, с. 108]. Реалізація ідеї патронату розглядалася як тимчасовий засіб, що призначався для передачі невеликої кількості дітей у робочі сім'ї за умови ретельного та регулярного спостереження за правильним вихованням дитини. Пізніше почали прийматися постанови державних

органів про передачу дітей, що залишилися без батьківського піклування, до сімей трудящих та селян на умовах письмового договору (постанови ЦВК і РНК РСФРР “Про порядок та умови передання вихованців дитячих будинків у селянські сім’ї” від 5 квітня 1926 р., “Про порядок і умови передання вихованців дитячих будинків та інших неповнолітніх трудящим в містах та робітничих селищах” від 28 травня 1928 р.).

Інститут патронату в УСРР будувався на тих же засадах, тільки 11 червня 1940 р. постановою РНК УРСР було затверджене Положення про порядок патрунування дітей в колгоспах і сім’ях трудящих. На патронат бралися діти від п’яти місяців до шістнадцяти років на підставі договору. Договори укладалися з відділом охорони здоров’я, якщо дитина ще не досягла чотирьох років, а щодо старших за віком дітей – із відділом освіти [247, с. 475]. Характерна ознака цього договору – його відплатність. Особа, яка його уклала, користувалась державною підтримкою у вигляді одноразової виплати за рахунок місцевих коштів; щомісячної виплати на утримання неповнолітнього; пільг під час обчислювання податку тощо.

Існування таких пільг для вихователя дитини сприяло розповсюдженню патронату, який мав перевагу перед опікою (піклуванням), де не було багатьох привілеїв. На патронат розповсюджувалося законодавство, присвячене опіці (піклуванню). Але тільки в 1936 р. термін “патронат” отримав офіційне визнання. Головне – в центрі уваги постає сімейне виховання дитини, прийнятої в сім’ю за договором. Проте в радянській Україні існували обмеження для влаштування дітей у сім’ю з ідеологічних міркувань, коли так зване суспільне виховання у різного роду дитячих установах мало пріоритетний характер.

Коли коштів на надання матеріальної підтримки патронатній сім’ї стає все менше, патронат почав зливатися з опікою. Це стало причиною того, що ця форма сімейного виховання перестає існувати [209, с. 311-312]. Тобто, від часів Непу, з 1924 р., була зроблена спроба створення інституту патронатних

сімей, який проіснував до 1930 р. У той час з'явилася тенденція до скорочення числа дитячих будинків. Тобто патронат був широко поширений у ті роки, коли “державні дитячі установи не могли забезпечувати виховання всіх дітей-сиріт і для розвантаження дитячих будинків вимушені були залучати до платних послуг окремих осіб” [224, с. 279]. Система патронату не дала очікуваних результатів, оскільки отримання пілг для сімей, що беруть дітей на виховання, було пов'язане з багатьма бюрократичними формальностями.

Таким чином, наведений аналіз показує значне скорочення справ сімейного опікунства у радянській Україні та перевагу встановлення опікунства з боку родичів, близьких людей над утриманням дітей у суспільних закладах у Галичині. Адже, як стверджував академік М. Стельмахович, у благородних вчинках опікунів виявлявся як велич щедрої душі нашого народу у ставленні до знедолених дітей, так і геніальність, прозорливість українського родинознавства, за яким кожна дитина, у тому числі й сирота, повинна змалку виховуватися обов'язково в сім'ї. Ця надзвичайно важлива настанова педагогічного генія народу знайшла своє повне підтвердження у психолого-педагогічній науці і виховній практиці [296, с. 38].

3.2. Зміна пріоритетів у реалізації соціальної опіки дітей у сучасній Україні

Сьогодні ми по-справжньому оцінили досвід запровадження організаційно-педагогічних форм сімейної та суспільної опіки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у 20-х – 30-х роках ХХ ст. в Україні. Споконвіку поширення бездоглядності і безпритульності дітей в основному має соціальний характер. Найбільш частими випадками сьогодні, що призводять до свідомого уникнення батьками виконання свого природного обов'язку стосовно власної дитини (дітей), є зловживання алкоголем, наркоспожи-

вання, що в кінцевому результаті призводить до позбавлення батьківських прав на дітей. Серед інших причин соціального сирітства можна назвати і такі: позбавлення волі батьків, відмова матері від позашлюбної дитини, погані матеріальні та житлові умови сім'ї, жорстоке поводження з дітьми, стан морально-психологічного клімату в сім'ї та ін.

Феномен розвитку сирітства спричиняє юридично-правові наслідки – порушується конституційне право дитини на сімейне виховання та батьківське піклування, що є недотриманням одного з базових прав дитини, проголошених Конвенцією ООН. У Декларації прав дитини [78] записано, що дитині повинні бути забезпечені відповідні умови й соціальний захист і надані можливості нормальним шляхом і в умовах свободи і достоїнств розвиватися фізично, розумово, морально, духовно. Саме тому одне з головних завдань формування стратегії розвитку держави був і буде захист дитини в період, коли відбувається моральне, фізичне становлення особистості, засвоєння національних та загальнолюдських цінностей і коли навіть тимчасові нестатки й помилки дорослих здатні заподіяти шкоду і деформувати її розвиток.

Тому діяльність усіх відповідних соціальних інститутів має бути спрямована на створення таких форм виховання й утримання дитини-сироти, які б могли певною мірою пом'якшити негативні наслідки діяльності деструктивних сімей. Звичайно, повною мірою компенсувати відсутність у дитини власної сім'ї надзвичайно складно.

Позитивна значущість наближення виховного середовища до сімейного підкреслюється у всіх країнах, в яких усвідомлюють це. Наприклад, у ФРН дитина має право знати правду про своїх біологічних батьків і тому дітей постійно інформують про них і про їхню ситуацію; у Польщі втручання в позбавлення батьківських прав є нечувано важким, а найчастіше нездійсненим; у Швеції визнається, що діти із сімей, не здатних виховувати, або позбавлені батьківської опіки, в судовому порядку віддаються до заступницьких

сімей, “причому це не є найкращим рішенням, бо це ніби “сім’ї за штампом”, в яких працею, професією подружжя є виховання чужих дітей [97, с. 27].

Як показали результати нашого дослідження, пріоритетом у державній політиці стосовно розв’язання проблеми дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у радянській Україні визначалися, насамперед, різні форми суспільного опікунського виховання (дитячі будинки, школи-інтернати тощо). Осторонь таких пріоритетів завжди стояло звичаєве право і традиційна передача дітей, які втратили через різні причини батьків, у сім’ю близьких і далеких родичів чи в інші умови, наближені до сімейних. Про це засвідчують переважаючі цифри розміщення дітей-сиріт у власне опікунські сім’ї в Галичині у досліджуваній період (1918 – 1939 рр.). Подібні тенденції почали проявлятися в Україні ще з кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст., коли розпочалося утвердження таких форм суспільної опіки як дитячі будинки сімейного типу.

Л. Волинець, співголова ВОО “Служби захисту дітей” під час круглого столу представників неурядових організацій, журналістів і громадських діячів, проведеного 25 листопада 2010 р. фондом “Розвиток України”, озвучила цікаві цифри. Аналізуючи регіональний зріз кількості дітей в інтернатних закладах за 2009 рік і знаючи про виділене фінансування кожної інституції, вона розділила загальне фінансування інтернатного закладу на кількість дітей. Річне утримання одного вихованця представлено в табл. 3.1.

Неважко порівняти ці цифри з утриманням державою дитини в прийомній сім’ї чи дитячому будинку сімейного типу – 36 тис. грн. на рік. І це не враховуючи того, якою виходить у світ дитина з прийомної сім’ї чи ДБСТ у порівнянні з випускниками інтернату [279].

Про це свідчить один із 14 випускників його року О. Гезалов: “У дитячому будинку є жорстка ієрархія – говорив він. – І вона не видна добровольцю, який тільки прийшов. Видно її тільки із середини. Там є “зайчики” – діти, які відстають від інших за своїм фізичним і психічним розвитком. Є

“лисички” – ті, хто зумів пристосуватися до системи, “вовчата” – які реалізують своє “хочу” різними способами, і “ведмедик”, який найчастіше керує всім дитячим будинком. Скільки я не буваю в дитячих будинках, кожний раз, ввійшовши в зал, мені здається, що я повернувся на 30 років назад: всі “зайчики” сидять попереду і співають пісню “мамонтьонка”. Але я розумію, що цим “зайчикам” завтра виходити в той світ, де їх чекають досить дорослі “ведмеді”, де важливо наявність житла, освіти, родинних зв’язків і т. ін. Дитячий будинок – це місце, звідки дуже складно успішно стартанути. Коли дітей, які п’ять років назад випустилися з інтернату, питаєш “Хто Ви і звідки?”, вони червоніють і потіють. Їм складно транслювати свою самоідентифікацію в суспільство, але про те, що із дитбудинку, говорити не можна. І це вони розуміють” [279].

Таблиця 3.1

**Річне утримання одного вихованця у дитячих суспільних закладах
станом на 2009 рік**

Область	Будинок дитини	Дитячий будинок	Школа-інтернат
Полтавська	76,8 тис. грн.	86 тис. грн.	48,5 тис. грн.
Одеська	65 тис. грн.	53,8 тис. грн..	40,8 тис. грн.
Львівська	42 тис. грн.	29 тис. грн.	40,8 тис. грн.
Луганська	57,7 тис. грн.	79,6 тис. грн.	40 тис. грн.
Донецька	112 тис. грн.	90 тис. грн.	49.7 тис. грн.
Кіровоградська	70 тис. грн.	28 тис. грн.	38 тис. грн.
Середні дані	70 583 грн.	61 067 грн.	42 967 грн.

Якщо домінування в радянські часи усупільнених форм виховання було цілком закономірним і не було чимось дивним, то принаймні нелогічними визначаються сьогоднішні пріоритети утвердження різних форм соціальної опіки дітей, які втратили батьківське піклування.

За роки утвердження української державності в усіх державних документах (зокрема, Конвенція ООН про права дитини [139], Сімейний кодекс України [271], закон “Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування” та ін.) прописана лінія переваги сімейних форм виховання дітей-сиріт і дітей,

позбавлених батьківського піклування, над суспільними дитячими закладами. Проте, якщо проаналізувати результати діяльності соціальних служб та всіх причетних осіб до розв'язання проблеми влаштування дітей, які через різні причини позбавлені умов батьківського піклування, то простежується регіональна специфіка: у західних областях України переважає тенденція до влаштування дітей в адопційні (з усиновленням) та власне опікунські сім'ї (див. додатки З, К, Л, М). Тут працівники соціальних служб вимушені виправдовуватись через те, що менше таких дітей влаштовується у прийомні сім'ї (додаток К), а більше дітей проходить через усиновлення та власне опікунську сім'ю. У східних та південних областях України переважає влаштування дітей у прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу (додатки З, К). Крім того, в західних областях зменшується наповнюваність дитячих будинків, шкіл-інтернатів для дітей-сиріт (деякі з них приходиться закривати), а кількість таких дітей у східних та південних регіонах України не зменшується, а подекуди й збільшується (звичайно, інколи це викликано більшою кількістю населення, що проживає в цих регіонах) – (додатки З, К, Л, М).

Тенденція до переваги форм власне опікунських, а не прийомних сімей влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, є не випадковою. Бо насправді умови прийому в таку сім'ю 1-4 дітей-сиріт чи дітей, позбавлених через різні причини батьківської опіки, передбачають навіть не оформлення *тимчасової опіки* над ними (опіки – до 14 років, і піклування – до 18 років чи до закінчення навчання дітей), як у власне опікунській сім'ї, а тільки передачу (прийняття) дітей на виховання. Будь-яка дитина чітко вловлює різницю між її *тимчасовим* перебуванням у такій сім'ї, опосередкованим договором між представниками соціальних служб та вихователем прийомної сім'ї (її прийомним вихователем), та цілком іншими варіантами – коли вона знаходить собі батьків *назавжди* і оформляється усиновлення / удочеріння, що передбачає відносини, прирівняні до взаємин *рідних батьків і дітей* або оформляються відносини *опіки* між опікуном (-ами) і дитиною,

коли такі особи стають вихователями-опікунами для дитини до 18 років або ж і далі до закінчення навчального закладу.

Зазвичай, із двох зол обирають “краще зло”. Тому, без сумніву, краще дитині перебувати в “прийомній сім’ї”, аніж у казенному дитячому закладі, але значно краще *постійно* проживати дитині в умовах усиновленої сім’ї (“сім’ї з прийомними дітьми” чи адопційної сім’ї), і навіть у *тимчасових* відносинах опікунської сім’ї (до 18 років і навіть більше), ніж у *тимчасових* взаєминах прийомних батьків і дітей (що може тривати тільки декілька років). Тому найбільш доцільний алгоритм передачі, повернення, розміщення дітей-сиріт після втрати батьків із дитячих суспільних закладів у родинні умови або наближені до умов сімейних має бути такий: 1) створення максимальних умов протидії залишення дитини батьками в соціальних закладах; 2) передача дитини рідним, близьким на усиновлення/удочеріння відповідно до чинного законодавства; 3) створення опікунської сім’ї – оформлення опіки чи піклування з боку найближчих родичів, близьких дитині людей, що здійснюється в її інтересах після втрати батьків; 4) включення інших дітей, позбавлених батьківської опіки, в систему відносин “прийомної сім’ї”; 5) створення дитячих будинків сімейного типу; 6) оформлення патронатних відносин на період, допоки не визначиться доля осиротілої дитини; 7) наближення умов інтернатних чи інших суспільних закладів до сімейно-родинних [146, с. 54-61].

На основі цього алгоритму, на нашу думку, доцільно (як варіанти) дотримуватись таких моделей деінституалізації соціальної опіки дітей і змісту відповідної роботи (табл. 3.2).

Для усвідомлення необхідності дотримання такого алгоритму забезпечення соціальної опіки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, варто розрізняти своєрідність відносин у сім’ях цих типів та відповідних інституційних формах і вивчати їх сутнісні характеристики, властиві саме цьому типу сім’ї (соціальній інституції), а не іншому.

Таблиця 3.2

Моделі деінституціалізації

Моделі	Зміст роботи
Планування родини на основі християнських цінностей	Статеве виховання, роз'яснювальна та просвітницька робота серед молоді щодо дітонародження, природного регулювання вагітності і запобігання абортів, планування сім'ї
Запобігання відмові та розміщенню дітей у державних закладах	Підготовка молодих батьків, соціальна підтримка вразливих сімей, у т.ч. матеріальна, індивідуальний супровід сімей із дітьми, розвиток і надання соціальних послуг сім'ям, які мають дітей з особливими потребами
Використання різних форм запобігання позбавленню батьківських прав	Соціальна підтримка вразливих сімей, у т.ч. матеріальна, індивідуальний супровід сімей із дітьми, розвиток і надання соціальних послуг сім'ям, які мають дітей; дотримання алгоритму різних форм і способів соціального супроводу, соціальної підтримки сім'ї аж до відібрання дитини без позбавлення батьківських прав
Реінтеграція кровної / біологічної родини	Надання послуг щодо возз'єднання та реабілітації сім'ї
Усиновлення/удочеріння	Пошук сімей, які беруть на виховання неповнолітню дитину на правах сина чи доньки й оформлюють це спеціальним юридичним актом (рішенням суду)
Опікунські сім'ї	Пошук сімей чи окремих представників родини, які оформляють відносини опікунства і виступають опікунами дітей до 18 років, а то й далі
Прийомні родини	Пошук, підготовка та підтримка сімей, які добровільно взяли із державних закладів від 1 до 4 дітей на виховання та спільне проживання на певний період (на основі договору між прийомними батьками та опікунськими службами)
Дитячі будинки сімейного типу	Пошук та підтримка сімей, які беруть на виховання та спільне проживання від 5 до 10 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування
Патронатна сім'я	Розвиток і врегулювання чинного законодавства з питань патронатних сімейних відносин. Пошук, підготовка та підтримка осіб/сімей, які добровільно взяли із вразливих, неблагополучних сімей, державних закладів дітей на виховання та спільне проживання на певний період (на основі договору між патронатними вихователями та відповідними соціальними службами)

Для прикладу, в сім'ї з усиновленням (інша назва – “сім'я з прийомними дітьми” – адопційна сім'я), утвореній після смерті родичів, позбавлення їх батьківських прав, хвороби, відмови від дитини тощо, діти, прийняті у цю сім'ю, отримують не тільки батьків, які прирівнюються в особистих і майнових правах та обов'язках до кровних родичів, але й отримують заново батьківську опіку. Аналогічно буває і в повній зміненій сім'ї (інша назва – “нова сім'я”), де діти виховуються за участю нового члена сім'ї – вітчима, мачухи, які можуть оформити усиновлення).

Проте ця батьківська турбота, хоч і прирівнюється до умов повної сім'ї, проте вона є специфічною, зі своїми проблемами, властивими саме сім'ї цього типу, а не іншому (збереження таємниці усиновлення, можливість альтернативного вибору спілкування з рідними батьками, своєрідність відбору виховних засобів впливу і т. ін.).

Майбутні кандидати в опікуни, прийомні батьки / батьки-вихователі мають засвоїти основні положення, що стосуються своєрідності відносин в опікунській сім'ї, прийомній сім'ї, дитячому будинку сімейного типу (характеристику позитивних і негативних чинників впливу відповідного типу сім'ї; наявність і характер взаємин підопічних з їхніми біологічними батьками; організацію співдружності дітей і дорослих залежно від кількості дітей, наявності рідних дітей опікунів; звикання до емоційної атмосфери сім'ї, дотримання опікунами балансу глибини емоційної теплоти (любові) й вимогливості, усунення крайностей у взаєминах з дітьми тощо.

Насамперед, тут є важливим: дотримання педагогічно доцільних вимог входження дитини в опікунську сім'ю, врахування тривалості перебування дитини без сім'ї; адаптація, поступове зближення з опікунами, природність прояву теплих емоційних відносин, забезпечення певної інтенсивності спілкування, необхідність поступлення стимулів із зовнішнього життєвого середовища у необхідній кількості, якості, згуртованості, мінливості і часової послідовності; забезпечення незмінності й певної постійності нового

середовища; побудова і перетворення нерівномірно розвинених у дитини соціальних відносин; надання дитині можливості природного доповнення соціального середовища – інтимності емоційних стосунків, відчуття впевненості, безпеки й захищеності, усвідомлення власної повноцінності тощо; включення дитини в систему суспільних відносин з метою засвоєння адекватних соціальних ролей; наближення атмосфери опікунської сім'ї до звичайної повної сім'ї.

У побудові характеру стосунків дитини з опікунами залежно від її віку проявляються такі особливості: необхідність задоволення потреби в емоційному контакті з постійними людьми в немовлячий період, своєрідність забезпечення біологічних та соціально-економічних потреб у різних періодах дошкільного дитинства, можливості прояву психологічних “бар’єрів” відчуження з опікунами, іншими дорослими у молодшому шкільному та підлітковому віці тощо.

На основі врахування історичного досвіду соціальної опіки дітей в Україні у 20-х – 30-х роках ХХ ст. та аналізу наявних сучасних форм соціальної опіки дітей-сиріт було розроблено модель соціальної опіки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні, побудована на основі історичного досвіду яка містить такі підсистеми (див. рис. 3.1): моніторингу, обліку та контролю, забезпечення захисту, прав і потреб дітей, тимчасового відібрання дітей і повернення їх у біологічну родину, влаштування дітей-сиріт, соціального супроводу. У кожній підсистемі на основі результатів дослідження ретельно підібрано й запропоновано відповідні види, форми і методи соціальної опіки дітей на сучасному етапі, що відповідають історичній традиції соціального опікунства в радянській Україні та Галичині у 20-х – 30-х роках ХХ ст., проаналізованому нами в першому та другому розділах.

Додаток И

Рис. 3.1. Модель соціальної опіки дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні, побудованої на основі історичного досвіду

Серед професійно значущих якостей, якими мають володіти майбутні кандидати у сімейні вихователі, психологи й педагоги визначають: здатність розуміти іншу людину, емоційні співчуття, співпереживання в процесі усвідомлення стану іншої людини; здатність переконувати людей; організаторські здібності; педагогічна етика і такт; здатність до творчої роботи, до діяльності, що забезпечує професійну самореалізацію особи; здатність швидко реагувати на педагогічні ситуації й гнучко поводитись у них; здатність передбачати результати своєї роботи тощо (дослідники Р. Скульський, С. Харченко та ін.).

В Україні опікуни призначаються органами опіки, як правило, із дорослих, близьких підопічному. На нашу думку, призначення опікунів має супроводжуватись психолого-педагогічним вивченням, діагностикою готовності і схильності їх до виховної діяльності в умовах сім'ї. Тому недоречним може бути виділення опікунів за рекомендацією громадських чи інших організацій, як це було в 20-х – 30-х роках в Україні [401–405], якими б авторитетними не були їх представники.

У призначенні опікуна мають враховуватися його особисті якості (наприклад, оптимальний рівень емпатії, відповідний баланс екстра-, інтровертованості та нейротизму тощо), характер взаємовідносин з підопічними, здатність до виконання опікунських обов'язків. Як стверджують представники опікунських рад, найкращими опікунами є люди авторитетні, доброзичливі, вимогливі й чесні, з добрим і щирим серцем, пройняті любов'ю до дітей і готовністю виховувати чужу дитину як свою власну. Тому до призначення опікунів необхідно підходити на відповідному фаховому рівні.

Доцільно, на нашу думку, готувати у цьому аспекті практичних психологів соціальних педагогів, з числа яких в основному і формуються працівники соціально-опікунських служб, ще у вищих закладах освіти. Виходячи з цього, до предметів професійно-зорієнтованого циклу дисциплін варто ввести навчальні курси “Опікунська педагогіка”, “Родинна педагогіка” (з

відповідними окремими циклами предметів – “Основи родинних взаємовідносин”, “Основи родинного виховання”, “Підготовка молоді до сімейного життя”, “Основи практичної роботи з сім’єю”) тощо.

Якщо вести мову про опікунську сім’ю, то сьогодні – це сім’я, де опікуни оформлені законом, проживають разом з підопічними, виховують їх, піклуються про них, про їх навчання і фізичний розвиток, готують їх до суспільно-корисної діяльності, сприяють формуванню гідних громадян країни, захищають їх права та інтереси.

Безперечно атмосфера сімейного вогнища, взаємної допомоги, уваги та поваги один до одного, спільна участь дорослих і дітей у праці та веденні домашнього господарства наповнює життя дитини почуттям своєї необхідності старшим. Загальновідомо є й те, що лише така сім’я знижує дефіцит спілкування, утворює ситуацію особистої зацікавленості в домі тих дітей, хто був залишений його через обставини. У цьому, на наш погляд, найбільш ясно реалізовується принцип соціально-психологічної справедливості.

Безперечно, майбутні соціальні педагоги мають засвоїти основні положення, які стосуються своєрідності відносин у дитячому будинку сімейного типу (характеристику позитивних і негативних чинників впливу багатодітної сім’ї; організацію співдружності дітей і дорослих залежно від кількості дітей, наявності рідних дітей опікунів; звикання до емоційної атмосфери сім’ї, дотримання опікунами балансу глибини емоційної теплоти (любові) й вимогливості, усунення крайностей у взаєминах з дітьми тощо.

Означені позиції сприяли реалізації результатів дисертаційного дослідження в практику, зокрема: з 1999 р. і до цього часу Л.І. Фуштей є членом науково-методичної ради неурядової громадської організації “Науково-методичний центр “Надія” (Центр досліджень проблем неповних сімей та бездоглядності дітей)”, працювала секретарем Науково-методичної ради притулку для неповнолітніх м. Івано-Франківська (1999–2006), бере активну участь в організації та проведенні низки науково-практичних конференцій,

зокрема міської науково-практичної конференції “Діти вулиці: проблеми, права, захист” (м. Івано-Франківськ, 2008) [337]. Зібрано й апробовано матеріали щодо поширення сімейних форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, запобігання та подолання дитячої безпритульності та бездоглядності дітей у м. Івано-Франківську, у т.ч. на круглому столі “Спільні дії державних та громадських організацій по реалізації права дитини на проживання в сім’ї та привернення уваги населення до існуючих проблем” (27 червня 2012 р.).

У співавторстві з В. Костівим підготовлено навчальний посібник з курсу “Теорія та історія соціального виховання”, в якому вміщена робоча програма цього курсу, в яку внесено корективи щодо наявних діючих в Україні програм. Зокрема, в третій темі презентується новий напрям: “Опікунське виховання як вид соціального виховання”, який обґрунтовує сутність основних понять щодо соціальної опіки дітей, позбавлених батьківського піклування, подано різновиди сімейних та інституціональних форм соціальної опіки дітей на сучасному етапі. У темі 15 (“Характеристика змісту, напрямів, форм і методів соціального виховання у 20-30-ті роки ХХ ст.”) спрограмовано аналіз системи соціального виховання і соціальної опіки в радянській Україні та Галичині, що діяли у цей період, зокрема, відображено питання створення Міністерства та Народного комісаріату державної опіки, пошуки шляхів соціального виховання, теорія відмирання сім’ї в умовах соціалізму, створення дитячих будинків та трудових колоній, дитячої соціальної інспекції при відділі правового захисту дітей Наркомосвіти тощо. Аналізуються основні підходи до проблеми соціального виховання в 20-30-ті рр. в Україні, подано просвітницьку і педагогічну діяльність відомих діячів українського Відродження та соціально-педагогічні погляди державних, громадських і церковних діячів Галичини (М. Галушинського [63–66], Ю. Дзеровича [81–82], О. Кисілевської [124], В. Лициняка [170–173], О. Макарушки [182–184], К. Малицької [187–191], А. Шептицького [356], Л. Ясінчука [372–374], ін.) і

радянської України (М. Гринька [74–76], В. Зіньковського [113], А. Макаренка [178–181], С. Русової [250–257], Я. Ряппо [258–261], С. Сірополка [272], М. Скрипника [273–274]) та ін. Детально відображено зміст соціальної опіки у темах 15 і 16, в яких характеризуються соціальне виховання та соціальна опіка 20-х – 30-х років ХХ століття у педагогічній спадщині Г. Ващенко [36], В. Зіньковського [113], А. Макаренка [178–181].

Таким чином, утвердження сімейних форм усиновлення, опіки, державних форм утворення своєрідних патронатних сімей – прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу (а в майбутньому і різних типів патронатних сімей), – це нагальна перспектива нинішньої державної сімейної політики. Сьогодні назріла проблема усунути умови деприваційного розвитку дітей у суспільних закладах, надати їм можливості проживання у сім'ї та умовах, наближених до сімейних.

3.2. Обмеження процесу депривації дитини в сучасному суспільстві

Проблема сучасного наростаючого соціального сирітства й деформованого розвитку дітей – це наслідок безлічі розривів міжпоколінних зв'язків і розпаду традиційних цінностей. Головна драма сучасного соціального сирітства, що становить велику педагогічну проблему, полягає в тому, що дитина знає: у неї є батьки, але вона ними залишена.

Епохи великих історичних катаклізмів – воєн, революцій, переселень народів – та інші значущі події в розвитку людства часто призводили до незворотних соціальних і психологічних змін. У всі епохи сирітство, як вид депривації, страждання дітей, що втратили батьків, спричиняло особливу турботу церкви, держави, суспільства, окремих людей.

Як засвідчують результати нашого дослідження, осиротіння – це модель для проведення всіляких експериментів у сфері виховання й навчання: депривація створює найбільшу ефективність практично будь-яких видів

педагогічної і психологічної дії. Штучна депривація, як вид протиприродного „осиротіння”, застосовується з якнайдавніших часів для виховання воїнів. Аналіз результатів першого розділу нашого дослідження дає змогу виявити, що первісні обряди посвячення у воїни супроводжувалися обов’язковим вилученням із родинного кола дітей і підлітків, яких ретельно ізолювали від жінок, і головне – від матерів. У Спартанській державі ініціація супроводжувалася болісними тортурами, що проходили публічно, на очах матерів, котрі мали підбадьорювати синів. Виховання військової витривалості часто супроводжувалося ритуалом соціального приниження, без якого не мислилося перетворення підлітка в чоловіка. Таких історичних зразків багато: тут і дружини стародавніх слов’ян, і „люди довгої долі” в монголів, і вікінги, й багато інших. Навіть у цих прикладах не тільки штучно створюється ізоляція, але й штучна депривація, на якій у примітивних народів будувалися елементи соціальної диференціації різних вікових і статевих груп, професійних угруповань [125, с. 39].

Військова служба в минулому ставала для більшості воїнів повним розривом усіх зв’язків із власним домом, сім’єю, родичами, що супроводжувалося створенням неприродних умов життєдіяльності, заснованої на маніпуляції депривованими солдатами [125, с. 40]. Рекрутчина, солдатчина продовжувалася довічно й на перших порах будувалася на ізоляції новобранця від суспільства. Так, у своїх витоках козацтво України відрізнялося особливою суворістю щодо заборони сімейного життя: до одружених ставилися з презирством і називали їх „сиднями” і „гніздюками”. Тут депривація ставала причиною особливої інверсії сексуальності, що виражалася в різних видах мужолозтва – проявах середньовічної „дідівщини”: новобранець ставав рабом у козаків, його ініціація набувала затяжного характеру декількох років приниження і своєрідного учнівства. Як підкреслює З. Фрейд, депривація в умовах солдатчини із психоаналітичних позицій швидше може бути осмислена як нав’язлива заборона [321].

Такою ж своєрідною депривацією та своєрідною системою виховання відзначалася церква. Стародавні жрецькі касти, буддійські, християнські ченці, мусульманські мандруючі жебраки (дервіші) – всі вони рішуче дистанціювалися від свого рідного середовища. Скажімо, „Повість временних літ” змальовує картину раннього середньовіччя: віддаючи своїх дітей у навчання, київські матері плакали за ними, як за небіжчиками: адже монастирська освіта й майбутнє чернецтво означали мирську смерть. Священики були відмежовані від мирян, чорне духівництво поривало всі зв’язки зі світом, проходячи обряд постриження – символічної смерті, недаремно ченців (монахів) називали „живими мерцями”. Принцип celibату – обов’язкової безшлюбності, прийнятої в католицькому духівництві і православному чернецтві, є логічним завершенням соціальної ізоляції священницького стану, чому може бути дано цілком ясне тлумачення. Табуйованість сімейного життя, зв’язків із сім’єю – факт відомий: „Ця сила властива всім особам, котрі є чимось винятковими, як-от: королям, священикам, новонародженим, і всім винятковим станам: фізіологічним станам менструацій, настанню статевої зрілості, родам; усьому страшному: хворобі й смерті, й усьому пов’язаному з ними завдяки здатності до зараження й розповсюдження” [321, с. 235]. Тут реалізується особлива „магія” ізоляції, що додає риси таємничості людям, що знаходяться „під заборноюю” з тієї чи іншої причини, в тому числі й хворим, психічнохворим, таким, що користувалися соціальним захистом у всіх народів і всіх цивілізаціях [125, с. 40–41].

У радянській Україні 20–30-х років будувалась модель освітньої установи саме з таким застосуванням чинника депривації. Ізоляція і відчуження дітей від батьків через діяльність дитячих будинків, шкіл-інтернатів та інших суспільних закладів, які повсюдно створювались у країні, передбачались для конкретних цілей, наприклад, для підготовки соціального лідера, управителя, командира, проповідника. Проте складність побудови нових суспільних відносин, відсутність матеріальної бази, педагогічних кадрів призвели до

половинчатих кроків у запровадженні такої депривації. Неможливість розмістити всіх радянських дітей у дитячі будинки, комуни тощо привели до повернення дітей у сім'ю, нехай навіть і до переходу на “школи повного дня”, клуби, бібліотеки і т. под. Досвід 20–30-х років показав, що “педагогіка депривації” стає малоефективною в штучно створеній атмосфері тимчасової депривації тогочасних шкіл, де діти бувають тільки частину дня, постійно повертаються додому, порушуючи, таким чином, саму конструкцію, ідею психолого-педагогічного впливу. У зв'язку з цим педагогіка депривації будується на особистісно-відчуженій, по-суті, дегуманізованій освіті. У цих умовах дитина не була метою й цінністю освіти, існувала знеособлена педагогіка елітарного типу, заснованого на несвободі, придушенні особистості, на збитковості депривованих учнів, що призводило до насадження ідеологічно-мілітаристського духу в радянську педагогіку.

Розповсюдження плагіату з колишніх теорій, розроблених колись у сектах, притулках, монастирях, армійських підрозділах на соціальне виховання і соціальну опіку дітей у 20-х – 30-х роках ХХ ст. в радянській Україні дає підставу стверджувати про трансформацію деприваційного чинника в тоталітарну педагогіку радянського періоду суспільних відносин.

У найжахливіших масштабах післявоєнна Європа в 1920-і роки зіткнулася з проблемою сирітства, що послужило стимулом для нового звернення до чинника депривації в педагогіці. Умови тоталітарного режиму особливу роль відводять державі, армії й тюремним установам. Вибудовується своєрідна “педагогічна піраміда”, підпорядкована ідеї насильницької соціалізації: „школа – армія – в'язниця”, кожна сходинка якої служить цілям придушення особистості, її свободи.

Яскравим прикладом виглядала від тих часів і донедавна діюча схема (див. рис. 3.2) державної системи опіки та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування, наведена Б. Ступариком за використанням ним джерелом [46, с. 18].

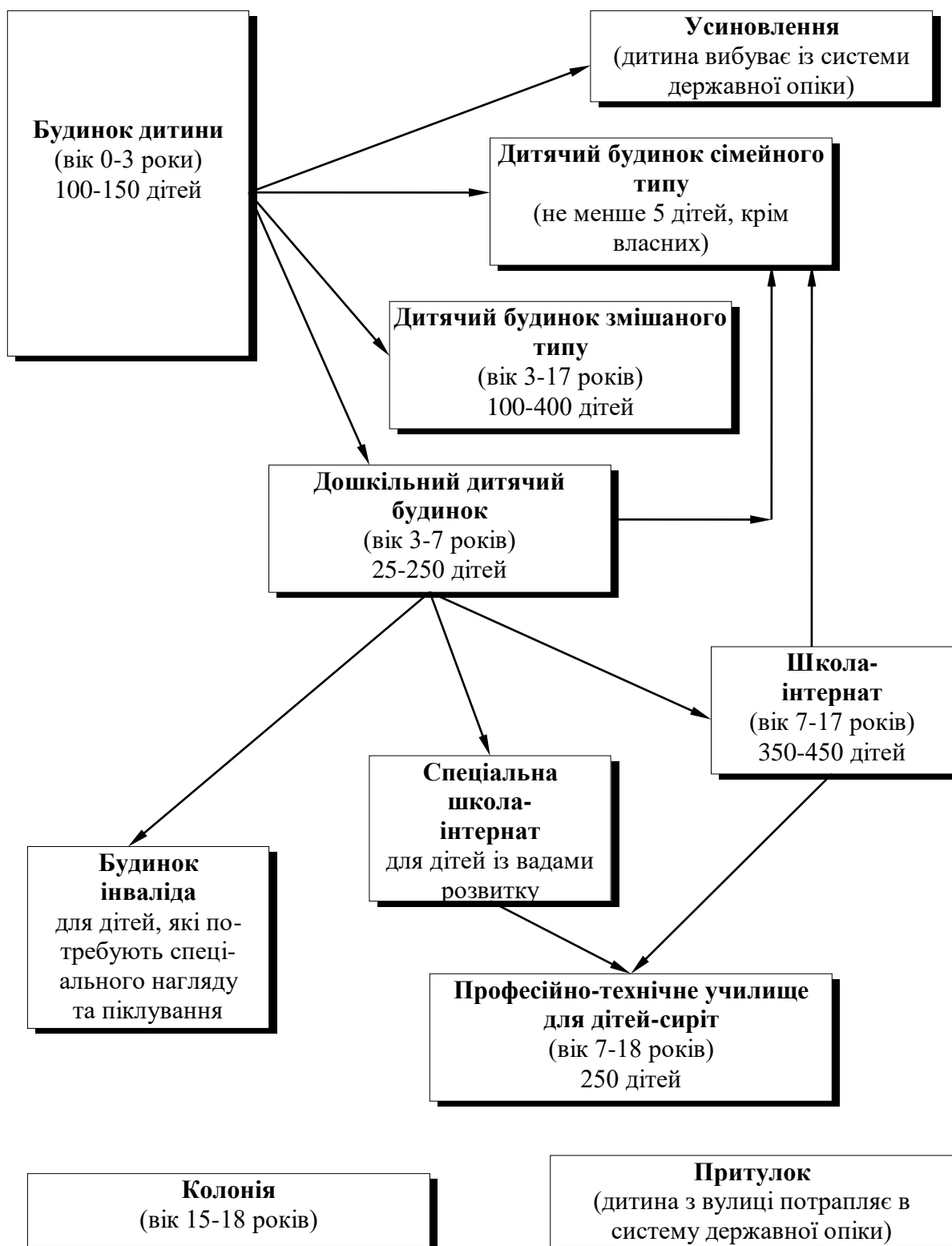

Рис. 3.2. Державна система опіки та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування [46, с. 18; 97, с. 27]

Стрілками тут з'єднано різні типи таких суспільних закладів від будинку дитини до дитячого будинку сімейного типу, дошкільного дитячого будинку, дитячого будинку змішаного типу, школи-інтернату, а далі до будинку інваліда, спеціальної школи інтернату для дітей із вадами розвитку і професійно-технічного училища для дітей-сиріт. Осторонь цих закладів (бо вони не з'єднані стрілками з вищезгаданими) розташовано колонію та притулок (куди дитина з вулиці потрапляє в систему державної опіки). Ніби усвідомлюючи безглуздість такого з'єднання, автор символічно узагальнює діяльність такої державної системи опіки дітей, позбавлених батьківського піклування: їхній інтеграційний шлях у суспільство – це вулиця, притулок і колонія.

Різке зростання соціальної потреби в турботі про депривованих дітей у 20-х – 30-х роках ХХ ст. в радянській Україні створило ілюзорний сурогат турботи про молоде покоління, що призвело до певних досягнень, але не внаслідок ефективності організаційно-педагогічної системи, а завдяки діяльності окремих ентузіастів (А. Макаренко, Х. Савченко та ін.), які намагалися усунути цю депривацію шляхом активного включення ізольованих від сім'ї дітей у систему різнобічних відносин. Трансформація чи повне заперечення процесу домашнього виховання веде до створення колективної системи виховання в умовах відповідних соціальних груп (постриження в монастир, поява ролі юнг на флоті й дітей полку в армії, суспільне виховання в дитячих будинках, комунах тощо), що “доповнюється крупномасштабністю таких маніпуляцій, знаходить державний розмах” [125, с. 44].

Для того, щоб діти “дитячого будинку – маяка соціального виховання”, діти „ворогів народу”, могли долучитися до єдиного “народу-колективу”, стати цілком радянськими дітьми, мали пройти особливу процедуру соціального покаяння – відмови від своїх батьків, живих і репресованих чи розстріляних.

Доля дітей, батьки яких були репресовані, – особлива сторінка нашої історії. Трагедія цих дітей полягала в тому, що вони раптово залишалися без

батьків і належали до особливої категорії дітей. Їх не дозволяли віддавати під опіку родичам, єдиний шлях – дитячий будинок. У свідоцтві про народження, з яким така дитина опинялася в дитячому будинку, графа “мати” й “батько” була порожня, дітей схиляли до відмови від засуджених батьків.

На цьому була заснована ціла теорія виховання таких дітей, що спиралася на особливу систему виховних установ, покликану за допомогою колективу компенсувати депривацію. Поява єдиного батька-держави за типом „батька-командира” або „батька-настоятеля” створює феномен масової депривації, що розповсюдилася на всю країну, уражену тоталітарною недугою.

Усиротілим дітям радянської України в 20-х – 30-х роках ХХ ст. загрожували важкі умови дитбудинку разом із знеособленням (втратою прізвища й шансу коли-небудь знайти близьких). У тих сім'ях, де в першому поколінні були арештовані двоє батьків, виховання дітей брали на себе родичі: бабуся, тітка, інші близькі. Зокрема, в одній сім'ї, після арешту обох батьків, двох малолітніх дітей забрали в дитбудинок; їх 19-річна сестра за одну ніч, оббігавши місто, знайшла дітям опікунів і визволила їх звідти. В іншій сім'ї незабаром після арешту чоловіка мати померла, й сиріт усиновили чужі люди, що стали їм другими батьками. У більшості осіб дитинство минало в обстановці тривоги й страху. Дорослі прагнули не говорити про арешт і категорично забороняли дітям обговорювати те, що трапилося за межами дому. Ці історії далеко не єдині в тогочасний період [20].

Атмосфера таємниці і страху була перенесена цими дітьми у власні сім'ї. За свідченням багатьох із них, їм у дитинстві говорили про репресованих бабусю або дідуся, що ті просто „померли”, що дідусь „загинув на війні” і т. п. Більшість онуків дізналися правду тільки підлітками, часто багато років після амністії. У низці випадків відкриття цих таємниць відбулися набагато пізніше, коли внукам було більше 30 і навіть 40 років [20].

У 20-ті – 30-ті роки існував термін „позбавленці”, що найбільш точно виражає сенс депривації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Зокрема, згідно положень представників радянської влади не кожен громадянин України міг бути опікуном, піклувальником чи усиновителем. Крім священнослужителів (див. підрозділ 2.5), до них належали також неблагонадійні особи, яким радянська влада не довіряла і не могла призначити їх опікунами через їхню виховну непридатність. Зокрема, в липні 1930 р. виходить Постанова ВУЦВК і РНК УСРР “Про доповнення арт. 74 Кодексу законів про родину, опіку, подружжя та акти громадянського стану”, який пропонується в такій редакції: “Крім осіб, перелічених вище в цьому артикулі не можна настановлювати на опікунів та піклувателів над неповнолітніми також осіб, що їх порядком чистки апарату заборонено назавжди або на час працювати у всіх радянських органах (вчищені за першою категорією), причому осіб, що їм заборонено працювати на час, не можна настановлювати на опікунів чи піклувателів протягом речення заборони їм праці” [334, с. 8].

Доречно нагадати, що для цієї категорії осіб загальносоюзний закон з 1.06.1929 р. (Збірник законів СРСР, 1929 р., ч. 35, арт. 313), а також закон УСРР з 26.06.1929 р. (Збірник законів УСРР, 1929 р., № 18, арт. 146) встановили заборону працювати у всіх ланках радянського і кооперативного апарату, а також у громадських організаціях.

Щодо правового статусу дітей та інших членів родини осіб, вчищених за 1-ю категорією, то НКЮ у цій справі вважав зазначити таке: „діти і члени родини, якщо вони на момент чистки своїх батьків і годувальників користуються із прав за минулим соціальним станом вчищених, не повинні нести тягар обмежень прав останніх, якщо вони не досягли 18 р. і не перебувають на утриманні вчищених [334, с. 12]. На думку НКЮ, вік 18 років та майнову залежність необхідно покласти як ознаку соціального зв'язку дітей та інших

членів родини з їх батьками та годувальниками, вичищеними за першою категорією.

У зв'язку зі змістом цього документу постає питання: цікаво як практикували практичні працівники на місцях умову “якщо вони... не перебувають на утриманні вичищених”. Звичайно, такі особи поповнювали зразу ж таки категорію рабів, яким можна було працювати тільки на важких роботах (перелік таких зазначено у цьому документі [Арк. 10], тобто на лісоповалах тощо).

Звичайно, діти таких позбавленців легко відправлялися в дитячі будинки, колонії. Проте дитячі колонії й притулки, як відомо, не тільки не компенсували сімейне виховання, але найчастіше служили причиною виникнення кримінальних схильностей у дітей. Криміналізація суспільства відбувалася цілеспрямовано й планомірно, з дитячих років, із самого факту відмови від батьків, що руйнує душу безповоротно, що робить подальші маніпуляції над подібними людьми цілком простою справою.

Психологічний підтекст експериментатора з подібним контингентом дитячих будинків і колоній цілком банальний: осиротілі діти, а потім і дорослі громадяни бачили рідну державу, яка турбується про них, досить часто через своїх вождів, “рідних батьків”. Причому, зростаючи й обзаводячись власними нащадками, вони повинні були копіювати власну психологічну ситуацію у вихованні своїх дітей, які при живих батьках ставали сиротами як би штучно, підпорядковуючись законам тоталітарного соціуму. Блюзнірський підтекст гасла простий: вождь – „батько рідний”, він цінніший за власних батьків, бо від нього, а не від них залежить загальне щастя радянського дитинства [125, с. 44–45]. А від батьків найчастіше нічого не залежить: атмосфера терору повинна вселяти, з одного боку, панічний страх дорослим, яких можуть репресувати, а з іншого – упевненість у завтрашньому дні дітям, яким нічого боятися в рідній країні, де у них є „батько рідний” в особі Сталіна.

Відсутність необхідної уваги матері й батька може призвести тією чи іншою мірою до неповноцінності дитини. Саме штучне зниження розумових можливостей у притулкових закладах тоталітарного соціуму, на думку вчених, призводить до виникнення соціокультурного феномена масового психозу, що навряд чи можна вважати цілеспрямованою дією, але що явно використовується в управлінні „маніпулятивними характерами” таких людей. Порочне коло замикається: війна – причина депривації і осиротіння – стає способом розв’язання соціальних і психологічних проблем.

Одна з рис сучасної кризи – неадекватність системи соціальної опіки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, сучасним вимогам – наслідок протиприродного розвитку суспільства, де принцип депривації піднесений як провідний. Сам феномен особистісно-відчуженої освіти й домінування соціальної опіки через функціонування суспільних державних закладів опіки про дітей базується в таких умовах на чиннику депривації.

Ніякі посилення на соціокультурні обставини посттоталітарної епохи з її кризами, бідами, війнами, осиротінням не можуть знову використовувати традиційні прийоми суспільних установ-притулків у країні, що вступає в ХХІ ст. Колективістська, деприваційна модель освіти має стати “музейним експонатом, об’єктом вивчення архівістів” що означатиме початок особистісно-ціннісного періоду у вітчизняному вихованні й навчанні [125, с. 45–46], що становить реальну альтернативу знеособленій деприваційній педагогіці.

Таким чином, усунення утвердженого в 20-х – 30-х роках ХХ ст. в радянській Україні феномена депривації є важливим напрямом запровадження організаційних та соціально-педагогічних змін у соціальній опіці дітей, позбавлених батьківського піклування в сучасній Україні.

Висновки з третього розділу:

Нашій державі потрібно створити умови для виховання дитини, максимально наближеними до домашніх, до здорової морально-психологічної атмосфери сім'ї, до тих умов, які давали б змогу задовольнити життя дитини, позбавленої батьківського піклування, оточити її необхідною теплотою та опікою.

У практичній реалізації сьогодні такої моделі базовими для функціонування системи соціального супроводу є прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу, які активно утверджуються у східних та південних регіонах України. Цей процес потребує подальшого вдосконалення нормативно-правового забезпечення та впровадження інституцій адопційної та патронатної сімей.

Доведено необхідність сімейних форм усиновлення, опіки, державних форм утворення своєрідних опікунських сімей – прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу, а в майбутньому й різних типів патронатних сімей; визначено їх пріоритетною перспективою нинішньої державної сімейної політики. Усунення утвердженого в 20–30-х роках ХХ ст. у радянській Україні феномена депривації постає домінантою у запровадженні організаційних та соціально-педагогічних змін у соціальній опіці дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в сучасній Україні.

Збагачення традицій сімейного опікунства та можливості застосування ідей опікунського суспільного виховання досліджуваного періоду в сучасній Україні відображено нами в статтях [322, с. 376–382; 324, с. 294–297; 331, с. 292–295; 332, с. 325–327; 336, с. 204–207; 337, с. 80–84].

ВИСНОВКИ

У дисертації представлено теоретичне узагальнення та нове вирішення актуальної проблеми – забезпечення організаційно-педагогічних умов соціальної опіки дітей у Галичині та радянській Україні у 20–30-х роках ХХ ст. Результати проведеного теоретичного соціально-педагогічного дослідження підтвердили правомірність основних ідей і положень, засвідчили розв’язання поставлених завдань і дали підстави для таких *висновків*:

1. Теоретичний інтерес до проблеми соціальної опіки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, визначається внутрішніми потребами самої теорії соціального опікуництва, напрямками і змістом соціально-педагогічних аспектів його забезпечення в сучасній Україні. Виявлено тенденції і традиції розвитку соціально-виховної опіки в Україні в історичному контексті: розвиток опікунських відносин віддзеркалює парадигму державно-суспільного устрою країни; встановлення опікуництва з боку родичів, близьких людей має перевагу над утриманням дітей у суспільних закладах; у 20-30-х роках ХХ ст. спочатку спостерігається збільшення кількості дітей-сиріт через наслідки першої світової та громадянської воєн, пізніше – через геноцид і штучне винищення українського народу; домінуючою формою соціальної опіки дітей у радянській Україні були суспільні заклади, переважно дитячі будинки різного типу, в той час як у Галичині – опікунська й заступницька сім’я. Обґрунтовано, що соціально-виховна опіка автентично є напрямом діяльності родини / опікунської сім’ї або стосується суспільних форм, наближених до сімейних.

Узагальнено джерела й причини актуалізації соціальної опіки у 1918 – 1939 рр.: базові (соціально-політичні, економічні) та похідні причини першого (етнічні, соціальні) і другого порядку (психофізіологічні, гігієнічні). Основними причинами актуалізації проблем соціальної опіки дітей досліджуваного періоду в радянській Україні та Галичині були перша світова

та громадянська війни, загрозна економічна, суспільна та медична ситуації в обох державах, геноцид і штучне винищення українського народу.

2. На основі теоретичного аналізу джерел розкрито й обґрунтовано необхідність забезпечення соціальної опіки стосовно дітей, які втратили батьків, або через різні причини не можуть чи не хочуть займатися вихованням і турботою про рідних дітей. Визначено такий зміст базових понять: “опіка” – соціально-правова форма захисту особистих і майнових прав неповнолітніх, система відповідних заходів стосовно дітей, які втратили батьків або знаходяться в ситуації відсутності такого піклування у власній родині, тобто в умовах бездоглядності чи безпритульності; “соціальна опіка” – організаційно-педагогічний і соціально-психологічний феномен турботи, захисту прав й інтересів дітей, позбавлених через різні соціальні причини батьківського піклування, що виявляється в заміні природних вихователів дитини, забезпеченні необхідної взаємодії з нею опікунів і піклувальників в умовах сім’ї, або спеціально зорганізованих суспільством закладів різного типу, наближених до родинних взаємин; “опікунське соціальне виховання” – це цілеспрямований процес взаємодії опікунів (батьків-вихователів) із вихованцями, взятими під опіку/піклування з метою забезпечення необхідних організаційно-педагогічних умов для розвитку, саморозвитку й самовдосконалення їх особистісних різнобічних якостей громадянина, сім’янина, трудівника, людини-творця. Аргументована типологія організаційних форм соціальної опіки за трьома напрямками: сімейна опіка, суспільна опіка, поєднання форм сімейної та суспільної соціальної опіки.

3. Комплексний аналіз джерел дав змогу встановити такі *особливості забезпечення організаційно-педагогічних умов соціальної опіки* в Галичині та радянській Україні періоду 1918-1939 років:

- в обох регіонах України значна кількість дітей перебувала без батьківського піклування через наслідки першої світової і громадянської воєн,

голоду, розрухи, геноциду, масового винищення людей, що призводило до осиротіння дітей і актуалізації проблем їхньої соціальної опіки;

- простежується відмінність в організації соціальної опіки в радянській Україні (здійснення акцентів на суспільну опіку й виховання всіх дітей, створення з цією метою нових закладів – тимчасових і постійних, установ специфічного призначення) та Галичині, де соціальна опіка концентрувалась на прийнятті дитини в родину (власне опікунську сім'ю, заступницьку сім'ю у поєднанні з діяльністю сирітських матерів, порадень матерів тощо) чи в різні дитячі заклади, наближені до умов сімейних (опікунсько-виховні інституції – притулки, сирітські захисти, захоронки та ін.);

- провідною формою уніфікованої соціальної опіки дітей-сиріт у радянській Україні були дитячі будинки, інші великі суспільні інституції, у той час як у Галичині функціонували малі форми соціальної опіки (сирітські захисти, ремісничі й промислові бурси з утриманням переважно сиріт, захоронки тощо);

- зафіксована регіональна специфіка запровадження сімейних і суспільних форм опіки досліджуваного періоду отримала своє продовження в сучасній системі соціальної опіки дітей, що простежується нині в скороченні суспільних опікунських закладів у західних областях та збільшенні їх у східних регіонах України.

4. Визначено специфіку соціальної опіки з боку громадських організацій: *в Галичині* – різнобічне спрямування їх діяльності на чолі з педагогами, громадськими діячами і письменниками; порятунок і захист усіх українських сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які не мали державного забезпечення у порівнянні з польськими дітьми; запровадження ефективних форм соціальної опіки знедолених дітей за європейськими зразками; *у радянській Україні* – здійснення їх діяльності під керівництвом партійних, комсомольських і державних органів, поширення різних акцій, тижнів допомоги дітям, збору коштів і колективного шефства над дітьми.

Доведено, що в Галичині Церква очолювала благодійницьку діяльність в організації соціальної опіки, а в радянській Україні священнослужителі фактично не допускались до соціальної опіки дітей, позбавлених батьківського піклування.

5. Окреслено *пріоритети соціальної опіки* в сучасній Україні: реорганізація та реформування інтернатних закладів, розробка нормативно-правового забезпечення інститутів адопційної, опікунської та патронатної сімей, державне регулювання соціального забезпечення, моніторингу, інспектування, соціального супроводу усиновлених, підопічних і патронованих дітей, усунення утвердженого в суспільстві феномена депривації як умови оптимістичного розв'язання проблем соціальної опіки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Визначаючи історичну ретроспективу використання ідей соціальної опіки досліджуваного періоду в сучасній Україні, наголошено на дотриманні необхідного алгоритму скорочення суспільних опікунських закладів та поступове їх переведення в умови, наближені до сімейних, а в ідеалі – до утвердження сімейних опікунських форм соціальної турботи про дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Досліджувана проблема не висвітлює всіх аспектів соціальної опіки дітей в Україні. Соціально-педагогічна практика третього тисячоліття вимагає комплексних підходів і досліджень проблем сімейного / суспільного опікуництва як соціокультурного феномену. Тому перспективними вважаємо такі напрями дослідження: аналіз ефективності сімейних форм соціальної опіки дітей в історичній ретроспективі, порівняльне зіставлення українського та зарубіжного досвіду в контексті цієї проблематики.

ДОДАТКИ

Додаток А

Аналіз джерел організаційно-педагогічних умов забезпечення соціальної опіки дітей у Галичині та радянській Україні у 1918 – 1939 роках

Аналізу проблем опікунства в радянській Україні досліджуваного періоду побічним чином стосувалися такі архівні матеріали: протоколи й виписки з протоколів засідань РНК УСРР; постанови, циркуляри, протоколи засідань Центральної Ради захисту дітей при РНК УСРР; доповідні записки, протоколи засідань Центральних і губернських рад захисту дітей; циркуляри, інструкції, листування Центральної комісії допомоги дітям при ВУЦВК, протоколи засідань секретаріату ЦК; документи про діяльність губернських комісій (протоколи, доповіді, листування, проведення місячників допомоги безпритульним дітям тощо) допомоги дітям; доповідні записки, листування про діяльність губуповноважених ЦК допомоги дітям; листування з Наркомосвіти УСРР, губвідділами народної освіти про становище, розшук і надання безпритульним та дитячим будинкам допомоги, проведення реєвакуації дітей; листування з Наркомздоров'я УСРР про організацію установ охорони материнства й дитинства; листування з губкомісіями про заходи щодо ліквідації дитячої безпритульності, забезпечення й утримання дитячих установ; матеріали (стенограми засідань, списки, резолюції, тези, анкети тощо) I Всеукраїнського з'їзду працівників комісій допомоги дітям; документи про утворення та діяльність Українського фонду ім. Леніна в ліквідації безпритульності (протоколи, виписки, листування); документи діяльності осередків „Друзів дітей”, „Тижнів допомоги дітям”; статистичні відомості про облік безпритульних дітей і дитячих установ; листування з Українським товариством

вом Червоного Хреста та губкомітетами допомоги дітям про організацію дитячих притулків, дитячих містечок.

Такими ж цінними матеріалами стали документи Народного комісаріату соціального забезпечення УСРР про співпрацю з Наркомосом УСРР щодо забезпечення роботи дитячих будинків і колоній (списки, заяви, листування); листування з установами і організаціями про допомогу дітям; документи про роботу підвідділів охорони дитинства губсоцзабезів; документи про участь секцій Наркомсоцзабезу в розробці декретів РНК про охорону дитинства, роботу підвідділів боротьби з дитячою безпритульністю і злочинністю (декрети, проекти, розпорядження, обіжники, звіти, пояснювальні записки, протоколи засідань секцій, доповідні записки, листування тощо); листування з губсоцзабезами про надання соціальної допомоги родинам і різним категоріям населення; документи про співпрацю Наркомсоцзабезу УСРР з наркоматами, штабом Південно–Західного фронту, комісіями і комітетами щодо надання допомоги сиротам та іншим категоріям населення (обіжники, протоколи, угоди, листування).

До іншої групи належать програмні установки, концептуальні положення державних органів, громадських і громадсько-політичних партій та об'єднань, в яких проголошувалися принципи організації соціально-виховної опіки на найближчий час і на майбутнє. Також сюди відносяться законодавчі й нормативні акти конференцій і пленумів ЦК КП(б)У, всеукраїнських нарад завідувачів губернськими відділами народної освіти, в яких висвітлюються в тому числі й умови життєдіяльності дитячих будинків в Україні в 20–30-х рр.

Безпосередніми джерельними архівними документами з теми дослідження послужили: документи про роботу Центральної опікунської ради при Наркомсоцзабезі України, бюджети окружних комісій допомоги дітям; листування з Наркомсоцзабезом УСРР про роботу опікунських рад; протоколи засідань РНК і Центральної ради захисту дітей при РНК УСРР і матеріали до них; документи про співпрацю відділів соціальної допомоги Наркомсоцзабезу

з Наркомюстом УСРР при розробці законодавчих актів про опіку та опікунство (протоколи, проекти положень, листування), в розробці кодексу Законів УСРР про акти громадянського стану, шлюбне, сімейне і опікунське право (проект кодексу, протоколи, висновки, листування); документи про розробку і застосування кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану (кодекс законів, постанови, проекти, обіжники, протоколи, інструкції, положення, доповнювальні записки, листування); документи про здійснення опіки над неповнолітніми сиротами (листування, протоколи засідань, відомості окрсоцзабезів).

Детально проаналізовані головні документи Центральної опікунської Ради: постанови, інструкції, обіжники ВУЦВС і Наркомсоцзабезу УСРР про опіку та опікунство; документи про перевірку здійснення опіки над неповнолітніми сиротами (обіжники, протоколи, плани, доповнювальні записки, акти, листування); протоколи засідань окружних опікунських рад та матеріали до них; документи про внесення змін до Кодексу законів про родину, опіку, подружжя та акти громадянського стану; документи про розробку інструкції про здійснення міськими, селищними і сільськими Радами опікунських функцій (протоколи, інструкції, схеми, листування); листування з Наркомосом УСРР і райвиконкомама про влаштування до дитячих будинків і опіку над бездоглядними дітьми та ін.

Не менш обширною базою є архівні документи досліджуваного періоду, що стосувалися Галичини. Насамперед це декрети королів Яна Казимира та Михайла (дарчі записи, договори) про заснування фонду „Опіки над сиротами та вдовами”; інструкції, циркуляри, розпорядження і листування з Міністерством суспільної опіки і староствами про заходи щодо забезпечення нагляду і опіки над молоддю; проекти закону про організацію закладів опіки над дітьми і молоддю; документи про діяльність „Українського крайового товариства охорони дітей і опіки над молоддю” у м. Львові (статут, проекти, листування з філіями, звернення громадян, звіти), „Східно-Галицького товари-

ства охорони дітей і молоді у Львові”, „Товариства опіки над дівчатами” у Львові (звіти), „Українського сирітського захисту ім. А. Шептицького” (статути, протоколи засідань, листи, довідки, документи фінансової діяльності, звіти), документи діяльності товариства „Хліб – дітям” (воно ж „Хліб – голодним дітям”), протоколи засідань членів ради товариств опіки над сиротами; статистичні дані про сирітські заклади, списки, листування про кількість та становище дітей у сирітських притулках, протоколи прийняття в сирітські заклади; матеріали про заснування та діяльність дитячих будинків, притулків (донесення, листи, статути); матеріали про діяльність установ, товариств і окремих осіб в галузі опіки (статути, відозви, листи тощо); звіти про діяльність громадських окружних сирітських рад; донесення дирекції поліції у Львові, листи крайового відділу про порядок обліку батьків-опікунів нешлюбних дітей; інструкції, статистичні звіти, листування з питань опіки над позашлюбними („незаконнонародженими”) дітьми; розпорядження, списки, звіти, інші матеріали про злочинність неповнолітніх у Галичині та їх трудо-влаштування; документи про встановлення опікунства над окремими дітьми; реферати службовців міністерства про виховання безпритульних дітей.

Цінні відомості про опікунство в Галичині отримані з декретів і постанов Галревкому; тимчасових постанов, наказів, циркулярів, інструкцій відділів праці і соціального забезпечення Галревкому; об’яв громадян Східної Галичини до радянської України про розшук рідних тощо.

Численними є джерела, що засвідчують діяльність церковних організацій і товариств: документи про діяльність благодійного товариства „Допоміжний інститут для вдів і сиріт священників”, місцевих „Притулків для вдів і сиріт уніатських священників” тощо: статут фонду допомоги вдовам і сиротам полеглих підстаршин УГА імені Крука, підстаршин УГА в Чехословаччині; листування з міністерством віросповідань і освіти, греко-католицькою консисторією у м. Львові про фінансовий стан і надання допомоги фонду вдів і сиріт священників, інші.

Додаток Б

Статистичні дані
кількості дітей та стан освіти в Україні та Польщі
досліджуваного періоду

Таблиця Б.1

Кількість дітей, школярів, студентів (на 1000 родин)
[368, с. 80; 373]

Діти віком:	Країни								
	Росія, СРСР			Україна			Польща		
	1913	1925	1936	1913	1925	1936	1913	1925	1936
До 5 років	535	565	545	565	656	535	545	535	506
Від 5 до 15 років	940	960	970	970	980	970	960	940	960
• в тому числі ті, що відвідують садок або школу	205	250	655	440	510	640	480	580	695
Студенти: всі	34	38	65	39	38	93	45	53	55
• від 15 до 20 років	28	28	50	32	28	75	40	47	48
• від 20 років і вище	6	10	15	7	10	18	5	6	7
Усі діти, школярі та студенти	1699	1758	1730	1759	1738	1728	1725	1673	1630
• в % від усієї людності	33,9	35,1	34,6	35,2	34,76	34,56	34,5	33,46	32,6

Таблиця Б.2

Освіта (на 1000 родин)
[368, с. 74; 373]

Всіх осіб	Країни								
	Росія, СРСР			Україна			Польща		
	1913	1925	1936	1913	1925	1936	1913	1925	1936
Неписьменних	2500	1600	900	2500	1500	800	1800	1400	750
• в % від усієї людності	70,3	45,5	25,3	70,8	42,5	22,5	50,5	39,1	20,6
З початковою освітою, менше 5 років школи	935	1700	2325	925	1799	2393	1655	2023	2681
• в % від усієї людності	26,2	48,5	65,3	-26,2	51,0	67,4	46,5	56,5	73,7
З середньою освітою, 5-12 років школи	120	200	320	100	220	340	100	150	200
З вищою освітою, понад 12 років навчання	5	10	15	5	11	17	5	7	9
• в % з середньою та вищою освітою від усієї людності	3,5	6,0	9,4	3,0	6,5	10,1	3,0	4,4	5,7
Уся здатна людність віком від 10 до 70 років	3560	3510	3560	3530	3530	3580	3560	3580	3640
• в % від усієї людності	71,6	70,2	71,6	70,4	70,4	71,0	71,2	71,6	72,8

Таблиця Б.3

**Оцінені кошти догляду за дітьми,
підклування старих та нездатних в родині
(число осіб, розраховане від величини родини (РО) та країни в 1000 ГО)
[Ярмак Ю, 1974, с. 110]**

Кошти	Країни					
	СРСР		Україна		Польща	
	1925	1936	1925	1936	1925	1936
Діти до 15 років	1,8	1,6	1,85	1,6	1,7	1,65
Старі та нездатні	0,4	0,45	0,4	0,45	0,35	0,4
Усі кошти разом, за рік (хгз*)	240	145	230	135	220	230
• від усього бюджету родини (в %)	6,05	5,04	5,87	4,91	5,37	5,35

Таблиця Б.4

**Персональні витрати однієї родини за рік
[Ярмак Ю, 1974, с. 110]**

Витрати (в хгз)	Країни					
	СРСР		Україна		Польща	
	1925	1936	1925	1936	1925	1936
Разом чисті персональні витрати однієї родини за рік, бюджети в яких: усі прибутки = усім витратам	3970	2880	3920	2780	4100	4160

Таблиця Б.5

Життєвий рівень числа родин (на кожен 1000 родин)

[368, с. 154; 373]

Витрати (в хгз)	Країни								
	Росія, СРСР			Україна			Польща		
	1913	1925	1936	1913	1925	1936	1913	1925	1936
Дуже багаті родини: розкоші в харчі, напоях, одязі; багате та розкішне житло; особиста прислуга, розкішні засоби подорожей (авта, яхти і т. п.); легка праця; бюджет – понад 12000 хгз за рік	2	–	–	2	–	–	2	2	2
Багаті родини: досить доброго харчу та напоїв, гарний одяг; просторе житло з усіма вигодами; неважка праця; особисті засоби подорожі (авто і т.п.); бюджет 6000-2000 хгз за рік	8	5	10	8	10	10	8	18	23
Середньо-заможні родини: досить, хоч і простого харчу; середньої якості одяг та житло; тяжка праця; бюджет 3000 – 6000 хгз за рік	840	885	590	850	890	520	890	920	915
Бідні родини: простий харч та питво; нестача як-коли; убогий одяг та житло; дуже тяжка праця; бюджет 2000 – 3000 хгз за рік	100	90	350	100	80	400	70	50	50
Дуже бідні родини: нестача харчу, голод та недоїдання понад 6 місяців за рік; дуже убогий одяг та житло; дуже тяжка праця або ніякої; бюджет – нижче 2000 хгз за рік	50	20	50	40	20	70	30	10	10

* хгз (харч – грам – золота) – вираховане співвідношення, одиниця реальної вартості, що базується на обчисленій та прийнятій за постійну та міжнародну, ціні в 365 грамів золота за тонну комплектного людського харчу, спожитого в кожній країні.

Додаток В

Аналіз літературно-педагогічної спадщини Василя Стефаника з питань соціальної опіки дітей у Галичині

Назва праці, ідея	Зміст
<p>Новела “Новина” [298, с. 47-50]: особливості та труднощі виховання дітей в умовах батьківської осиротілої сім’ї (в основі праці покладено випадок із реального життя покутського села</p>	<p>Смерть дружини, господині й трудівниці, остаточно підірвали вбоге благополуччя осиротілої родини. Самотній чоловік Гриць Летючий “не міг собі ради дати” з двома дрібними дітьми. Їх злидні були такі великі, що жодна, навіть найбідніша жінка, не хотіла йти заміж за вдівця. Цілих два роки бився Гриць, працюючи на поденщині і виконуючи всі роботи у своєму господарстві, бо діти ще не могли йому допомагати. Мізерне господарство занепало, а знесилений голодом і важкою працею, Летючий вже не міг налагодити його. Постійний голод протягом цього часу зсушив його дітей так, що, дивлячись на них, можна було тільки дивуватися “як ті дрібненькі кісточки держалися вкупі”. На страшно схудлих обличчях не було навіть м’язів, і тонка шкіра обтягувала самі кісточки, від чого очі здавалися неприродно великими. Крайню виснаженість дитячих організмів доповнюють порівняння: “Здавалося, що ті очі важили би так, як олово, а решта тіла, якби не очі, то полетіла би з вітром, як пір’я” [298, с. 47; 130, с. 117].</p> <p>У селі ніхто не цікавився життям сім’ї Летючого. Ніхто своєчасно не прийшов йому на допомогу, тому що в кожній родині було своє лихо і свої турботи. Гриць дедалі більше переконувався, що сам не спроможний доглянути своїх дочок, не може прогодувати їх, відвернути від них голодну смерть, тому вирішується на останній крок – позбавити такого життя Гандзуню і Доцю. Глибока батьківська любов, змішана зі страшною мукою – основне почуття, яке панує над Грицем Летючим. Він любить своїх нещасних дітей тоді, коли проклинає їх і кличе чуму на їх голову, і тоді, коли веде їх на смерть, коли топить Доцю. Психологічний драматизм зображеної автором реальної події з життя покутського села початку ХХ ст. звучить суворим присудом суспільству, що породжує подібні явища [149, с. 177–</p>

	178, 181–182].
Новела “Гріх” [298, 187-190]: зневажливе тогочасне ставлення сільської громади до матері і позашлюбної дитини	Народивши нешлюбну дитину, Касіяниха тяжко переживає публічне прокляття попа, зневагу та осуд людей, сльози матері, сестер та німий сум батька: “То моя мама стояла два дні коло одвірка, смутна і скривджена на своїй честі, а мої сестри сльозами прали пелінки байстрюкові. А батько не входив тижнями до хати, лиш надворі їв свій сухий кавалок хліба. Піп у церкві прокляв мене, люди минали мене. Такого тягару скала на собі не здержала б”. Горе Касіянихи автор вміло передає засобами внутрішнього монологу і діалогу. Страх і розпач охоплює бідну жінку. Нав’язливі думки не дають їй спокою. Виникає то уява страшного суду, то нісенітні думки вбити нещасну дитину, яку, як щенятко, очікує поневіряння у бруді й нарузі. У цій ситуації, як і в багатьох подібних випадках, нерідний батько готовий взяти на себе батьківські обов’язки щодо утримання дитини. Але чесна і сильна Касіяниха не може допустити, щоб чоловік зносив її ганьбу, тому покидає село, вирішує виховувати дитину сама [149, с. 180; 130, с. 118].
Новела “Мати” [297, с. 87-90]: збереження сімейної честі як основи родинного виховання у позашлюбній сім’ї	Перед Вережихою постала страшна дилема: довіку двигати тягар ганьби і приректи на моральні муки свого внука, чи ціною життя грішної доньки повернути втрачену честь. Вину Катерини може спокутувати тільки смерть. (“Ти заткала у мій сивий волос смердячу квітку ганьби”), – каже доньці мати. Не фанатична ненависть, а свята материнська любов керує Вережихою у розв’язанні цього питання. Образ матері глибинно віддзеркалює ідеал справедливості і честі, морально-етичні норми родинних взаємин, що склалися віками.
Новела “Пістунка” [298, с. 175]: відтворено трагічні наслідки війни, основної причини появи сиріт і напівсиріт	Повернувшись із війни, чоловік застає нешлюбну дитину і намовляє дружину вбити її. Досить гостро і точно передає автор зневажливе ставлення до дитини, народженої поза шлюбом, через дитяче сприйняття цього факту. Наївно-безпосередня Парася, старша дочка, передавши дітям на вигоні почуту вночі розмову батьків, пропонує гратися в похорон та голосити. Вигін заливається похоронним голосінням. Малий Максим, зацікавившись фактом різниці цієї дитини від інших, “почав докладно розглядати гусарську дитину...”. Позбавлений дорослих пересудів, він робить категорич-

	ний висновок для себе: “Це така дитина, як кожда, а твій тато якийсь дурний”. Автор вміло протиставляє два полярні сприйняття світу: дитячий – чистий і справедливий та злочинний і жорстокий – дорослих, здеморалізованих війною.
--	--

Додаток Д

Ставлення педагогів 20-х років до сім'ї як соціального виховного інституту

Автор, диференціація ідей за групами	Зміст положень
<p>П. Блонський (І група педагогів – не рахувалися з сім'єю як із прогресивним соціальним виховним інститутом, ратувала за суспільне виховання дітей, ізолюючи їх від сім'ї)</p>	<p>Посилаючись на К. Маркса, робив висновок, що капіталістична промисловість руйнує сімейні стосунки. Батько й мати змушені працювати, а діти надані вулиці. Як наслідок, „соціалізується все побутове життя аж до найдрібніших деталей сімейного вогнища” [23, с. 95]. На його думку, соціалізм на відміну від капіталістичного суспільства може створити здорові педагогічні умови для виховання дітей і замінити сім'ю. Однак, визнаючи кризу сучасної сім'ї, підкреслював величезну педагогічну цінність здорової сім'ї й закликав зробити все можливе для її оздоровлення в педагогічному розумінні [23, с. 113].</p>
<p>Д. Лазуркіна (І група)</p>	<p>Зазначала, що капіталістичне суспільство зруйнувало трудову сім'ю й віддало дітей вулиці, тому з метою перебудови всього життя на нових соціальних началах, „ідея соціального виховання майбутнього покоління повинна стати одним із найважливіших завдань”. Провідна роль у формуванні особистості належить саме громадському вихованню, оскільки ніяке сімейне виховання, навіть якщо воно ідеально поставлене в гігієнічному й педагогічному відношенні, не може дати того, „що дає дитині співжиття з собі рівними товаришами й робота з ними” [162, с. 8]. На її думку, сім'я є цілком непридатною для формування громадянина з таких причин: відсутність всякого вивчення природи дитини, ігнорування природних задатків; однобічність сімейного виховання; сімейний егоїзм й обмеженість суспільного горизонту; низький виховний потенціал сім'ї, несприятливі побутові умови [162, с. 9].</p>

Продовження таблиці Д

<p>Н. Виноградов (І група)</p>	<p>Висловлювався на користь шкільного виховання, і не тільки з економічних, соціально-політичних, але й з педагогічних причин. Вважав, що в процесі спілкування дитини у школі зміцнюються її соціальні тенденції й придушуються егоїстичні, індивідуалістичні; під час колективних занять загострюється активність учня, що сприяє його розвитку. Тому може вважатися доволі незаперечним розгляд школи як форми „переважної порівняно з домашньою освітою” [38, с. 90].</p>
<p>А. Макаренко (ІІ група – зазначали позитивний вплив сім’ї на становлення особистості дитини, але надавали перевагу інституційним формам соціального виховання і соціально-виховної опіки)</p>	<p>Стверджував, що “виховання, налагоджене правильно з самого початку, буде набагато легшою справою: тоді не треба буде шукати самовідданих героїв на посади педагогів”, і це “зовсім не означає, що дитину потрібно відірвати від матері, що вона повинна рости як нічийна дитина, майже як теперішній безпритульник. Ті, хто кричить про повний розрив матері з дитиною, про повне забуття сином своїх батьків, – це просто диваки й “бузотери”. Проте невідомо яким чином педагог збирався реалізовувати свої наміри: “Саме в повній гармонії між організаційною силою виховного дитячого будинку й природною родинністю в сім’ї полягає секрет майбутнього виховання...” [178, с. 315-316].</p> <p>З одного боку, А. Макаренко розумів, що безпритульні батьківські діти набагато “важчі” від безпритульних дітей без батьків, тому й мріяв, як про найкращий кінець свого життя завідувати такою колонією [178, с. 316]. З іншого, аналізуючи загалом позитивну розповідь Сейфулліної “Правопорушники”, він непримиримо говорить, що від неї пахне педагогічним анархізмом, маючи на увазі закінчення розповіді, де говориться про те, що батьки – не потрібні, батьки – це баракло, природа – мати і т. п. Весь цей педагогічний анархізм просто шкідливий, – підкреслює він [181, с. 33].</p>

Продовження таблиці Д

<p>Н. Альмендинген-Тумім (II група)</p>	<p>Вважав, що ідея заміни сімейного виховання соціальним помилкова в принципі. Усебічне соціальне виховання дітей без установа тїсного зв'язку з сім'ями здїйснити неможливо. Це зумовлено тим, що виховання, яке відбувається виключно в державних закладах, буде відірване від життя, у ньому не будуть брати участї найбільш зацікавленї люди – батьки. Зрозумїти дитину, індивідуалїзувати її виховання в закладах соціального виховання можна тїльки на підставї взаємодїї з сім'єю. Тому в інтересах соціального виховання, „між сім'єю й закладами соціального виховання повинен бути встановлений тїсний зв'язок” [3, с. 156-157].</p>
<p>Педологи (перша половина 30-х рокїв) II група: займали провіднї позиції в роботї з сім'єю</p>	<p>Їхня діяльність була спрямована на вивчення і змїну сімейного побуту й умов виховання дїтей у сім'ї, на підвищення педагогїчної культури батькїв, на встановлення тїсної взаємодїї шкїльного й сімейного виховання. Проте, після виходу в світ постанови ЦК ВКП(б) „Про педологїчнї викривлення в системї наркомосу” серйозна, науково обґрунтована робота з батьками учнїв була практично згорнута. У партїйному документї засуджувалося саме обстеження учнїв та їхнїх батькїв, яке „мало на метї начебто з „наукової”, „біосоціальної” точки зору довести спадкову й соціальну зумовленість неуспїшностї учня або окремих дефектїв його поведїнки, знайти максимум негативних впливїв і патологїчних викривлень самого школяра, його сім'ї, рїдних, предкїв, суспїльного середовища й тим самим знайти привїд для вилучення школярїв з нормального шкїльного колективу” [35, с. 34-37].</p> <p>До кїнця 30-х рокїв принципово змїнився пїдхїд до визначення завдань і змїсту педагогїчної просвїти батькїв, призначення якого вбачалося в прагненнї „домагатися, щоб кожна сім'я продовжувала справу школи у себе в сімейнїй обстановцї” [35, с. 34-37]. Цїлї шкїльного виховання й навчання у цей час були вкрай полїтизованими, сім'ї відводилася роль „помїчника” школи. На школу була покладена вїдповїдальність з керївництва сімейним вихованням, яке стало розглядатися як продовження шкїльного. Ставилося питання про посилення вїдповїдальностї батькїв за виховання дїтей [35, с. 34-37].</p>

<p>В. Зіньковський (III група – визнали необхідність соціальної опіки тільки в межах сім'ї)</p>	<p>Був твердо переконаний, що „нормальна сім'я” є „незамінним органом соціального виховання, бо до тісного соціального співробітництва прилучається тут природне почуття родинної близькості, певний органічний зв'язок членів сім'ї”. Майже всі соціальні почуття знаходять для себе матеріал у родинних відносинах, через що ідеал сім'ї „є вищий ідеал соціальний, ось через що в нас нічого нема вище мрії про братерство. Від сім'ї, від родинних відносин ллється в нашу душу найповніший, найяскравіший світ соціальності” [113, с. 48-49].</p> <p>Всебічно підтримуючи ідею створення дошкільних та позашкільних закладів, наполягав на „відродженні сім'ї”, бо коли занепадають родинні зв'язки, і з'являється відчуження в родинних стосунках, то це, на його думку, гірше „дійсного сирітства” [113]. Розуміє, що у випадках справжнього сирітства „завжди живе в душі важке соціальне незадоволення”, але це сирітське почуття свідчить про великі соціальні запити душі, „в нетрах якої скупчується таким чином великий припас соціальної енергії”. Тому, коли трапляється в сім'ї взаємне відчуження, воно „підрізує найглибші та найкоштовніші джерела соціальної енергії; зсередини сушить людину, веде до соціальної байдужості” [113, с. 61].</p> <p>На його думку, надзвичайно корисні зовнішні заходи задля соціального виховання – привчити дитину до співробітництва з іншими і для інших, розвинути в ній соціальні звички, але „все це таке нікчемне, таке малозначне в порівнянні з тим, що може дати сім'я! Власне сім'ї належить остаточна роля в утворенні та розвитку соціальної чулості”. Майже завжди „емоційна тупість”, „емоційна відлюдність” свідчать про те, що в дитячі роки „душа дитини не могла розкритися назустріч промінню соціальності, що вона стискалася й морщилася в холодній атмосфері взаємної байдужості, ворожнечі, чисто зовнішніх стосунків, що панували в сім'ї” [113, с. 50].</p>
--	---

<p>І. Соколянський (ІІІ група)</p>	<p>Давав суперечливу оцінку практиці сімейного виховання й моральній атмосфері в сім'ї. У 1928 році повідомляв, що в Україні прокотилася хвиля судових процесів над педагогами в справі катування та знущання над дітьми в установах. Джерелом цього жахливого ставлення до дітей, на його погляд, є традиції “батьківської” педагогіки, що переносяться до дитячих установ. “Шкода, – пише він, – що суд не може добратись до справжнього джерела батьківської педагогіки – до родини. Шкода, що суспільство й наука ще не мають дезінфекційних засобів для тих огнищ, страшних своєю гнилятиною педагогічного побуту, що його так старанно оберігає родина від дідів до батьків, від батьків до дітей. Проти чуми, холери, сифілісу ми маємо більше засобів, ніж проти родинно-педагогічного побуту” [278, с. 4].</p> <p>У своїх концептуальних засадах виходив з того, що виховний вплив родини є неоціненним. Адже в сім'ї дитина отримує перші враження й уявлення про навколишній світ. Родина виступає першим соціальним середовищем, в якому розвивається і виховується дитина з моменту народження. Насправді виховний вплив сім'ї нічим замінити не можна.</p> <p>Надзвичайно важливим завданням вважав вплив на родинне виховання, допомогу батькам обрати справжні раціональні способи поводження з дітьми, забезпечення розумних стосунків між дорослими і дітьми, старшими й молодшими, батьками й дітьми. Істотого значення надавав він перегляду ставлення до родини, озброєнню її справжньою науковою педагогікою. У справі педагогізації населення виключну роль, на його думку, повинні відіграти державні установи соціального виховання, через які держава повинна запроваджувати педагогічну культуру в родинні осередки. При цьому школі належить основна роль в оздоровленні родини, перетворенні її на “ясла” та “дитячі садки”. Для цього школа повинна набути високого авторитету серед населення, оскільки сім'я становить наймогутніший фактор впливу на дитячі маси.</p>
---	--

Продовження додатку Д

	<p>Зазначав, що не можна ототожнювати поняття “навчання і “виховання”, і що мова повинна йти не лише про загальнообов’язкове навчання, а й про загальнообов’язкове виховання. Сама школа не може цього забезпечити. Підкреслював, що відповідальність за виховання дітей мусить нести все оточення, і в першу чергу – родина. Школі ж необхідно проводити широку культурно-освітню роботу серед населення. Навчальний процес повинен не лише забезпечувати учням знання, а й встановлювати найтісніші зв’язки з батьками через учнів. Саме школа повинна допомогти у вихованні дитини в сім’ї, опанувати батькам родинну педагогіку, перетворювати її на справжню наукову педагогіку. Високо оцінюючи роль школи наголошував, що родина не може звільнитися від обов’язків виховання, а навпаки – від неї треба вимагати виховання дітей.</p> <p>На різних етапах розвитку суспільства змінюються конкретні завдання, що стоять перед родиною. Незмінною залишається лише її відповідальність за виховання дітей. Завжди потрібний педагогічний всеобуч батьків, метою якого виступає підвищення рівня їхніх знань, умінь та педагогічної культури загалом.</p>
--	---

Додаток Е

Число опікунських справ в радянській Україні
станом на 1.10.1928 р. [392, арк. 1-175]

Територія	Кількість діючих справ з опіки та піклування			В т. ч.														
				опіка над неповнолітніми			над недоумними, психічно хворими та марнотратцями			піклування						Усиновлення		
	над особами									над майном								
місто	село	разом	місто	село	разом	місто	село	разом	місто	село	разом	місто	село	разом	місто	село	разом	
Артемівський округ (Арк. 1)	298	130	428	113	99	212	16	1	17	5	-	5	2	4	6	162	26	188
Вінницький округ (3.04.29 р.) (Арк. 5.)	207	255	462	64	180	244	44	23	63	13	8	21	33	16	49	57	28	85
Вінницька опікрада (Арк. 11)	200	460	660	126	379	545	14	19	33	4	7	11	10	23	39	46	26	72
Уманський округ (1927/28) – (Арк. 12)	112	1772	1884	72	1589	1661	11	24	35	2	35	37	6	4	10	21	120	141
Глухівський округ (1927/28) – (Арк. 13)	58	128		41	111		2	8		-	2		-	-		15	7	
Зінов'євський округ (1928) – (Арк. 14)	315	1315	1630	273	995	1268	3	22	25	1	109	110	10	125	135	28	64	92
Запорізький округ (1.10.28) – (Арк. 15)	139	723	1001	65	723	788	4	17	21	5	9	14	6	3	9	59	110	169
Ізюмський округ	23	221	244	6	101	107	2	12	14	-	23	23	-	55	55	15	30	45
Кременчуцький ОСЗ (Арк. 17)	216	1188	1404	126	627	753	17	132	149	21	99	120	12	269	281	40	61	101

Продовження додатку Е

Київський округ (4.10.28 р.) (Арк. 18)	1412	224	1636	454	179	633	135	12	147	32	7	39	14 5	12	157	297	14	311
Коростенський округ (1.10.28р.) (Арк. 19)	76	69	145	24	41	65	1	1	2	24	8	32	16	11	27	11	8	19
Конотопський округ (1.10.28) (Арк. 21)	15	488	503	10	406	416	-	7	7	-	50	50	-	15	15	5	10	15
Кам'янець- Подільський округ (1.10.28р.) (Арк. 23)	11	83		1	31		3	9		-	6		2	3		5	34	
Лубенський округ (1.10.28р.) (Арк. 26)	65	372	464	24	257	313	1	9	12	-	71	73	-	7	26	-	28	38
Арк. 27	519	286	805	183	93	276	69	47	116	-	-	-	75	68	143	257	78	335
Миколаївський округ (1.10.28) (Арк. 28)	367	531	898	224	344	568	17	12	29	8	66	74	15	62	77	103	47	150
Мелітопольський округ (Арк. 29)	132	2978	3110	86	1530	1616	3	45	48	-	684	684	6	623	629	37	96	133
Маріупольський округ (Арк. 30)	406	1013	1419	121	330	451	6	2	8	12 7	328	455	59	318	377	93	35	128
Ніжинський округ (1.10.28) (Арк. 32)	14	102	116	11	97	108	-	1	1	1	2	3	-	1	1	2	1	3
Ніжинський округ (Арк. 34)	68	272	340	54	232	286	5	6	11	1	9	10	2	19	21	3	6	9
Одеський округ (1.10.28) (Арк. 36)	1031	705	1736	527	449	976	74	17	91	5	141	146	27	57	84	398	41	439
Проскурівський округ (Арк. 37)	64	565	629	38	443	481	4	12	16	-	24	24	4	41	45	18	45	63

Додаток Ж

Діяльність о. мітрата Івана Гордієвського, одного з церковних діячів, кафедрального пароха і настоятеля капітули в Станіславові

Народився 1854 р. в Доброполі під Зарваницею як син народного учителя і помер 14 липня 1927 р. У Станіславові розвинув він велику всебічну діяльність на церковному, гуманітарному і народному полі. Бере живу участь у нарадах, комітетах, зборах; проводить їх часто, виголошує промови при посвяті таких інституцій як “Сокіл”, у шпиталі... Вкладає багато труду, працює днями і ночами, особисто піклується про все, поборює найважчі фінансові труднощі. Не забув І. Гордієвський і про найменших сиріток: його заходом закуплено чотироморгову реальність зі старими будинками при вул. Казимирівській, де постає Захист під опікою СС. Службениць, а також і на передмістю Бельведері закуплено невеличку будівлю на притулок для покинутих матерями немовлят. У Княгинині-колонії засновує товариство “Захоронка”, яке згодом набуло гарну реальність, де досі містилася читальня “Просвіти” і кооператива і де побудована велика мурована церква. Також у Княгинині-місті побудував Захоронку з вигідною салею на всякі вистави.

Після війни І. Гордієвський лишився на своєму місці і став своїм парохіянам справжнім батьком та опікуном. “Товариство св. Івана Милостивого, яке ще перед війною підпомагало дрібними грошовими пайками безробітних, хворих, немічних стариків та бідних вдовиць – під його проводом мало тепер широке поле для діяння. О. Мітрат відвідував тих нещасних, потішав, зміцнював їх дух як тільки міг...” [Діло, 1927, 2 серпня].

Додаток 3

Дитячі будинки сімейного типу за регіонами
(станом на 01.01. 2011 року)

	Кількість дитячих будинків сімейного типу	Кількість дітей-вихованців
Україна	535	3573
АР Крим	33	228
Вінницька	25	162
Волинська	16	110
Дніпропетровська	39	268
Донецька	23	140
Житомирська	29	198
Закарпатська	33	218
Запорізька	11	71
Івано-Франківська	3	21
Київська	32	212
Кіровоградська	25	173
Луганська	11	73
Львівська	20	128
Миколаївська	15	96
Одеська	20	131
Полтавська	21	126
Рівненська	18	142
Сумська	17	122
Тернопільська	10	63
Харківська	49	319
Херсонська	17	107
Хмельницька	12	86
Черкаська	23	161
Чернівецька	11	72
Чернігівська	10	63
м. Київ	10	73
м. Севастополь	2	10

Додаток К

Прийомні сім'ї за регіонами
на 01.01. 2011 року

	Кількість прийомних сімей	Кількість дітей у прийомних сім'ях
Україна	3195	5451
АР Крим	95	182
Вінницька	110	210
Волинська	56	101
Дніпропетровська	254	443
Донецька	262	388
Житомирська	166	299
Закарпатська	52	81
Запорізька	131	240
Івано-Франківська	61	77
Київська	82	135
Кіровоградська	187	324
Луганська	155	252
Львівська	78	113
Миколаївська	121	240
Одеська	171	309
Полтавська	112	172
Рівненська	47	88
Сумська	108	204
Тернопільська	83	113
Харківська	271	416
Херсонська	136	281
Хмельницька	79	141
Черкаська	109	202
Чернівецька	55	123
Чернігівська	150	234
м. Київ	36	46
м. Севастополь	28	37

Додаток Л

Звіт служби в справах дітей м. Івано-Франківська станом на 01.09. 2008 року

На первинному обліку в органі опіки та піклування станом на 01.01.2008 р. в м. Івано-Франківську перебувало **319** дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (з них сиріт – **76**). Із цієї категорії: **210** дітей виховувалися в сім'ях опікунів чи піклувальників (із них – **59** сиріт): **95** (15) перебували на повному державному забезпеченні; **10** (1) виховувалися у **7** прийомних сім'ях; **4** (1) не влаштовано з об'єктивних причин.

Впродовж 2007 р. було підготовлено 12 рішень виконавчого комітету міської ради “Про розгляд висновків опікунської ради”, згідно з якими було: встановлено опіку над **30** малолітніми; піклування – над **13** неповнолітніми; влаштовано **29** дітей на повне державне забезпечення; припинено **12** опік над малолітніми; припинено 7 піклувань над неповнолітніми; **5** дітей повернуто з інтернатних закладів на виховання батькам; встановлено опіку над житлом **6** дітей.

У судах області розглянуто **34** позови про позбавлення батьків **38** дітей батьківських прав та **1** позов про відібрання без позбавлення батьків відносно **2** дітей. При вирішенні подальшої долі цих дітей перевага віддавалась сімейним формам виховання. Так: **3** дітей було усиновлено; **22** – передано під опіку чи піклування; **2** – влаштовано у прийомні сім'ї; **4** – реабілітаційний центр с. Мединя; **8** – влаштовано в інтернатні заклади; 1 – дитячий будинок-інтернат.

Станом на 01.09.2008 р. на обліку у відділі з питань опіки та піклування служби у справах дітей перебуває 291 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. З метою недопущення втрати житлових прав дітей закріплено житло за 19 неповнолітніми з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Продовження додатку Л

Впродовж січня-серпня 2008 року було встановлено 16 опік над малолітніми та 13 піклувань над неповнолітніми вищевказаної категорії. Одну дитину, позбавлену батьківського піклування влаштовано на повне державне забезпечення в Івано-Франківську ОШІ для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Припинено опіку (піклування) над 10 дітьми. З них – 7 передано на виховання матерям, 2 досягли цивільної дієздатності, над 1 дитиною вирішується питання про перепризначення опікуна.

Також у місті створено дві прийомні сім'ї у які влаштовано 2 дитини-сироти, загалом функціонує 10 прийомних сімей, в яких виховується 12 дітей. Двох неповнолітніх, які перебували на повному державному забезпеченні влаштовані в прийомні сім'ї у Надвірнянський та Калуський райони. На даний час на обліку перебуває три сім'ї, які мають намір створити прийомну сім'ю.

За звітний період семеро малолітніх усиновлено громадянами України. На даний час на обліку перебуває троє кандидатів, які мають намір усиновити дитину.

При прийнятті рішень щодо вирішення подальшої долі дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, чітко зазначаються вимоги до осіб (адміністрацій навчальних закладів) стосовно збереження їх житлових та майнових прав, закріплення за ними неприватизованого житла та місця реєстрації до повноліття.

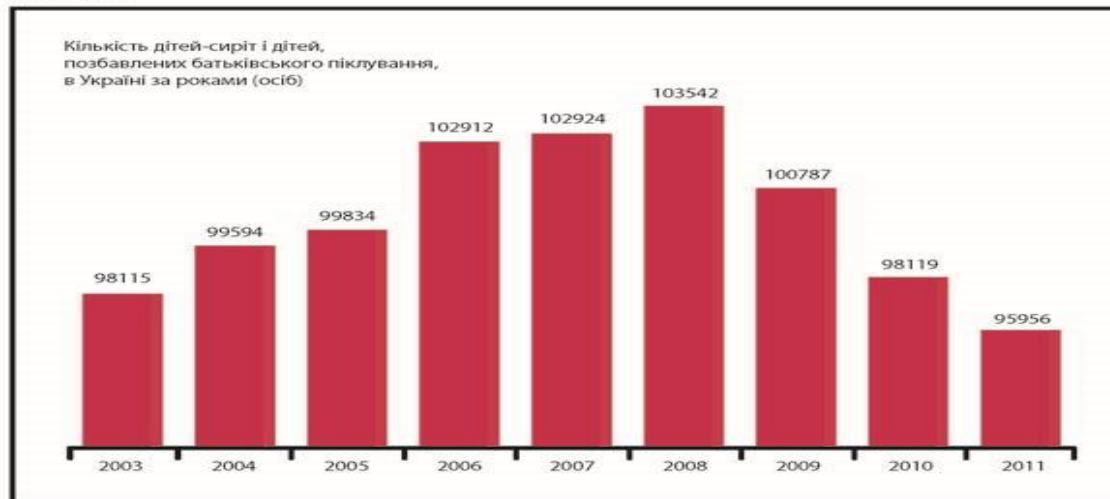
Додаток М

Статистичні дані

про кількість дітей-сиріт і щдітей, позбавлених батьківського піклування
Соціологічні дані (Український Фонд Демократії «Спочатку Люди») //
 Електронний ресурс: <https://peoplefirst.org.ua/uk/articles/why-doesnt-the-number-of-orphans-in-ukraine-decline>

Одним з індикаторів становища дітей в державі є розповсюдженість сирітства. В Україні кількість дітей, які не мають батьківської опіки, завелика – на кінець **2011** року таких осіб було близько **96 тисяч** (див. діаграма 1).

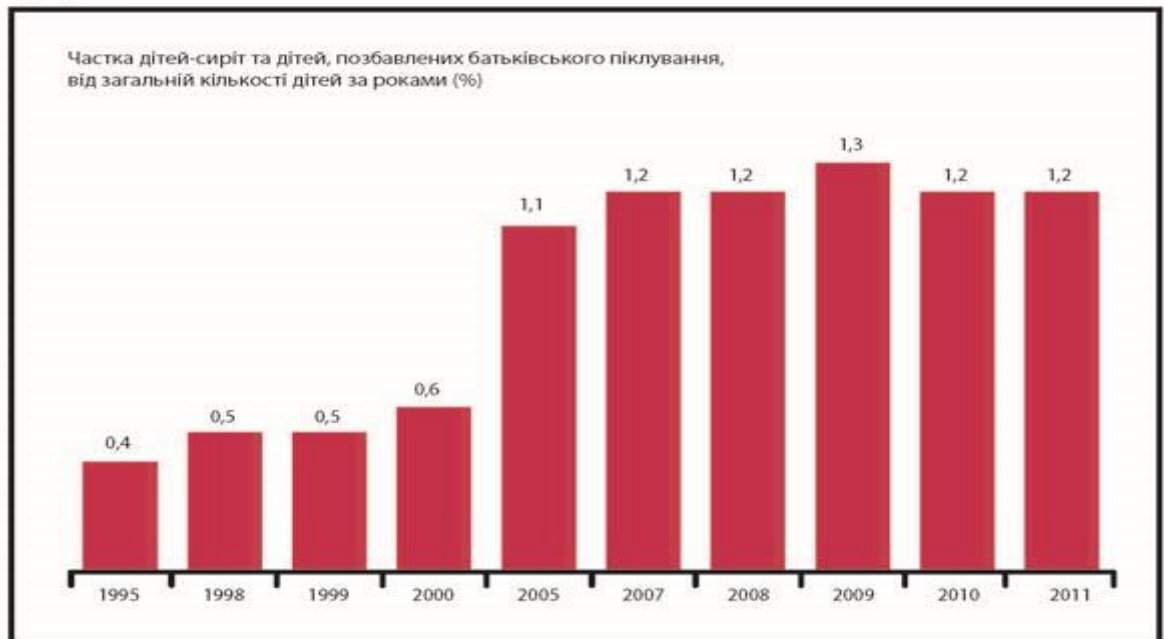
Діаграма 1

Аналіз даних (Діаграма 1) може нашоувхнути на оптимістичну, але помилкову думку, що стан справ щодо кількості дітей-сиріт покращується. Але зменшення їх кількості пов'язано зі зменшенням загальної кількості дітей у державі. При цьому частка дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, не зменшується вже 5 років (Діаграма 2) і складає 1,2%.

За медичними підходами, якщо якийсь захворювання розповсюдилося більш ніж на 1% населення – це вже епідемія, тобто цілком можливо говорити про «епідемію сирітства» серед українських дітей.

Діаграма 2

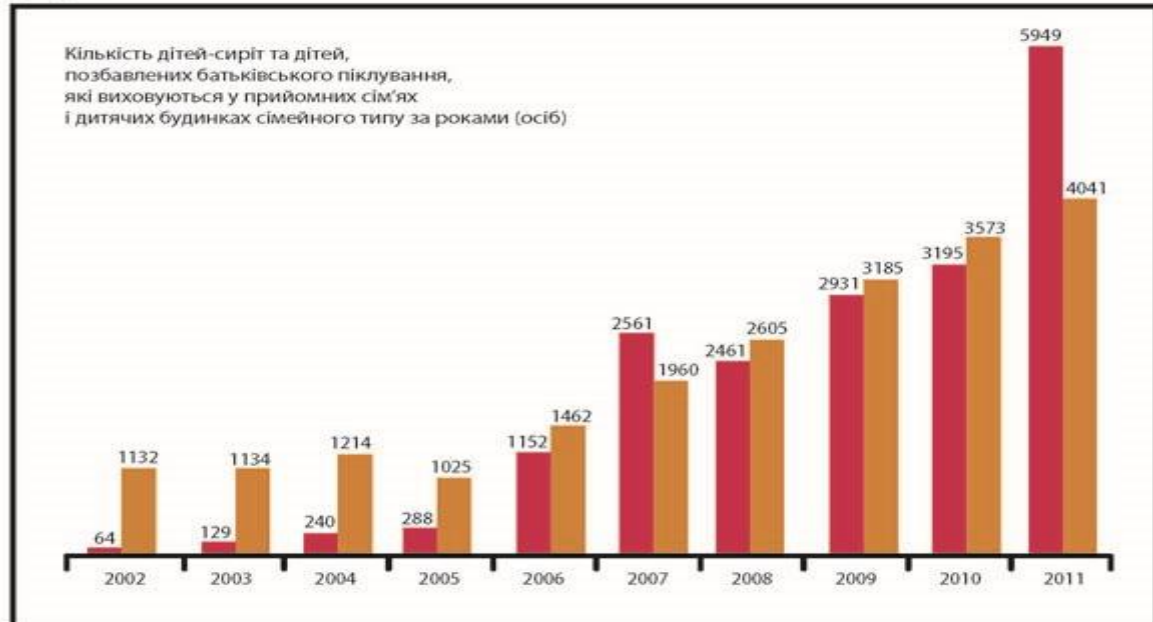
За останні 7 років державою багато зроблено для покращення становища дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, зокрема щодо влаштування їх до сімей українських громадян. Але специфіка цього процесу полягає у тому, що його успішне просування не є можливим лише за рахунок прийняття розпорядчих документів. Необхідно, щоб громадяни України відкоригували свою систему цінностей, були готові змінити своє життя заради покращення життя дітей. Щоб діти зростали в сім'ях українських громадян необхідно, щоб прості українці свідомо прийняли рішення взяти до своєї родини нерідну дитину. Взяти не на рік, не на п'ять, а на багато років, навіть на все життя.

Статистика показує, що в 2005 році в інтернатах зростали 28% дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування, в 2008 – 21%, а в 2011 – 16% (від загальної кількості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні).

Продовження додатку М

На Діаграмі 3 наведена кількість дітей, які виховуються у прийомних сім'ях і дитячих будинках сімейного типу починаючи з 2002 року.

Діаграма 3

За 10 років кількість дітей в дитячих будинках сімейного типу збільшилась з 1132 до 4041 осіб – в 3,6 раз. Кількість дітей в прийомних сім'ях збільшилася з 64 до 5949 осіб – в 93 рази. Але головною сімейною формою влаштування дітей, які з різних причин залишилися без опіки батьків, є **опіка/піклування**, під якою у **сім'ях своїх родичів** знаходяться більш **60 тисяч дітей**.

Усім дітям, які знаходяться у будь-яких формах сімейного влаштування, держава виплачує щомісяця кошти у розмірі 2 прожиткових мінімумів, соціальні служби надають відповідні послуги. Але частка дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування серед загального дитячого населення не зменшується.

Продовження додатку М

Сьогодні в Україні багато уваги приділяється допомозі дітям-сиротам, проте мало робиться щодо зменшення ризиків майбутнього сирітства. Розглянемо, які категорії дітей мають найбільший ризик залишитися без батьків.

Діти, що були народжені поза шлюбом. Починаючи з 2006 року кожна п'ята дитина в Україні народжується поза шлюбом. У 2011 році таких дітей було 110 тисяч. До певної міри ця висока цифра пояснюється тим, що значна частина дітей народжується не без батька, а у батьків, які знаходяться у, так званому, цивільному шлюбі. Соціологи вивчили цю ситуації і доводять, що у дітей, народжених у цивільному шлюбі більше ризиків залишитися без батька або обох батьків, ніж у дітей, що народжені у шлюбі. Причиною тому є різне відношення жінок та чоловіків до цивільного шлюбу: жінка вірить у те, що цей шлюб назавжди і народжує дітей, а для чоловіків дуже часто це тимчасовий, не остаточний вибір дружини.

Діти, які народжені неповнолітніми матерями. Народження дитини неповнолітньою матір'ю рідко буває запланованою подією. Найчастіше вагітність буває випадковою, дитина – небажаною, тому не без підстав діти неповнолітніх жінок вважаються групою ризику, які можуть опинитися без батьківської опіки.

У 2009 р. у жінок віком 12-17 років народилося 10365 дітей. Дівчат, які народили дітей у віці до 15 років в 2007 р. було 143, у 2009 – 172.

Діти, які страждають від сімейного насильства, мають великий ризик залишитися без батьківського піклування, з одного боку – через те, що батьків можуть позбавити батьківських прав, з іншого – тому що діти, які не бажають миритися з різними проявами насильства, самостійно залишають родину. Приблизно 5% дітей (понад 400 тис.) були і залишаються жертвами різних злочинів, у тому числі сімейного насильства.

Продовження додатку М

Діти, чії батьки мають наркотичну або алкогольну залежність.

Практика підтверджує, що неповнолітні з родин нарко- та алкозалежних досить часто опиняються серед дітей, позбавлених батьківського піклування. За даними Державної соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді біля 18% сімей з дітьми, що знаходять у складних життєвих обставинах, мають проблеми в наслідок наркотичної чи алкогольної залежності одного чи двох членів сім'ї. Тобто поширення алкоголізму та наркоманії збільшує кількість дітей, які залишаються без батьківської опіки.

Діти, батьки яких виховувалися в інтернатних закладах. Практика діяльності будинків дитини, служб у справах дітей та центрів соціальних служб підтверджує факт наявності у дітей, які народилися в сім'ях колишніх випускників інтернатних закладів, великого ризику, бути позбавленими батьківської опіки.

Працівники будинків дитини, особливо малих і середніх міст, засвідчують той факт, що до їх закладів потрапляють діти матері, бабусі, і навіть прабабусі яких також виховувалися в інтернатах.

Діти, батьки яких перебувають у конфлікті з законом. За даними Державної пенітенціарної служби 153 тисячі 800 громадян країни утримуються у слідчих ізоляторах та установах виконання покарань. Їхні діти, у кращому випадку, залишаються без одного з батьків. На сьогодні у виправних колоніях знаходиться більше 10 000 жінок, в тому числі, приблизно 7 000 жінок, які мають дітей.

Для виховання дітей тих жінок, які перебувають у місцях позбавлення волі, створено два будинки дитини, де у 2007 році виховувалося 90, а в 2012 році – 120 дітей віком до трьох років. Діти віком старше трьох років на термін відбування покарання передаються під опіку родичам або в інтернатні заклади, тобто позбавляються батьківської опіки.

Продовження додатку М

Діти, чії сім'ї перебувають за межею бідності. В Україні досі гострою залишається проблема бідності сімей з дітьми. У 2009 р. рівень бідності домогосподарств з дітьми наблизився до 32%, що в 1,7 разів більше, ніж у домогосподарствах без дітей. Рівень бідності серед сімей з 1 дитиною складає 26,9%, з 2 дітьми – 39,6%, з 3 дітьми – 53,8%, з 4 та більше – 72,3%.

Діти, що постраждали від епідемії ВІЛ/СНІД. Поширення епідемії ВІЛ\СНІДу веде до збільшення кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, не тільки за рахунок померлих від СНІДу батьків, але і за рахунок відмови родичів від дітей, народжених ВІЛ-позитивними матерями.

Частка дітей, позбавлених батьківського піклування серед ВІЛ-позитивних та хворих на СНІД дітей становить 13%.

Інвалідність дітей і батьків. Важка вроджена інвалідність дитини (ДЦП, синдром Дауна, глибокий психічний розлад) часто стають причиною того, що дітей не забирають з пологового будинку. Статистика показує, що в інтернатних закладах проживає 11% дітей-інвалідів, а переважна більшість 89% – проживають у сім'ях.

Інвалідність батьків також впливає на втрату дітьми батьківської опіки. Особливо небезпечні психічні захворювання матерів. За даними інституту соціальних досліджень до 30% дітей у притулках мали психічно хворих матерів.

Аналіз розмірів груп ризику дітей, які можуть втратити батьківську опіку, показує, що незважаючи на велику роботу з підтримки дітей, які вже позбавлені опіки, кількість дітей, що перебувають під загрозою залишитися без батьків, дуже велика.

Фрагмент виступу Ю. Павленка,
 почесного голови Всеукраїнської громадської організації “Служба захисту дітей” на парламентських слуханнях у Верховній Раді України “Законодавче забезпечення та реальний стан дотримання прав дитини в Україні” (22 грудня 2010 року) // http://static.rada.gov.ua/zakon/new/par_sl/slS2212110.htm

Унаслідок цього в Україні відбулися глибокі системні зміни і результат діяльності є очевидним: дедалі більше дітей мають можливість реалізувати своє конституційне право на виховання в сім’ї. Порівняно з 2004–2009 роками, майже вдвічі зросла кількість дітей, які щорічно усиновлюються громадянами України. Національне усиновлення вже три роки поспіль перевищує міждержавне. У 6 разів зросла кількість дітей, які виховуються в дитячих будинках сімейного типу, у прийомних сім’ях. Порівняно з 2004 роком, у 17 разів більше дітей влаштовані в сімейні форми виховання. Значно поліпшився соціальний захист сімей, які взяли на виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Це перемога передовсім дітей, оскільки вони отримали батьків. А заслуга в цій роботі, без сумніву, служби у справах дітей і центрів соціальних служб сім’ї, дітей та молоді, за що вам велика подяка.

Хочу сказати про останні десять місяців роботи в цьому напрямі Міністерства сім’ї, молоді та спорту. На жаль, всі показники значно погіршилися, крім національного усиновлення, яке ще за інерцією перевищує міждержавне, але показники гірші, ніж 2009 року.

Ще гірша ситуація щодо влаштування дітей в сімейні форми виховання. Порівняно з попереднім роком, в сім’ї влаштовано майже вдвічі менше дітей. Об’єктивних причин для такого зменшення немає: законодавство протягом року не змінювалося, закони забезпечують пріоритетність сімейних форм виховання, бюджет на 2010 рік передбачав субвенцію в сумі 276 мільйонів гривень на влаштування щонайменше 4 тисяч дітей. На сьогодні влаштовано лише 1188 дітей. Тобто гроші залишилися в бюджеті, діти їх не отримали.

Попри це, 253 голови районних державних адміністрацій за поточний рік не підписали жодного розпорядження про влаштування дітей у прийомні сім’ї або дитячі будинки сімейного типу. У 144 районах у містах влаштували лише одну дитину. Щороку внаслідок позбавлення батьківських прав (ці цифри сьогодні називали) більше 10 тисяч дітей залишаються без батьківського піклування.

У 2009 році лише 19 органів місцевої влади не влаштували жодної або влаштували лише одну дитину в сімейні форму виховання (цього року майже 500). Думаю, такий сумний стан речей обумовило і доручення Кабінету Міністрів, яке зобов’язувало виконавчі органи влади направляти дітей-сиріт і

дітей з малозабезпечених сімей в інтернатні заклади. Окрема подяка громадським організаціям, які активно відстояли цю позицію, я її також повністю підтримую.

Без сумніву, Указ Президента України “Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади” не дав чіткої відповіді на питання, до повноважень якого центрального органу виконавчої влади належать тепер питання соціального захисту дітей. Впевнений, що не може реалізація права дитини на освіту поглинути глобальну функцію захисту прав дитини ні на центральному, ні тим паче на місцевому рівні. Захист прав дитини включає право на освіту, здоров’я, сім’ю, а не навпаки.

Комплекс функцій щодо дітей-сиріт та кризових сімей, що його на сьогодні виконують служби у справах дітей і центри соціальних служб для сім’ї, дітей та молоді, є частиною соціальної політики держави. Тому я повністю підтримую позицію відновлення Міністерства у справах сім’ї, молоді та спорту як органу центральної виконавчої влади. Разом з тим я розумію, що це зробити майже неможливо. Тому треба шукати найбільш реальні виходи з цієї ситуації, щоб не втратити здобуті напрацювання. Найголовніше – не зменшити захист прав дитини і досягнуті темпи влаштування дітей в сімейні форми виховання. Пропоную передбачити в рекомендаціях парламентських слухань створення державної служби з питань сім’ї та захисту прав дитини. Найкраще ця служба працюватиме в системі Міністерства соціальної політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеева Л. Социальный патронат семьи в системе социального обслуживания / Л. Алексеева, В. Меновщиков. – М. : ГосНИИ семьи и воспитания, 2000. – 160 с.
2. Алексеєнко Т. Опіка, піклування // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; гол. ред. В. Кремень / Т. Алексеєнко. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 607–608.
3. Альмединген-Тумим Н. Общественное и дошкольное семейное воспитание / Н. Альмединген-Тумим // Дошкольное дело. – П., 1922. – С. 153–162.
4. Андрущенко В. Філософія соціальної роботи в Україні на рубежі століть / В. Андрущенко // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2002. – № 1. – С. 41–44.
5. Аніщенко О. Історичні та сучасні умови опіки дітей в Україні і за рубежом / О. Аніщенко // Ідея опіки дітей і молоді в історико-педагогічній науці : зб. наукових праць. – Івано-Франківськ, 2005. – С. 216–217.
6. Антология педагогической мысли Древней Руси и Русского государства XIV-XVII вв. / Ред. колл. : С. Егоров, Л. Пушкарев, Я. Щапов. – М. : Педагогика, 1985. – 366 с.
7. Антология педагогической мысли Украинской ССР / Сост. Н. Калениченко. – М. : Педагогика, 1988. – 640 с.
8. Антонюк Т. Дитячий будинок як форма соціального виховання: історичний аспект / Т. Антонюк // Українознавство. – 2004. – № 8. – С. 22.
9. Бабишин С. Школа і освіта Давньої Русі IX-XIII ст. / С. Бабишин. – К. : Вища школа, 1973. – 88 с.
10. Бадора С. Теорія і практика виховання в опікунському середовищі (на матеріалах Польщі) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.05 / Інст. пед. АПН України. – К., 2001. – 45 с.

11. Бадора С. Теорія і практика опікунства в Польщі / С. Бадора. – Івано-Франківськ, 2000. – 252 с.
12. Баран М. Висвітлення долі дітей-сиріт у публікаціях української дитячо-юнацької преси (перша третина ХХ ст.) / М. Баран // Ідея опіки дітей і молоді в історико-педагогічній науці : зб. наукових праць. – Івано-Франківськ, 2005. – С. 99–103.
13. Барвінський О. Українська порадня матерей у Львові / О. Барвінський // Лікарський вісник. – 1920. – Ч. 9–10. – С. 66.
14. Бартошевський І. Педагогія руска або наука о вихованню / І. Бартошевський. – Львів, 1891. – 392 с.
15. Бачинська О. З т-ва вакаційних осель / О. Бачинська, М. Ліщинська // Діло. – 1926. – Ч. 69. – С. 3–4.
16. Бачинська-Донцова М. На біжучі теми жіночого руху / М. Бачинська-Донцова // Альманах „Жіночої долі”. – Коломия, 1927. – С. 87–90.
17. Бевз Г. Соціально-психологічні чинники виникнення та розвитку прийомного батьківства : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / ЦППО. – К., 2001. – 20 с.
18. Бевз Г. Дитина в прийомній сім'ї: нотатки психолога / Г. Бевз, І. Пеша. – К. : Український ін-т соціальних досліджень, 2001. – 101 с.
19. Безпалько О. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі : навч. посіб. / О. Безпалько. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 208 с.
20. Бейкер К., Гиппенрейтер Ю. Влияние сталинских репрессий конца 30-х годов на жизнь семей в трех поколениях // Обыкновенное зло: исследования насилия в семье [сб. статей] / К. Бейкер, Ю. Гиппенрейтер. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – С. 43-74.
21. Бех І. Особистісно-зорієнтоване виховання / І. Бех. – К. : ІЗМН, 1998. – 204 с.
22. Блажкевич І. Який хосен з дитячих садків / І. Блажкевич // Рідна школа. – Львів, 1932. – Ч. 7–8. – С. 104–106.

23. Блонский П. Введение в дошкольное воспитание / П. Блонский. – М., 1917. – 136 с.
24. Блонский П. Возрастная педология / П. Блонский. – М.-Л. : Работник просвещения, 1930. – 212 с.
25. Блонский П. Педагогика / П. Блонский. – М. : Работник просвещения, 1924. – 144 с.
26. Богданко (Б. Заклинський – Ф. Л.). Сиротинець / Б. Заклинський // Світ дитини. – 1931. – С. 157–159.
27. Болотіна Н. Соціальний захист дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування // Право соціального захисту України : навч. посіб. – 2-ге вид., перероб. і доп. / Н. Болотіна – К. : Знання, 2008. – С. 447–454.
28. Бондар А. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР / А. Бондар. – К. : Вид-во КДУ, 1968. – 224 с.
29. Булах І. Психологічні основи особистісного зростання підлітків : автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2004. – 42 с.
30. Булах І. Психологія особистісного зростання підлітка / І. Булах. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2003. – 340 с.
31. Бурачинський Т. Лікарська опіка над шкільною молоддю / Т. Бурачинський // Діло. – 1931. – Ч. 190. – С. 3.
32. Вакаційна оселя в Старяві // Рідна школа. – 1935. – Ч. 10. – С. 161–162.
33. Вайнола Р. Технологізація соціально-педагогічної роботи: теорія і практика / Р. Вайнола. – К. : ПНУ ім. М.П. Драгоманова, 2008. – 134 с.
34. Ваховский Л. Взаимодействие школы и семьи в воспитании учащихся : автореф дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / НИИ общих проблем воспитания АПН СССР. – М., 1987. – 18 с.
35. Ваховский Л. Особенности педагогического просвещения родителей в период становления советской школы // Опыт совершенствования педагогического всеобуча родителей. – М., 1987. – С. 34 – 37.

36. Ващенко Г. Безпритульне дитинство в СРСР, дитбудинки і колонії // Твори / Г. Ващенко. – К. : Школяр, 2000. – Т. 4. Праці з педагогіки та психології. – С. 380–387.
37. Великий А. Нарис історії згромадження сс. Службниць ПНД / А. Великий. – Рим : Вид. оо. Василіан, 1968. – 768 с.
38. Виноградов Н. Педагогика. Основные проблемы и принципы / Н. Виноградов. – М., 1922. – 123 с.
39. Виноградова-Бондаренко Є. Виховання безпритульних дітей в Україні у 20-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Інститут педагогіки АПН України. – К., 2001. – 21 с.
40. Відозви й комунікати. З діяльності Товариства Охорони Дітей і Опіки над Молоддю у Львові // Діло. – 1930. – Ч. 203. – С. 5.
41. Віра. Організуймо дитячі садки! // Українка. – 1939. – Ч. 5. – С. 2-3.
42. Вісник законів і розпоряджень краєвих для королівства Галичини і Володимирії враз з Великим Князівством Краківським. – Львів, 1905. – Ч. 11. – 302 с.
43. Власова О. Використання основних концептуальних положень гмей-нерівської системи у вітчизняних закладах соціальної опіки // Українське народознавство і проблеми виховання школярів : матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф., 10-12 жовтня 1995 р. / О. Власова. – Івано-Франківськ, 1995. – Ч. 2. – С. 122–126.
44. Вовк Л. Братські школи. Жіноча освіта. Педагогічні товариства // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; гол. ред. В. Кремень / Л. Вовк. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 66–67, 288–289, 662–663.
45. Вовк Л. Історія освіти і педагогіки в загальній, методологічній і професійній культурі майбутнього вчителя : посібник-коментар із пропедевтики вивчення історії педагогіки / Л. Вовк. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – 331 с.

46. Волинець Л. Соціальне сирітство: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування / Л. Волинець, Н. Комарова. – К., 1998. – 144 с.

47. Волошка Л. Дівчатко я бачила в місті / Л. Волошка // Молода Україна. – 1908. – № 4. – С. 22.

48. Волянюк Р. “Порадня для вибору фаху” як фактор опіки молоді в Галичині міжвоєнної доби / Р. Волянюк // Джерела : Науково-методичний вісник. – № 1. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 10–13.

49. Волянюк Р. Вакаційні оселі в Галичині як важливий чинник опіки та національного виховання дітей і молоді / Р. Волянюк // Вісник Прикарпатського університету. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – Вип. VII. Педагогіка. – С. 113–117.

50. Волянюк Р. Ідея опіки дітей і молоді в педагогічній думці Галичини (кін. XIX – поч. XX ст.) // Українська система виховання: проблеми, перспективи. Бібліотека Науково-методичного центру “Українська етнопедагогіка і народознавство” АПН України і Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника. Серія “Педагогіка, етнопедагогіка” / Р. Волянюк. – Івано-Франківськ, 1999. – Вип. 27. – С. 97–100.

51. Волянюк Р. Михайло Галуцинський про опіку дітей та молоді // Михайло Галуцинський – лицар обов’язку і чину : матеріали наук. конф., присвяченої 120-й річниці від дня народження і 90-й річниці відкриття Рогатинської гімназії ім. Володимира Великого / Р. Волянюк. – Львів-Рогатин, 1999а. – С. 70–72.

52. Волянюк Р. Опікунсько-виховна діяльність батьківських гуртків у Галичині на початку XX століття / Р. Волянюк // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка. – 2002. – № 11. – С. 109–111.

53. Волянюк Р. Педагогічний аспект опіки молоді в ремісничих бурсах Галичини (др. полов. XIX – поч. XX ст.) / Р. Волянюк // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 1999б. – № 3. – С. 330–334.

54. Волянюк Р. Підготовка Сестер Василянок до роботи у сирітських захистах Галичини на початку XX століття / Р. Волянюк // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць. – Вип. 184. Педагогіка та психологія. – Чернівці: Рута, 2003. – С. 3–7.

55. Волянюк Р. Українська церква в Галичині як суспільний опікун дітей і молоді / Р. Волянюк // Проблеми національного виховання в системі неперервної освіти: Матеріали третьої Міжнар. наук.-практ. конф. – Чернівці, 1999в. – С. 284–287.

56. Волянюк Р. Українське крайове товариство охорони дітей і опіки над молоддю та поширення опікунчої ідеї в Галичині / Р. Волянюк // Вісник Прикарпатського університету. – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – Вип. II. Педагогіка. – С. 108–113.

57. Волянюк Р. Педагогічний аспект опіки дітей і молоді в Галичині (друга половина XIX – перша третина XX ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Прикарпатський нац. ун-т. імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2005. – 20 с.

58. Волянюк Р. Педагогічний аспект опіки дітей і молоді в Галичині (друга половина XIX – перша третина XX ст.) : дис. ... канд. пед. наук / Р. Волянюк. – Івано-Франківськ, 2004. – 220 с.

59. Вуянко М. Монастирі Івано-Франківська перша половина XX ст. / М. Вуянко. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 1998. – 165 с.

60. Высоцкий С. Древнерусские надписи Софии Киевской XI – XIV вв. / С. Высоцкий. – К. : Наукова думка, 1966. – 237 с.

61. Галагузова М. Профессиональная подготовка социальных работников : Актуальные проблемы состояния и перспектив социальной работы в России / М. Галагузова // Социальная работа. – М., 1992. – Вып. 6. – С. 84–91.

62. Галушак Г. Розв'язання проблем сімей із порушеною структурою як умова подолання бездоглядності і безпритульності дітей // Діти вулиці: проблеми, права, захист : матеріали міської наук.-практ. конф. / Г. Галушак, В. Костів. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ ПНУ ім. Василя Стефаника, 2008. – С. 30–35.
63. Галущинський М. Дещо про народню освіту і виховання / М. Галущинський // Наша мета. – 1919. – Ч. 10. – С. 3–4.
64. Галущинський М. Народня освіта й виховання народу. Методи й цілі / М. Галущинський. – Львів, 1920. – 15 с.
65. Галущинський М. П. Наторп а “Суспільна педагогія” / М. Галущинський. – Львів, 1921. – 15 с.
66. Галущинський М. Тиждень української дитини у Львові / М. Галущинський // Світло. – 1921а. – Ч. 1. – С. 6–7.
67. Гарданов В. Кормильство в Древней Руси / В. Гарданов // Советская этнография. – 1959. – № 6. – С. 132–145.
68. Гендрихівська А. Дошкільне виховання до XV Жовтня / А. Гендрихівська // Комуністична Освіта. – 1932. – Ч. 11–12. – С. 74.
69. Гергет А. Современные педагогические течения / А. Гергет, А. Готалов-Готлиб. – Херсон : Госиздат, 1925. – 250 с.
70. Гнатчук О. Українські жіночі організації на Буковині (80-ті рр. ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.) : дис. ... канд. істор. наук. – Чернівці, 2001. – 211 с.
71. Гнот С. Проблема захисту дітей в діяльності Греко-католицької церкви міжвоєнного періоду / С. Гнот // Вісник Львівської комерційної академії. – Львів : Вид.-во ЛКА, 2002. – Вип. 4. Гуманітарні науки. – С. 54–66.
72. Голубинский Е. История русской церкви: В 2- т. / Е. Голубинский // Т. 1. – Ч. 1. – М., 1901. – 243 с.; Т. 1. – Ч. 2. – Б.г. – С. 554–557.
73. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – Київ : Либідь, 1997. – 376 с.

74. Гринько Г. Про соціальне виховання дітей / Г. Гринько // *Порадник по соціальному вихованню дітей.* – Харків, 1921. – 14 с.
75. Гринько Г. Очерки советской просветительной политики / Г. Гринько. – Харьков, 1923. – 194 с.
76. Гринько Г. Советское культурное строительство на Украине / Г. Гринько. – Харьков, 1921. – 47 с.
77. Декларація Наркомосвіти УСРР про соціальне виховання дітей. 1/VII.1920 р. // *Вісник Народного комісаріату освіти УСРР.* – 1920. – Ч. 1. – С. 9–11.
78. Декларація прав дитини // *Дитинство в Україні: права, гарантії, захист : зб. документів:* – К. : Столиця, 1998. – Ч. 2. – С. 63–66.
79. Державна доповідь про становище дітей в Україні (за підсумками 1998 року. – К. : Ін-т соціальних досліджень, 1999. – 120 с.
80. Джеджула А. З історії українсько-польських економічних відносин (1920- 1922) / А. Джеджула // *Питання нової та новітньої історії.* – К., 1965. – Вип. 2. – С. 29–40.
81. Дзерович Ю. Опіка Митрополита Андрея Шептицького над українським шкільництвом / Ю. Дзерович // *Рідна школа.* – 1939. – Ч. 13–14. – С. 205.
82. Дзерович Ю. Педагогіка / Ю. Дзерович. – Львів, 1937. – 240 с.
83. Діточа вакаційна півоселя в Тернополі // *Жіноча доля.* – 1930. – Ч. 1-2. – С. 5.
84. Днепров Э. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (с древнейших времен до конца XVII в.) / Э. Днепров, В. Янин, Р. Смирнов. – М.: Педагогика, 1989. – 456 с.
85. Довгалева А. Вопросы семейного воспитания приемных детей в СССР : автореф. дис. ... канд. пед. наук. – М., 1957. – 18 с.
86. Довгалева А. Семейное воспитание приемных детей / А. Довгалева. – М.: Учпедгиз, 1948. – 112 с.

87. Дюшен В. Цілева установа дитячих будинків, дитячих містечок і дитячих колоній / В. Дюшен // Радянська освіта. – 1926. – № 7–8. – С. 9–14.
88. Еланський В. Дитячий будинок / В. Еланський // Рад. Освіта. – 1928. – № 9. – С. 9–14, 67–72.
89. Енциклопедія українознавства: В 2-х т. / За ред. В. Кубійовича, З. Кузелі. – Мюнхен ; Нью-Йорк : Молоде життя, 1949. – Т. II. – С. 369–800.
90. Євко В. Охорона дітей, позбавлених батьківського піклування: історичний аспект / В. Євко // Право України. – 2001. – № 8. – С. 108.
91. Євтух М. Соціальна педагогіка / М. Євтух, О. Сердюк. – 2-е вид., стереот. – К. : МАУП, 2003. – 232 с.
92. Егоров С. Антология педагогической мысли древней Руси и Русского государства XIV-XVII в. / С. Егоров, Л. Пушкарёв, Я. Щапов. – М. : Педагогика, 1985. – 966 с.
93. Жилінкова І. Опіка // Юридична енциклопедія: В 6 т. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 4. – 2003. – С. 287–289.
94. За долю наших найменших. Львівська філія Українського краєвого товариства охорони дітей і опіки над молоддю // Діло. – 1927. – Ч. 29. – С. 2.
95. Забута Т. Дитяче самоврядування в педагогічній спадщині Януша Корчака : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т ім. К. Д. Ушинського. – О., 1997. – 18 с.
96. Завадська В. Жіночий рух / В. Завадська // Діло. – 1926. – Ч. 108. – С. 2–3.
97. Завгородня Т. Опіка над дітьми в добу трансформації суспільного устрою : [монографія] / За заг. ред. Б. Ступарика / Т. Завгородня, Н. Лисенко, Д. Мажець, Б. Ступарик. – Івано-Франківськ ; Ужгород : Мистецька лінія, 2002. – 152 с.
98. Загальні збори УТОДОМ у Львові // Новий час. – 1938. – Ч. 1. – С. 6.
99. Закон України “Про охорону дитинства” від 26 квітня 2001 р. // Офіційний вісник України. – 2001. – № 29. – С. 76–82.

100. Залкінд А. Выбитые из социальной колеи дети / А. Залкінд // Шлях освіти. – 1925. – № 7–8. – С. 9–40.
101. Залкінд А. Про педологічний перегляд дошкільного виховання / А. Залкінд // Шлях освіти. – 1925. – № 3. – С. 22–44.
102. Залужний О. Про уточнення деяких основних понять при вивченні поведінки дитини / О. Залужний // Український вісник експериментальної педагогіки та рефлексології. – 1928. – Вип. 2. – С. 5–14.
103. Затонський В. Національна проблема на Україні : [доповідь на пленумі ЦК ЛКСМУ, червень 1926] / В. Затонський. – Харків, 1926. – 64 с.
104. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1929. – № 1. – 17 січня.
105. Зверева І. Основи батьківської компетентності : [навч. посібник] / [упоряд. : Т. Веретенко, І. Зверева, Н. Шевченко] / [заг. ред. І. Зверевої]. – К. : Науковий світ, 2006. – 156 с.
106. Зверева І. Соціальна робота: навч. посібник / І. Зверева, О. Безпалько, С. Харченко та ін. ; [заг. ред. І. Зверевої та Г. Лактіонової]. – К. : Наук. світ, 2003. – 233 с.
107. Зверева І. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в Україні : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05 / Інститут педагогіки АПН України. – К., 1999. – 39 с.
108. Звіт з діяльності львівської філії Українського Краєвого Товариства охорони дітей і опіки над молодіжю у Львові // Українській дитині : Збірник. – Львів, 1921. – С. 24–27.
109. Звіт з діяльності львівської філії Українського краєвого товариства охорони дітей і опіки над молоддю у Львові // Світло. – 1927. – С. 22.
110. Звіт з діяльності ради товариства “Захист ім. митрополита Андрія Гр. Шептицького для сиріт у Львові” за перше 20-ліття (1919 – 1938). – Львів, 1938. – 28 с.

111. Зільберштейн А. 15 років боротьби за єдину пролетарську систему / А. Зільберштейн // Комуністична Освіта. – 1932. – Ч. 10. – С. 24.
112. Зінченко А. Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова. – О., 2002. – 17 с.
113. Зіньковський В. Про соціальне виховання / В. Зіньковський. – К. : Друкарня Всеукраїнського Кооперативного Видавничого Союзу, 1920. – 64 с.
114. Иваненко Г. Развитие общественного воспитания детей в УССР (1917-1930) : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Киев. гос. пед. ин-тут им. А. М. Горького. – К., 1996. – 23 с.
115. Ідея опіки дітей і молоді в історико-педагогічній науці : зб. наук. праць. – Івано-Франківськ, 2005. – 340 с.
116. Ільченко О. Виховання дітей-безпритульників на Полтавщині в 20 – 30-і рр. ХХ століття : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Харківський національний педагогічний ун-т імені Г. С. Сковороди. – Х., 2006. – 21 с.
117. Ільченко О. Новаторський зміст виховної діяльності дитячих закладів для безпритульних: досвід роботи колонії ім. В. Короленка та колонії ім. М. Горького / О. Ільченко // Ідея опіки дітей і молоді в історико-педагогічній науці : зб. наук. праць. – Івано-Франківськ, 2005. – С. 54–58.
118. Иорданский Н. Основы и практика социального воспитания / Н. Иорданский. – М. : Работник просвещения, 1925. – 390 с.
119. Історія Польщі / За ред. П. Федорчака. – Івано-Франківськ, 1995. – 71 с.
120. Кадлубицька О. Діти і сирітські захистки / О. Кадлубицька // Світло. – 1922. – Ч. 4–6. – С. 88–91.
121. Капська А. Соціальний супровід різних категорій сімей та дітей : навч. посіб./А. Капська, І. Пеша. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 232 с.

122. Карпенко О. Соціально-педагогічна підтримка дітей в Україні в історичному контексті : монографія / О. Карпенко, Т. Янченко. – К. : НПУ, 2006. – 159 с.
123. Киричук О. Психологія особистості : опорний конспект / О. Киричук. – К. : ІПК ДСЗУ, 2003. – 46 с.
124. Кисілевська О. Суспільна опіка / О. Кисілевська // Діло. – 1931. – Ч. 36. – С. 1.
125. Князев Е. Педагогика и психология социальной депривации (исторический аспект) / Е. Князев // Вопросы психологии. – 1993. – № 3. – С. 39–46.
126. Кобзар Б. Управління виховною роботою у школі-інтернаті / Б. Кобзар. – К. : Інститут педагогіки АПН України, 1996. – 260 с.
127. Кобринська Н. Рух жіночих товариств / Н. Кобринська // Наша доля. – 1895. – Кн. 2. – С. 90.
128. Коваленко Є. Освітня діяльність і педагогічні погляди С. Русової : [за ред. Є. Коваленко] / Є. Коваленко, І. Пінчук. – Ніжин : НДП, 1998. – 214 с.
129. Коваль Л. Соціальна педагогіка / Соціальна робота : навч. посіб. / Л. Коваль, І. Зверева, С. Хлебик. – К. : ІЗМН, 1997. – 392 с.
130. Ковальчук Л. Теорія і практика виховання дітей із неповних сімей (20-30-і роки ХХ сторіччя) : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 1998. – 16 с.
131. Ковбас Б. Родинна педагогіка: У 3-х т. / Б. Ковбас, В. Костів. – Івано-Франківськ : Плай, 2006. – Т. 1. Основи родинних взаємовідносин. – 288 с.; Т. 2. – Основи родинного виховання. – 288 с.
132. Коллонтай А. Проституція и меры борьбы с ней / А. Коллонтай. – М., 1921. – С. 20–22.
133. Комар І. Діяльність закладів опіки під керівництвом греко-католицьких чернечих чинів у Галичині в кінці ХІХ ст. – 1939 р. // Педагогіка та психологія професійної освіти: Науково-методичний журнал / І. Комар. – Львів. – 2004. – № 2. – С. 175–183.

134. Комар І. Роль греко-католицьких чернечих чинів у вирішенні сучасних проблем опіки дітей і молоді // Ідея опіки дітей і молоді в історико-педагогічній науці : зб. наук. праць / І. Комар. – Івано-Франківськ, 2005. – С. 229–236.
135. Комар І. Опікунська діяльність релігійних організацій Української греко-католицької церкви у Галичині (кінець XIX – перша половина XX ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2007. – 20 с.
136. Комарова Н. Соціальне становлення дитини у прийомній сім'ї: соціальний супровід / Н. Комарова, А. Капська, Л. Волинець та ін. – К. : УІСД, 2000. – 127 с.
137. Конончук А. Актуальні проблеми підготовки фахівців у галузі соціально-педагогічної діяльності : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 5-7 листопада 2009 р. / А. Конончук (ред.) – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – 240 с.
138. Конопнічка М. В суді / М. Конопнічка // Світ дитини. – 1930. – Ч. 6. – С. 180–181.
139. Конвенція ООН про права дитини. – К. : PrintXPressTM, 1999. – 21 с.
140. Конституція Польської республіки, прийнята Законодательним Сеймом 17 марта 1921 г. / Акты Польской республики. – Варшава, 1921. – 128 с.
141. Конференція в справі лікарської опіки на селі у Варшаві // Лікарський вісник. – 1937. – Ч. 3. – С. 94.
142. Корнилов К. Семья или детский дом? // Хрестоматия по основным вопросам теории и практики трудовой школы / К. Корнилов. – М., 1924. – Ч. 1. – С. 63–65.
143. Короткий термінологічний словник із соціальної педагогіки, соціальної роботи / Уклад. Л. Лохвицька, І. Доброскок. – Переяслав-Хмельницький, 2007. – 144 с.

144. Корчак Я. Дитя людське: Вибрані твори. [перекл. В. Каденка, О. Ірванця і К. Москальця] / Я. Корчак. – К. : Дух і літера, 2007. – 536 с.
145. Костів В. Нравственное воспитание подростков из неполных семей : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / НИИ общих проблем воспитания АПН СССР. – К., 1987. – 230 с.
146. Костів В. Класифікація нуклеарних сімей / В. Костів // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2008. – № 4. – С. 54–61.
147. Костів В. Основи педагогічної класифікації нуклеарних сімей / В. Костів // Вісник Прикарпатського університету – Івано-Франківськ : Плай, 1999. – Вип. 2. Педагогіка. – С. 52–59.
148. Костів В. Теоретико-методологічні засади опіки дітей і молоді в сучасній Україні // Ідея опіки дітей і молоді в історико-педагогічній науці : зб. наук. праць / В. Костів. – Івано-Франківськ, 2005. – С. 68–72.
149. Костів В. Проблеми життєдіяльності неповної сім'ї у творах В. С. Стефаника // Стефаниківські читання / В. Костів, О. Максимович. – Івано-Франківськ, 1993. – Вип. 2. – С. 177–182.
150. Костів В. Софія Русова про виховання дітей з осиротілих сімей // Вісник Прикарпатського університету / В. Костів, Л. Фуштей. – Івано-Франківськ : Плай, 2001. – Вип. 5. Педагогіка – С. 154–159.
151. Кравець В. Історія гендерної педагогіки: Навч. посібник. – Тернопіль: Джура, 2005. – 440 с.
152. Кравченко Уляна. Сирітська думка / Уляна Кравченко // Світ дитини. – 1931. – Ч. 5. – С. 156.
153. Кремень В. Освітнянський простір і соціальна робота в Україні: концептуальні засади взаємовпливу / В. Кремень // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2003. – № 2. – С. 5–10.
154. Кремень В. Філософія національної ідеї : Людина. Освіта. Соціум. – Вид. переробл. / В. Кремень. – К. : Грамота, 2010. – 576 с.

155. Крупская Н. Женщина и воспитание детей / Н. Крупская // Избранные педагогические сочинения. – М., 1957. – С. 121–126.
156. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії: Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 169 с.
157. Кузьма О. Соціальні аспекти роботи з дітьми-сиротами в структурі діяльності центрів соціальних служб для молоді / О. Кузьма // Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці, 1999. – Вип. 56. Педагогіка та психологія. – С. 87–90.
158. Культурно-виховне досягнення “Світа дитини” за перше десятиліття // Шлях виховання й навчання. – Львів, 1932. – С. 52–57.
159. Кульчинський С. У ті голодні роки... (Становище дітей на Україні, 1931-1933 рр.) / С. Кульчинський, Є. Шаталіна // Рад. освіта. – 1992. – 21 березня.
160. Кульчицький С. Між двома війнами (1921 – 1941 рр.) / С. Кульчицький // Український історичний журнал. – № 9. – С. 3–18.
161. Курляк І. До питання про становлення і розвиток опікунської педагогіки в Україні і Польщі / І. Курляк // Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці : Рута, 2002. – Вип. 137. Педагогіка та психологія. – С. 112–119.
162. Лазуркина Д. К вопросу об общественном воспитании / Д. Лазуркина // Народное просвещение. – 1919. – № 9–10. – С. 8–9.
163. Лазуркина Д. О новых задачах дошкольного воспитания и новых формах общественной жизни / Д. Лазуркина // Народное просвещение. – 1920. – № 18–19–20. – С. 9–12.
164. Лактіонова Г. Соціальна робота/Соціальна педагогіка : поняттєво-термінол. словник / Г. Лактіонова. – К. : Етносфера, 1994. – 118 с.
165. Лангмейер Й. Психологическая депривация в детском возрасте / Й. Лангмейер, З. Матейчек. – Прага : Авиценум, 1984. – 334 с.

166. Лебедова В. [Малицька К.] З трагедій діточих душ / В. Лебедова // Промінь. – 1905. – Ч. 7. – С. 82–85.
167. Ленин В. О задачах женского рабочего движения в Советской республике // Полн. собр. соч. – Т. 41. – С. 298–318.
168. Ленин В. В. И. Молотову для секретариата ЦК РКП (б) // Полн. собр. соч. – Т. 54. – С. 104–105.
169. Литвиненко Н. Дитина й дошкілля / Н. Литвиненко // Українське дошкілля. – 1938. – Ч. 2. – С. 20–23.
170. Лициняк В. Дещо про сироти і наші зглядом них обов'язки / В. Лициняк // Нива. – 1921. – № 5. – С. 137.
171. Лициняк В. Сирітський захист / В. Лициняк // Діло. – 1915. – Ч. 126. – С. 2.
172. Лициняк В. Товариство “Захист ім. митроп. Андрея гр. Шептицького для сиріт” у Львові (його початок і розвиток по кінець 1925 р.) / В. Лициняк // Богословія. – 1926. – Т. 4. – Ч. 1–2. – С. 78–84.
173. Лициняк В. Кілька слів про захисти для сиріт / В. Лициняк // Українській дитині : зб. – Львів, 1921. – С. 11–12.
174. Лікарська опіка / Рідна школа в 1934-35 році. Стан і діяльність у часі від 1 вересня 1934 до 31 серпня 1935 // Рідна школа. – 1935. – Ч. 23–24. – С. 354–355.
175. Лотоцький А. Пастушка Марунька / А. Лотоцький // Світ дитини. – 1931. – Ч. 4. – С. 321–325.
176. М.Г. (Галущинський М.) Просвітні організації і їх зміст / “Просвіта” до українського народу / М. Галущинський. – Львів, 1921. – 70 с.
177. Мажец Д. Опіка над дітьми в добу суспільних змін : [наук. моногр.] / Д. Мажец. – Івано-Франківськ : Плай, 2001. – 226 с.
178. Макаренко А. Из книги “Беспризорность и борьба с ней” // Педагогические сочинения: В 8-ми т. / А. Макаренко. – М. : Педагогика, 1985. – Т. 5. – С. 311–317.

179. Макаренко А. О некоторых проблемах теории и практики воспитания // Пед. соч.: В 8 т. – Т. 1 / А. Макаренко. – М. : Педагогика, 1983. – С. 80–90.
180. Макаренко А. Семья и воспитание детей // Педагогические сочинения: В 8-ми т. / А. Макаренко. – М. : Педагогика, 1984. – Т. 4. – С. 211–249.
181. Макаренко А. Художественная литература о воспитании детей // Педагогические сочинения: В 8-ми т. / А. Макаренко. – М. : Педагогика, 1986. – Т. 7. – С. 26–50.
182. Макарушка Ос. Наука виховання: Підручник для шкіл і родин / О. Макарушка. – Львів, 1922. – 151 с.
183. Макарушка Ос. Наука для шкіл і родин / О. Макарушка. – Львів, 1922. – 152 с.
184. Макарушка Ос. Соціальна опіка в Чехословацькій Республіці / О. Макарушка // Народня просвіта. – 1926. – Ч. 3–4. – С. 76–82.
185. Макарушка-Терпилякова О. Суспільна опіка і жінка / О. Макарушка-Терпилякова // Жінка. – 1935. – Ч. 2. – С. 8.
186. Макарюсова А. Опіка над дітьми в часі предшкольномь / А. Макарюсова // Учитель. – 1920. – Ч. 10. – С. 5–7.
187. Малицька К. Вага вакаційних осель для молоді / К. Малицька // Діло. – 1934. – Ч. 106. – С. 2–3.
188. Малицька К. Від основ / К. Малицька // Світло. – 1921. – Ч. 4. – С. 39–41.
189. Малицька К. Мати й дитина в поході сторіч : матеріали до „Дня української матері і дитини” / К. Малицька. – Краків-Львів, 1943. – 14 с.
190. Малицька К. Суспільна опіка над дітворою і молоддю // Наш світ. Альманах “Жіночої долі” з додатком календаря на рік 1928 / К. Малицька. – Коломия, 1927. – С. 128–135.
191. Малицька К. Починаймо будувати від основ / К. Малицька // Громадський Вістник. – 1922. – Ч. 55. – С. 7.

192. Мальцева О. Зміст, форми та методи роботи загальноосвітньої школи України з сім'єю у 20 – 30-х роках ХХ століття / О. Мальцева // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – Луганськ : Альма-матер, 2011. – № 20 (231). Педагогічні науки. – С. 13–18.

193. Мальцева О. Участь батьківської громадськості в діяльності загальноосвітніх шкіл України (20 – 30-ті роки ХХ століття) // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – Луганськ : Альма-матер, 2009. – № 6 (169). Педагогічні науки. – С. 151–158.

194. Мамонтов Я. Хрестоматия современных педагогических течений. Текст / Я. Мамонтов. – Харьков : Госиздат Украины, 1924. – 538 с.

195. Мардахаев Л. Благоприятная социально-культурная среда учреждения для воспитания детей / Л. Мардахаев // Актуальные проблемы теории и практики социальной педагогики: материалы 9-х социально-педагогических чтений РГСУ. – М. : Перспектива, 2006. – С. 123–128.

196. Мардахаев Л. Социальная педагогика: концептуальный подход // Социальная педагогика: теория и практика / Л. Мардахаев. – М. : Союз, 2000. – 245 с.

197. Методичні рекомендації соціальним працівникам щодо соціального супроводу прийомних сімей / Н. Комарова (кер. авт. кол.), Г. Бевз, Л. Волинець та ін. – К. : УІСД, 1999. – 103 с.

198. Мицишин І. Ретроспективний аналіз опікунської діяльності греко-католицької церкви / І. Мицишин // Вісник Львів. ун-ту. Серія педагогічна. – 2003. – Вип. 17. – С. 45–49.

199. Міщик Л. Соціальна педагогіка: досвід та перспективи : [монографія] / Л. Міщик. – Запоріжжя : ЗДУ, 1999. – 247 с.

200. Музиченко О. Сучасні педагогічні течії в Західній Європі і Америці / О. Музиченко. – К. : Всеукраїнський кооперативний видавничий союз, 1919. – 107 с.

201. На поміч молоді. До всіх українських установ, які займаються опікою над дітьми і молоддю // Діло. – 1928. – Ч. 134. – С. 2.
202. Нагавкина Л., Крокинская О., Косабущкая С. Социальный педагог: введение в должность : сб. материалов. – СПб. : КАРО, 2000. – 272 с.
203. Нагачевська З. Педагогічна думка і просвітництво в жіночому русі Західної України (друга половина ХІХ ст. – 1939 р.) : [монографія] / З. Нагачевська. – Івано-Франківськ : Видавець Третяк І.Я., 2007. – 764 с.
204. Нагачевська З. Суспільна опіка в теорії і практиці жіночого руху (західноукраїнські землі кінця ХІХ ст. – 1939 р.) // Ідея опіки дітей і молоді в історико-педагогічній науці : зб. наук. праць / З. Нагачевська. – Івано-Франківськ, 2005. – С. 136–141.
205. Нагірна С. Денаціоналізація українських дітей на еміграції : реферат читаний на І Українським Жіночим Конгресі / С. Нагірна // Новий час. – 1934. – 8 липня.
206. Нариси історії українського шкільництва. 1905 – 1933 : навч. посіб. / О. Сухомлинська та ін. ; [за ред. О. Сухомлинської]. – К. : Заповіт, 1996. – 304 с.
207. Наторп П. Народна культура й культура особистості. Шість викладів : [пер. з нім. мови М. Галущинського] / П. Наторп. – Львів, 1921. – 105 с.
208. Наторп П. Социальная педагогика / П. Наторп. – М., 1912. – 316 с.
209. Нечаева А. Семейное право. Курс лекций / А. Нечаева. – М. : Юристъ, 1998. – С. 311–312.
210. Новгородський Р. Дитячий будинок як інститут соціалізації дітей та учнівської молоді в Україні у 20-х роках ХХ століття // Соціальна робота в Україні: теорія і практика / Р. Новгородський. – К., 2005 – № 3. – С. 80–88.
211. Новий тлумачний словник української мови: У 3-х т. : [уклад. В. Яременко, О. Сліпушко]. – К. : Аконіт, 2001. – Т. 2. – 928 с.
212. Овчарова Р. Психология родительства : уч. пособие / Р. Овчарова. – М. : Академкнига, 2005. – 368 с.

213. Овчарова Р. Справочная книга социального педагога: уч. пособие / Р. Овчарова. – М. : ТЦ СФЕРА, 2005. – 480 с.
214. Олиференко Л., Шульга Т., Дементьева И. Социально-педагогическая поддержка детей группы риска : пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М. : Академия, 2002. – 256 с.
215. Одинченко Л. Допомога аномальним дітям в Україні [Текст] : (X-XX ст.) / Л. Одинченко // Педагогіка і психологія. – 1995. – N 2. – С. 120–127.
216. О.К. [Коренець О.] Про виховання / О. Коренець // Наша мета. – 1919. – Ч. 13. – С. 5; Ч. 15. – С. 3–4.
217. Опікунчим товариствам і заведенням під увагу // Діло. – 1928. – Ч. 89. – С. 5.
218. Освіта України. Нормативно-правові документи. До II Всеукраїнського з'їзду працівників освіти. – К. : Міленіум, 2001. – 470 с.
219. Осипова И. Социальное сиротство в контексте объективистского и субъективистского подходов / И. Осипова // Социология. Психология. Философия : Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2008. – № 5. – С. 324–328.
220. Ослон В. Дети с особыми образовательными нуждами, лишённые родительского попечения // Проблемы обучения детей со специальными образовательными нуждами : [под ред. А. Колесникова] / В. Ослон. – Пермь, 1999. – С. 33–37.
221. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР с древнейших времен до конца XVII в. [Э. Днепров, О. Кошелева, Г. Корнетов и др.] / Отв. ред. Э. Днепров. – М. : Педагогика, 1989. – 479 с.
222. Палій М. Опіка над матір'ю і дитиною в Італії / М. Палій // Нова хата. – 1939. – Ч. 7–8. – С. 2.
223. Пальчевський С. Соціальна педагогіка : навч. посібник. – К. : Кондор, 2005. – 560 с.

224. Педагогическая энциклопедия : В 4-х т. [гл. ред. И. Каиров, Ф. Петров]. – М. : Советская Энциклопедия, 1966. – Т. 3. – 879 с.
225. Педагогічний словник для молодих батьків / Відп. ред. В. Постовий. – К. : ДЦССМ, 2002. – 348 с.
226. Пенішкевич Д. Соціальна педагогіка : модульна технологія навч. курсу / Д. Пенішкевич, Л. Тимчук. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2010. – 496 с.
227. Перевезій В. Просвітницька діяльність української греко-католицької церкви в 20-30-х роках ХХ століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1998. – 18 с.
228. Перший Український Педагогічний Конгрес. – Львів, 1938. – 252 с.
229. Петришин Р. Практика опіки дітей української еміграції в Польщі та Чехословаччині (1918-1939 рр.) // Ідея опіки дітей і молоді в історико-педагогічній науці : зб. наук. праць. – Івано-Франківськ, 2005. – С. 149–152.
230. Пеша І. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (проблеми реформування). – К. : Логос, 2000. – 87 с.
231. Пеша І. Соціальне становлення дітей у дитячих будинках сімейного типу : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / НПУ імені М. П. Драгоманова. – К., 2000. – 20 с.
232. Плугатор І. Види і форми опіки та їх особливості // Соціально-правовий захист дітей, позбавлених батьківської опіки: Матеріали міжнар. наук.-практ. конференції 22-23.09.2005 / І. Плугатор // Науковий вісник УжНУ. Зб. наук. праць. – 2005. – № 9. Педагогіка. Соціальна робота. – С. 71–73.
233. Поліщук В. Професійна підготовка фахівців для соціальної сфери: зарубіжний досвід : [посібник] / В. Поліщук. – Т. : Богдан, 2003. – 184 с.
234. Порадник по соціальному вихованню дітей: Вип. 1 / За ред. О. Попіва. – Х., 1921. – 134 с.
235. Порадник по соціальному вихованню. – Головоцвх Наркомпросу УРСР. – 4-е вид., перероб. – Б.М. : ДВУ, 1925. – 271 с.

236. Праця для молоді у Львові. Загальні Збори львівської філії Краєвого товариства дітей і опіки над молоддю // Діло. – 1935. – Ч. 103. – С. 2.
237. Премієр Підкарпаття о. Августин Волошин // Жіноча доля. – 1938. – Ч. 21. – С. 7–10.
238. Прийомна сім'я: методика створення і соціального супроводу: Науково-методичний посібник / Г. Бевз, В. Кузьмінський, О. Нескучаєва та ін. – К.: Центр стратегічної підтримки, 2003. – 92 с.
239. Прийомна сім'я: оцінка ефективності опіки : метод. реком. для соціальних працівників / О. Яременко (кер.), Л. Волинець, Н. Комарова, І. Пеша та ін. – К. : УІСД, 2000. – 78 с.
240. Про становище сімей в Україні: Державна доповідь за підсумками 2000 року (схвалена міжвідомчою комісією з питань сімейної політики). – К. : Шкільний світ, 2001. – 192 с.
241. Проблемні сім'ї: діти і батьки / Ю. Якубова, О. Антонова-Турченко, Г. Святненко, М. Московка. – К. : Український ін-т соціальних досліджень, 1998. – 138 с.
242. Путь просвещения. – 1922. – № 1. – С. 32.
243. Резолюції Українського Жіночого Конгресу, ухвалені в Станиславові дня 27 червня ц. р. // Жіноча Доля. – 1934. – Ч. 15–16. – С. 15; Ч. 17. – С. 14.
244. Рижанова А. Розвиток соціальної педагогіки в соціокультурному контексті: дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05 / А. Рижанова. – Харків, 2004. – 442 с.
245. Родинно-сімейна енциклопедія / За заг. ред. Ф. Арвата. – К. : Богдана, 1996. – 438 с.
246. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.) : нариси / За ред. М. Ярмаченка, Н. Калениченко, С. Гончаренка та ін. – К. : Рад. шк., 1991. – 381 с.
247. Ромовська З. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар / З. Ромовська. – К. : Ін Юре, 2003. – 532 с.

248. Рубинштейн М. Общественное или семейное воспитание? / М. Рубинштейн. – М., 1918. – 96 с.
249. Румянцев Н. Семья как орган социального воспитания / Н. Румянцев // Дошкольное воспитание. – 1917. – № 6–7. – С. 335–344.
250. Русова С. Нова школа соціального виховання / С. Русова. – Катеринослав; Лейпціг : Укр. вид-во в Катеринославі за доп. Укр. громадського к-ту в Ч С.р., 1924. – 151 с.
251. Русова С. В дитячому садку / С. Русова. – П. : Впд від нар. осв, 1919. – 20 с.
252. Русова С. Діточі малюнки / С. Русова // Нова хата. – 1929. – № 12. – С. 34-35.
253. Русова С. Націоналізація дошкільного виховання / С. Русова. – К. : Укр. школа, 1913. – 20 с.
254. Русова С. Нові методи дошкільного виховання / С. Русова. – Прага : Укр. Громад. Вид. фонд “Сіяч”, 1927. – 112 с.
255. Русова С. Соціальне виховання, його значення в громадському житті // Вибрані педагогічні твори: У 2 кн. – Кн. 1 / За ред. Є. Коваленко / С. Русова. – К. : Либідь, 1997. – С.
256. Русова С. Теорія і практика дошкільного виховання. – Львів; Краків; Париж : Просвіта, 1993. – 125 с.
257. Русова С. Український “Дитячий Притулок” в Чехо-Словацькій Республіці / С. Русова // Жіноча доля. – 1928. – Ч. 8. – С. 11.
258. Ряппо Я. Реформа высшей школы на Украине в годы революции (1920–1924) / Я. Ряппо. – Харьков, 1925. – 145 с.
259. Ряппо Я. Народна освіта на Україні за десять років революції / Я. Ряппо. – Х. : Державне видавництво України, 1927. – 126 с.
260. Ряппо Я. Состояние народного просвещения на Украине в 1924/25 уч. году : тезисы к докладу / Я. Ряппо. – Х. : Нар. Ком. Прос., 1928. – 113 с.

261. Ряппо Я. Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні / Я. Ряппо. – Х. : Книгоспілка, 1927. – 114 с.

262. Савченко С. Суб'єктність личности в контексте соціально-педагогического підходу / С. Савченко // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2005. – № 3. – С. 9–13.

263. Савченко С. Соціалізація студентської молоді в умовах регіонального освітнього простору / С. Савченко. – Луганск : Альма Матер, 2003. – 406 с.

264. Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина ХІХ ст. – кінець 30-х років ХХ ст.) / Б. Савчук. – Івано-Франківськ : Плай, 1999. – 138 с.

265. Сельський Є. Українські поради матерей / Є. Сельський // Українській дитині : зб. – Львів, 1921. – С. 19–21.

266. Сельський Є. Суспільно-національна опіка над дітьми / Є. Сельський // Світло. – 1922. – Ч. 1–3. – С. 19–28; Ч. 4–6. – С. 65–72.

267. Сельський Є. Українське краєве товариство охорони дітей і опіки над молоддю у Львові // Народний ілюстрований календар товариства “Просвіта” на звичайний рік 1922 / Є. Сельський. – Львів, 1923. – Ч. 45. – С. 169–171.

268. Семейное воспитание: Краткий словарь : [сост.: И. Гребенников, Л. Ковинько]. – М. : Политиздат, 1990. – 319 с.

269. Сенюк М. Взаємозв'язки між українською громадськістю Галичини та еміграції у сфері опіки та виховання молоді (20-30-ті роки ХХ ст.) // Ідея опіки дітей і молоді в історико-педагогічній науці : зб. наук. праць / М. Сенюк. – Івано-Франківськ, 2005. – С. 186–190.

270. Сімейне право України: навч. посіб. / За ред. О. Дзери. – К. : Вентурі, 1997. – 272 с.

271. Сімейний кодекс України // Звід Кодексів і Законів України. – К. : Українське агентство інформації та друку “Рада”, 2007. – С. 514–544.

272. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К. : Наукова думка, 2001. – 912 с.
273. Скрипник М. Лінії освітньої роботи в справі будування соціалізму / М. Скрипник. – Х. : Український робітник, 1927. – 35 с.
274. Скрипник М. Основне завдання культурного будівництва за доби соціалізації і реконструкції країни / М. Скрипник. – Х. : Державне видавництво України, 1929. – 73 с.
275. Словарь античности : пер. с нем. / [сост. Й. Ирмшер]; отв. ред. В. Кузищин. – М. : Прогресс, 1989. – 704 с.
276. Словник-довідник для соціальних працівників і соціальних педагогів [за ред. А. Капської, І. Пінчук, С. Толстоухової]. – К. : УДЦССМ, 2000. – 260 с.
277. Слюсаренко В. Соціально-педагогічні функції установ інтернатного і напівінтернатного типу і умови їх реалізації : автореф. дис... д-ра пед. наук : 13.00.01 / АПН України; Інститут педагогіки. – К., 1997. – 48 с.
278. Соколянський І. Педагогіка школи та родини в системі соціального виховання / І. Соколянський // Радянська освіта. – 1928. – № 10. – С. 3–14.
279. Сорокопуд В. Продай іграшки – допомоги ребенку из детдома! / В. Сорокопуд // Зеркало недели. – 2010. – № 46 (826). – 11 декабря.
280. Сорочинська В. Організація роботи соціального педагога : навч. посібник. – К. : Кондор, 2005. – 198 с.
281. Софія Русова і Галичина : [упоряд. З. Нагачевська]. – Івано-Франківськ, 1996. – 96 с.
282. Софія Русова. Мої спомини / С. Русова. – К. : Україна. – Віта, 1996. – С. 25.
283. Соціальна робота : [навч. посібник] / В. Андрущенко, В. Бех, М. Лукашевич, І. Мигович та ін. – К.: ДЦССМ, 2002. – Кн. 2. – 440 с.

284. Соціальна робота в Україні: Навч. посіб. / І. Зверева, О. Безпалько, С. Харченко та ін.; [за заг. ред.: І. Зверевої, Г. Лактіонової]. – К. : Наук. світ, 2003 – 233 с.
285. Соціальне виховання дітей. Порадник. – Харків, 1922. – С. 13.
286. Соціальне становлення дитини у прийомній сім'ї: соціальний супровід : навч.-метод. посібник / Л. Волинець, А. Капська, Н. Комарова та ін. – К. : УІСД, 2000. – 17 с.
287. Справа суспільної опіки // Жіноча доля. – 1938. – Ч. 9. – С. 15.
288. Стасів Д. Лікарська опіка на українському селі // Лікарський вісник. – 1937. – Ч. 3. – С. 83.
289. Статут Українського краєвого товариства охорони дітей і опіки над молоддю у Львові. – Львів, 1923. – 15 с.
290. Стахів Л. Ідея опіки як вияв природньої доброти української родини у змісті навчальної книги (1919 – 1939 рр.) // Ідея опіки дітей і молоді в історико-педагогічній науці : зб. наук. праць / Л. Стахів. – Івано-Франківськ, 2005. – С. 190–194.
291. Створення та соціальний супровід прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу : навч.-метод. комплекс / [за заг. ред. Г. Лактіонової, Ж. Петрочко]. – К. : Науковий світ, 2006. – 270 с.
292. Створення та функціонування прийомних сімей: Навчальний посібник для державних службовців / О. Яременко (кер.), Н. Комарова, І. Пеша та ін. – К.: УІСД, 2000. – 128 с.
293. Стельмахович М. Погляд на “Педагогіку опікунську в нарисах” Дзислава Домбровського // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конференції (21 – 22 листопада 1996 р.) / М. Стельмахович. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 326–330.
294. Стельмахович М. Сім'я і родинне виховання в Україні з найдавніших часів до ХІХ ст. / М. Стельмахович // Рідна школа. – 1992. – № 3–4. – С. 14–19.

295. Стельмахович М. Українська родинна педагогіка / М. Стельмахович. – К. : ІСДО, 1996. – 286 с.
296. Стельмахович М. Українське родинознавство / М. Стельмахович. – Івано-Франківськ, 1994. – 56 с.
297. Стефаник В. Кленові листки. Оповідання / В. Стефаник. – К. : Держвид. худ. літ., 1949. – 56 с.
298. Стефаник В. Кленові листки / В. Стефаник. – К.: Дніпро, 1978. – 215 с.
299. Стрийщина: Історико-меморіальний збірник: У 3-х томах. – Нью-Йорк; Торонто; Париж; Сідней, 1993. – Т. 3. – 635 с.
300. Струтинська М. Материнство у феміністичному світогляді / М. Струтинська // Для Неї – все. Альманах “Жіночої долі”. – 1929. – С. 25–27.
301. Струтинська М. Материнство / М. Струтинська // Жінка. – 1939. – 1 травня. – С. 1.
302. Ступак Ф. Діяльність благодійних товариств Києва другої половини ХІХ – початку ХХ століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1997. – 23 с.
303. Ступарик Б. Національна школа: витоки, становлення. – К., 1998. – 299 с.
304. Суботенко Олена. Івасик / Олена Суботенко // Молода Україна. – 1909. – № 1. – С. 9–11.
305. Суспільна опіка. Звідомлення про життя і працю в державній гімназії з українською мовою навчання у Львові у 1937/38 шк. рік. – Львів, 1938. – 62 с.
306. Сухомлинська О. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О. Сухомлинська. – К. : А.П.Н., 2003. – С. 59.
307. Табачин Л. Мала проза письменниць Західної України 20 – 30-х рр. ХХ століття: особливості жанрово-стильових форм вираження : дис. ... канд. філолог наук / Л. Табачин. – Івано-Франківськ, 2000. – 182 с.

308. Теорія і методика виховання : навч. посіб. / В. Омеляненко, А. Кузьмінський. – К. : Знання-Прес, 2008. – 415 с.
309. Технології створення та функціонування прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу : зб. метод. матеріалів / Авт. кол. Г. Бевз, А. Капська, Н. Комарова та ін. – К. : Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. – 188 с.
310. Толстоухова С. Соціальна робота в Україні як невід'ємна складова соціальної політики держави / С. Толстоухова // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2002. – № 1. – С. 70–80.
311. Трубавіна І. Підготовка соціальних працівників до супроводу дитячих будинків сімейного типу : [метод. матеріали] / І. Трубавіна. – К. : ДЦССМ, 2002. – 92 с.
312. У справі суспільної опіки // Жіноча доля. – 1934. – Ч. 17. – С. 14.
313. Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С. Ульяновська; Вст. ст. І. Дзюба; Перед. сл. М. Антоновича; Додатки С. Ульяновської, В. Ульяновського. – К. : Либідь, 1993. – 590 с.
314. Українська Порадня Матерей // Мета. – 1934. – Ч. 9. – С. 6.
315. Українське дошкілля. Підручник для виховниць української дошкільної дітвори в дитячих садках, захистах, сиротинцях і т. под. установах. – Краків : Накладом „Українського видавництва”, 1940. – 106 с.
316. Українське товариство охорони дітей та опіки над молоддю. Звіт з загальних зборів, відбух дня 29 квітня 1927. – Львів, 1927. – 19 с.
317. Український жіночий конгрес. – Станіславів, 1934. – 16 с.
318. Українській дитині / Збірник: Вид-во львівської філії Українського краювого товариства охорони дітей і опіки над молоддю. – Львів, 1921. – 28 с.
319. Ухвали Законодавчого Сейму про створення служб опікунської допомоги від 13 січня 1920 р. та розпорядження Міністра “pogotowia” для дітей // Монітор Польський. – 1920. – № 52. – 4 березня.

320. Фоменко М. Антологія педагогічної думки на Україні / М. Фоменко, Ю. Кондуфор, Н. Калениченко. – М. : Педагогіка, 1989. – 635 с.
321. Фрейд З. Введення в психоаналіз : лекції. – М. : Наука, 1991. – 456 с.
322. Фуштей Л. Деінституалізація форм соціальної опіки дітей в умовах сьогодення // Педагогічний дискурс : зб. наук. праць : [гол. ред. І. Шоробура] / Л. Фуштей. – Хмельницький : ХГПА, 2012. – Вип. 13. – С. 376–382.
323. Фуштей Л. Дилема суспільного та сімейного виховання у 20-х – 30-х роках ХХ століття / Л. Фуштей // Вісник Прикарпатського університету. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ ПНУ ім. Василя Стефаника, 2011. – Вип. 36. Педагогіка. – С. 22–26.
324. Фуштей Л. Єдність і наступність ідей народної і наукової педагогіки у вихованні дітей, позбавлених батьківської опіки // Ідеї народної та наукової педагогіки у вихованні дітей і молоді : матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф., м. Івано-Франківськ, 4-5 листоп. 1999 р. / Л. Фуштей. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 294–297.
325. Фуштей Л. Засвоєння гендерних ролей дітьми, які позбавлені батьківського піклування // Формування тендерної культури молоді: проблеми та перспективи : зб. матеріалів Всеукраїнської наук.-практ. конф., 30-31 жовтня 2003 року / Л. Фуштей. – Тернопіль, 2003. – С. 85–88.
326. Фуштей Л. Ідея соціальної опіки дітей і молоді в спадщині В. Зінковського й А. Макаренка // Ідея опіки дітей і молоді в історико-педагогічній науці : зб. наукових праць / Л. Фуштей. – Івано-Франківськ, 2005. – С. 201–208.
327. Фуштей Л. Митрополит Андрей Шептицький та розвиток діяльності сирітських закладів Галичини // Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному й духовному відродженні України / Л. Фуштей, З. Бойчук, В. Костів. – Івано-Франківськ : Плай, 2000. – С. 143–146.
328. Фуштей Л. Оздоровлення дітей в умовах суспільної опіки в Галичині у 1918-1939 роках / Л. Фуштей // Вісник Прикарпатського університету.

– Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ ПНУ ім. Василя Стефаника, 2010. – Вип. 35 (3). Педагогіка. – С. 22–26.

329. Фуштей Л. Опіка й опікунське виховання дітей як предмет аналізу / Л. Фуштей // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2007. – № 1. – С. 15–19.

330. Фуштей Л. Опікунське виховання дітей в Галичині й радянській Україні в 20-30-ті роки ХХ століття // Формування релігійної культури дітей і молоді: проблеми і перспективи : матеріали конф. [ред. В. Костів] / Л. Фуштей . – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ ПНУ ім. Василя Стефаника, 2007. – С. 183–190.

331. Фуштей Л. Підготовка кандидатів у прийомні батьки в процесі здійснення сучасного опікунського виховання // Освіта дорослих як фактор соціалізації і соціального захисту в сучасному суспільстві : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. / Л. Фуштей. – Черкаси, 2010. – С. 292–295.

332. Фуштей Л. Підготовка соціальних педагогів до здійснення політики опікунського сімейного виховання в сучасних умовах // Актуальні проблеми професійної підготовки фахівців соціальної роботи в Україні і за рубежом : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. / Л. Фуштей. – Ужгород : Мистецька лінія, 2003. – С. 325-327.

333. Фуштей Л. Розвиток ідей опікунського виховання у педагогічній спадщині Степана Сірополка / Л. Фуштей // Вісник Прикарпатського університету. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ ПНУ ім. Василя Стефаника, 2008. – Вип. 22–23. Педагогіка. – С. 105–109.

334. Фуштей Л. Розвиток опікунських відносин в Україні – давня історична традиція // Формування сім'янина в процесі засвоєння учнями знань з історії [за ред. В. Костіва] / Л. Фуштей. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 98–106.

335. Фуштей Л. Розвиток суспільного опікунства в Київській Русі // Соціалізація особистості : зб. наук. праць [за заг. ред. проф. А. Капської] / Л. Фуштей. – К. : НПУ, 2007. – № 28. – С. 60–69.

336. Фуштей Л. Система сучасного сімейного опікунського виховання // Підготовка молоді до сімейного життя : матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф., 27-28 січня 2011 р., м. Івано-Франківськ / Л. Фуштей. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ ПНУ ім. Василя Стефаника, 2011. – С. 204–207.

337. Фуштей Л. Сімейне опікунське виховання як альтернативна умова вирішення бездоглядності і безпритульності дітей в Україні // Діти вулиці: проблеми, права, захист : матеріали міської наук.-практ. конф. / Л. Фуштей. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ ПНУ ім. Василя Стефаника, 2008. – С. 80–84.

338. Фуштей Л. Софія Русова про виховання дітей з осиротілих сімей / Л. Фуштей, В. Костів // Вісник Прикарпатського університету. – Івано-Франківськ, 2001. – Вип. 5. Педагогіка. – С. 154–159.

339. Фуштей Л. Соціальні проблеми опіки й виховання дітей в українській сім'ї (1918-1939 рр.) / Л. Фуштей // Вісник Прикарпатського університету. – Івано-Франківськ, 2001. – Вип. 6. Педагогіка. – С. 61–67.

340. Фуштей Л. Теорія та історія соціального виховання: Методичні рекомендації з навчальної дисципліни для студентів спеціальності 6.0101.05 – “Соціальна педагогіка (спеціалізація: практична психологія)” / Л. Фуштей, В. Костів. – Івано-Франківськ : Видавець “Підприємець Костів В.В.”, 2009. – 128 с.

341. Фуштей Л. Українська система опікунства як національна та загальнолюдська цінність // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія / Л. Фуштей. – Івано-Франківськ : Плай, 2000. – Вип. 5. – Ч. 1. – С. 257–261.

342. Фуштей Л. Церква та опікунське виховання в Галичині (20-30-ті рр. ХХ ст.) // Християнство в Україні на межі третього тисячоліття / Л. Фуштей. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 408–412.

343. Хаїт І. Система радянської освіти / І. Хаїт. – Харків : Книгоспілка, 1927. – 252 с.

344. Харченко С. Соціалізація дітей та молоді в процесі соціально-педагогічної діяльності: теорія і практика : [монографія] / С. Харченко. – Луганськ : Альма-матер, 2006. – 320 с.
345. Хоменко А. Семья и воспроизводство населения: Избранные произведения : под ред. В. Стешенко / А. Хоменко. – М. : Статистика, 1980. – 223 с.
346. Цатурова М. Опекa и попечительство // Русское семейное право XVI–XVIII вв. / М. Цатурова. – М. : Юридическая литература, 1991. – С. 52–63.
347. Ченбай І. Становлення і розвиток в Україні сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (40-і роки ХХ ст. – поч. ХХІ ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 20 с.
348. Чепіга Я. Проект української школи / Я. Чепіга // Світло. – 1913. – № 2. – С. 31–41; № 4. – С. 12–29.
349. Чепіга Я. Школа в Західній Європі і Америці / Я. Чепіга // Вільна українська школа. – 1918 – 1919. – Рік 11. – Ч. 8–9.
350. Чепіль М. Психолого-педагогічні засади опіки учнівської молоді у позаурочний час // Ідея опіки дітей і молоді в історико-педагогічній науці : зб. наук. праць / М. Чепіль. – Івано-Франківськ, 2005. – С. 35–41.
351. Чепіль М. Теорія і практика формування національної свідомості дітей та молоді Галичини (друга половина ХІХ – перша третина ХХ ст.) : [наук. моногр.] / М. Чепіль. – Дрогобич : Відродження, 2000. – 503 с.
352. Чернецька Ю. Соціально-педагогічна взаємодія в умовах школи-інтернату / Ю.Чернецька, О. Василенко // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2003. – № 2. – С. 109–114.
353. Чернуха Н. Формування громадянськості учнівської молоді: інтеграція виховних соціальних впливів суспільства : [моногр.] / Н. Чернуха. – Луганськ : Альма-матер, 2006. – 360 с.

354. Шабасєва М. К вопросу о происхождении воспитания и возникновения школы. – Советская педагогика. – 1964. – № 1. – С. 102–118.
355. Шакурова М. Методика и технология работы социального педагога : учеб. Пособие для студ. высш. учеб. заведений / М. Шакурова. – 3-е изд., стер. – М. : Академия, 2006. – 272 с.
356. Шептицький А. Твори. – Львів : Монастир Монахів Студійського Уставу, 1994. – 548 с.
357. Шкрумеляк Ю. Українські сироти / Ю. Шкрумеляк. – Львів, 1921. – 32 с.
358. Шкрумеляк Ю. Юрза-Мурза. – Часть 3 / Ю. Шкрумеляк. – Львів : Вид-во львівської філії Українського краєвого товариства охорони дітей і опіки над молодіжжю, 1921. – 36 с.
359. Штефан Л. Соціально-педагогічна теорія та практика в Україні (20 – 90-ті рр. ХХ ст.) / Л. Штефан – Х. : ТО Ексклюзив, 2002. – 264 с.
360. Юридична енциклопедія : В 6 т. / за ред. Ю. Шемшученко та ін. – К. : Укр. енциклопедія, 2003. – Т. 4. – 717 с.
361. Юцишин І. Одна з ділянок позашкільної праці вчительства (про Батьківські Кружки при школах) / І. Юцишин // Учительське слово. – 1934. – Ч. 3. – С. 64–68.
362. Яким Ю. Становлення інституційних форм виховання дітей-сиріт у Польщі (1918 – 1939 рр.) / Ю. Яким // <http://visnyk.com.ua/stattya/2305-stanovlennja-institutsijnih-form-vihovannja-ditej-sirit-u-polschi-1918-1939-rr.html>
363. Яковенко В. Дитина-сирота: розвиток, виховання, усиновлення / В. Яковенко. – Кіровоград, 1997. – 173 с.
364. Яковенко В. Статеве виховання // Проблеми виховання в дитячих будинках сімейного типу / В. Яковенко. – К. : ІЗМН, 1997. – С. 95–102.
365. Янкович О. Історія соціальної педагогіки / соціальної роботи : навч.-метод. посіб. / О. Янкович , В. Поліщук. – Тернопіль : ТНПУ, 2004. – 394 с.

366. Яновська Е. Про дошкільне виховання. Лист 1 / Е. Яновська // Радянська освіта. – Харків, 1925. – Березень. – С. 26–28.

367. Янченко Т. Проблеми соціально-педагогічної підтримки дітей, які потребували захисту, в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Національний педагогічний ун-т імені М.П. Драгоманова. – К., 2006. – 20 с.

368. Ярмачук Ю. Порівняльні життєві рівні родин в одібраних країнах. Особисте статистичне вивчення, дослідження та збагнення дійсності останніх 60-ох років. – Вид. 2-ге. / Ю. Ярмачук. – United Kingdom : Staff's DELL OLX, 1974. – 177 с.

369. Ярмаченко М. Виховання і навчання глухих дітей в Українській РСР : посіб. для студ. дефект, ф-тів пед. ін-тів та працівників шк. глухих / М. Ярмаченко. – К. : Рад. шк., 1968. – 320 с.

370. Ярмаченко М. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні / М. Ярмаченко, Н. Калениченко, С. Гончаренко. – К. : Рад. школа, 1991. – 380 с.

371. Ярошинська О. Розвиток поглядів на інститут батьківства в історії української етнопедагогіки : автореф. дис. ... канд пед. наук: 13.00.01 / Національний педагогічний ун-т імені М.П. Драгоманова. – К., 2005. – 18 с.

372. Ясінчук Л. Опіка над дітьми та її роди / Л. Ясінчук // Рідна школа. – 1935. – Ч. 9. – С. 134.

373. Ясінчук Л. Суспільна опіка / Л. Ясінчук // Рідна школа. – 1935. – Ч. 8. – С. 117.

374. Ясінчук Л. Азбука нації. Рідна Школа та її вага / Л. Ясінчук. – Львів, 1931. – 32 с.

375. Babicki C. Umieszczanie dzieci w rodzinach zastupczych // Zycie Dziecka. – 1935. – N 7–8. – S. 19–33.

376. Badora S. Opiekuńczo-wychowawcze funkcjonowanie domów dziecka w województwie częstochowskim / S. Badora, R. Gołębiowski // Problemy

kształcenia i doskonalenia zawodowego pracowników socialnych / red. J. Brągiel, I. Mudrecka. – Opole : Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 1998. – S. 207–218.

377. Badora S. Twórcy polskiej pedagogiki opiekuńskiej. Wybrani przedstawiciele. – Wyd. drugie, poprawione i uzupełnione / S. Badora, D. Marzec. – Częstochowa : Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie, 1999. – 219 s.

378. Balcerek M. Rozwoj opieki nad dzieckiem w Polsce w latach 1918 – 1939 / M. Balcerek. – Warszawa : PWN, 1978. – 392 s.

379. Bocian W. Opieka nad dzieckiem osieroconym w rodzinie zastępczej w okresie 10-lecia Polski Ludowej / W. Bocian // Dom dziecka. – 1934. – № 4. – S. 29–33.

380. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1927. – № 40. – 354 s.

381. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1932. – 504 s.

382. Holewinska-Lapinska E. Adopcja do nowelizacji / E. Holewinska-Lapinska // Problemy Opiekunczo-Wychowawcze. – 1996. – N 2. – S. 20–26.

383. Yarmak J. Comparative living standards of families in selected countries. Personal statistical study, research and insight into the reality of the last 60 years / J. Yarmak. – United Kingdom : Staff's DELL OLX, 1974. – 177 s.

384. Kępski Cz. Klasztorne systemy wychowania sierot w Polsce / Cz. Kępski // Problemy Opiekunczo-Wychowawcze. – 1987. – N. 9. – S. 419–425.

385. Koralewski K. Opieka społeczna. – Warszawa, 1918. – 206 s.

386. Maciaszkowa T. Z teorii I praktyki pedagogiki opiekuńczej / T. Maciaszkowa. – Warszawa, 1991. – 188 s.

387. Mrozek M. Rodzina zastępcza jako środowisko wychowawcze / M. Mrozek. – Kielce, 2005. – 124 s.

388. Radzińska E. Zakłady opieki całkowitej zamkniętej dla dzieci i młodzieży w 1933 / 1934 roku / E. Radzińska // Praca i Opieka Społeczna. – 1935. – № 4. – S. 572–576.

389. Raczkowska J. Instytucje opieki całkowitej w dwudziestoleciu międzywojennym / J. Raczkowska // Problemy Opiekunczo-Wychowawcze. – 1978. – N. 7. – S. 340–346.

390. Ziatak K. Funkcjonowanie adopcyjnych i biologicznych rodzin dzieci zgłoszonych do poradni wychowawczo-zawodowej województwa stołecznego ze szczególnym uwzględnieniem relacji matka – dziecko / K. Ziatak // Materiały do nauczania psychologii / L. Voloszynowa (red.). – Warszawa. – 1984. – S. 183–267.

АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ

391. Витяги зі Статуту “Українського Крайового Товариства охорони дітей і опіки над молоддю у Львові” // Центральний Державний Історичний Архів України у Львові (далі ЦДІА у Львові). – Ф. 572. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 5–8.

392. Відомості окрсоцзабезів про кількість і роботу установ товариств міської взаємодопомоги і допомоги, здійснення опіки над неповнолітніми і хворими громадянами за 1928-29 рр. // Ф 348. – Оп. 1. – Спр. 1989. – Арк. 1-175.

393. Дані про заснування та діяльність Комісії виховних осель і мандрівок // ЦДІА у Львові. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 1–49.

394. Декрет короля Михайла, дарчі записи та договори про заснування фонду “Опіки над сиротами та вдовами” // ЦДІА у Львові. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 119. – Арк. 1–33.

395. Декрети королів Яна Казіміра та Михайла про порядок управління майном неповнолітніх сиріт // ЦДІА у Львові. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 1–17.

396. Докладная записка губуполномоченного о проведении месячника борьбы с безпризорностью на Киевщине (28.02.1923 г.) // Центральний

державний архів вищих органів влади і органів управління України (далі – ЦДАВОВіОУУ). – Ф. 283. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 1–2.

397. Документи о проведении месячника помощи детям в Одесской губернии (планы, инструкции, отчеты, бюллетень, сведения) (28.12.1922 – 24.04.1923 гг.) // ЦДАВОВіОУУ. – Ф. 283. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 1–39.

398. Документи о проведении месячника помощи детям в Полтавской губернии (планы, инструкции, отчеты, бюллетени, сведения) (27.12.1922 – 24.04.1923 гг.) // ЦДАВОВіОУУ. – Ф. 283. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 1–24.

399. Документи о проведении месячника помощи детям в Харьковской губернии (планы, инструкции, отчеты, бюллетень, сведения) (27.12.1922 – 6.02.1923 гг.) // ЦДАВОВіОУУ. – Ф. 283. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 1–35.

400. Документи про внесення змін до кодексу законів про родину, опіку, подружжя та акти громадянського стану (проекти постанов, витяги з протоколів, пояснювальні записки, листування (1.12.28 – 2.06.30 рр.) // ЦДАВОВіОУУ. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 2109.

401. Документи про здійснення опіки над неповнолітніми сиротами (Полтавським окрсоцзабезом (звіт, листування) 14 травня-14 листопада 1925 р. // ЦДАВОВіОУУ. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 1334. – Арк. 1–14.

402. Документи про опіку органів соцзабезу над інвалідами і сиротами (обіжники, доповнюючі записки, заяви, листування) (26.09.1928 – 8.07.1929 р.) // ЦДАВОВіОУУ. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 2053. – Арк. 1–77.

403. Документи про організацію всеукраїнського дитячого свята, передачу установ і організацій по наданню допомоги і захисту дітей в підпорядкування Товариства Червоного Христа (угода, список, листування) (25.04. – 6.08.1919 г.) // ЦДАВОВіОУУ. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк. 1–53.

404. Документи про розробку і застосування кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану (кодекс законів, постанови, проекти постанов, обіжники, протоколи, інструкції, положення, доповнювальні

записки, листування (25.03.1925 – 14.09.1929 рр.) // ЦДАВОВіОУУ. – Ф 348. – Оп. 1. – Спр. 1058. – Арк. 1–399.

405. Документи про розробку інструкції про здійснення міськими. селищними і сільськими Радами опікунських функцій (протокол, інструкція, схема, листування) (15.01.1930 – 18.08.31 рр.) // ЦДАВОВіОУУ. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 2299. – Арк. 1–97.

406. Документи про співпрацю з Наркомосом УСРР по забезпеченню роботи дитячих будинків і колоній (список, заява, листування) (29.04. – 20.08.1919 рр.) // ЦДАВОВіОУУ. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 1–55.

407. Документи про співпрацю з Наркомюстом УСРР при розробці законодавчих актів про опіку і опікунство (протокол, проект положення, листування) (16.02. – 9.11.1921 р.) // ЦДАВОВіОУУ. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 1–9.

408. Документи про участь Наркомсоцзабезу в розробці кодексу Законів УСРР про акти громадянського стану, шлюбне, сімейне і опікунське право (проект кодексу, протоколи, висновки, листування) (23.05 – 11.12.1923 р.) // ЦДАВОВіОУУ. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 804. – Арк. 1–137.

409. Донесення дирекції поліції у Львові і лист Крайового відділу про порядок обліку батьків опікунів нешлюбних дітей // ЦДІА у Львові. – Ф. 146. – Оп. 8. – Спр. 724. – Арк. 1–15.

410. Захисти сирітські в Станіславові // ЦДІА у Львові. – Ф. 462. – Оп. 1. – Спр. 31.

411. Звернення до галичан про пожертвування на сирітські захисти. Листи приватних осіб про збір та надіслання коштів, продуктів харчування одягу для сиріт. Списки жертводавців // ЦДІА у Львові. – Ф. 572. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1–108.

412. Звіт про діяльність громадських сирітських рад Львівського апеляційного округу за 1932 р. – 1933 р. // ЦДІА у Львові. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 123. – С. 1–12.

413. Звіт Лициняка Василя про діяльність “Українського захисту ім. А. Шептицького” // ЦДІА у Львові. – Ф. 572. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 1–17.

414. Звіт “Східно-Галицького товариства охорони дітей і молоді у Львові” за 1918-1923 рр. та запрошення делегата вірменського комітету на засідання комітету товариства // ЦДІА у Львові. – Ф. 475. – Оп.1. – Спр. 774. – Арк. 1–11.

415. Звіти губернських комісій в справах неповнолітніх за 1923/1924 та 1924 р. // ЦДАВОВіОУУ. – Ф. 166. – Оп. 4. – Спр. 923. – 116 арк.

416. Звіти, доповідні записки та списки співробітників Полтавської трудової колонії ім. Горького і листування з нею про стан та роботу колонії (24.01 – 18.11.1924 р.) // ЦДАВОВіОУУ. – Ф. 166. – Оп. 4. – Спр. 937. – 68 арк.

417. Звіти, листи, повідомлення та інші документи про діяльність Українського комітету опіки над сиротами у Львові та ін. сирітських закладах (1884 – 1938 рр.) // ЦДІА у Львові. – Ф. 408. – Оп. 1. – Спр. 382. – Арк. 1–29.

418. Інструкція секретаріату ВУЦВК і Наркомсоцзабезу УСРР // ЦДАВОВіОУУ. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 2300. – Л. 1–15.

419. Інформації про Марійське товариство молоді у Львові та його секції (1918 – 1935 рр.) // ЦДІА у Львові. – Ф. 508. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1–85.

420. Історична довідка про заснування та діяльність Українського Єпархіального Комітету опіки над військовими сиротами “Українського Краєвого Товариства охорони дітей і опіки над молоддю” // ЦДІА у Львові. – Ф. 572. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1–3.

421. Листи, довідки, грошові перекази та інші документи фінансової діяльності “Українського сирітського захисту ім. А. Шептицького” // ЦДІА у Львові. – Ф. 572. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 1–133.

422. Листи Українського жіночого союзу в Австрії, Союзу скандинавських жінок та ін. організацій за кордоном про надання матеріальної

допомоги вдовам і сиротам військовослужбовців (1916 – 1922 рр.) // ЦДІА у Львові. – Ф. 572. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1–118.

423. Листування з Міністерством освіти і віросповідань, дирекцією Державної залізниці у м. Львові про передачу приватного притулку для дітей залізничників під опіку держави та виділення коштів на його утримання // ЦДІА у Львові. – Ф. 179. – Оп. 5. – Спр. 154. – Арк. 1–34.

424. Листування з староством Перемишля по справі опікунства Дробяк Францішка // ЦДІА у Львові. – Ф. 146. – Оп. 8. – Арк. 4794.

425. Листування з Українським сирітським захистом ім. А. Шептицького про повернення сиріт з таборів Чехословаччини // ЦДІА України у Львові. – Ф. 572. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 1–23.

426. Матеріали про діяльність установ, товариств і окремих осіб в галузі опіки над інвалідами війни, вдовами, сиротами та могилами загиблих (статути, відозви, листи та ін. документи) // ЦДІА у Львові. – Ф. 835. – Оп. 1. – Спр. 388. – Арк. 1–84.

427. Наказ Короля Яна III райцям м. Львова про сумлінне ставлення до обов'язків опікунства над сиротами // ЦДІА у Львові. – Ф. 132. – Оп. 1. – Спр. 102. – Арк. 1–2.

428. Обіжники, звіти, листування та інші документи про виховання безпритульних дітей в Галичині // ЦДІА у Львові. – Ф. 178. – Оп. 2. – Спр. 2593. – Арк. 1–107.

429. Переписка с ВУЦИК, СНК УССР о состоянии детских домов для безпризорных детей, передаче предприятий ЦК помдет в ведении других организаций (3.02.1931 – 20.01.1932 гг.) // ЦДАВОВіОУУ. – Ф. 283. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 1–87.

430. Переписка с ВУЦИК, СНК УССР, управлением уполномоченного Наркомфина ССР, управлением Украинского общества Красного Креста об организации работы по оказании помощи беспризорным и голодающим

детям и списки детей в детских домах (14.08.1923 – 29.05.1924 гг.) // ЦДАВОВіОУУ. – Ф. 283. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 1–579.

431. Переписка с товариществом “Друзья детей” о работе по оказании помощи детям в округах (14.09.1928 – 14.09.1929 гг.) // ЦДАВОВіОУУ. – Ф. 283. – Оп. 1. – Спр. 569. – Арк. 1–79.

432. Плани лекцій і консультацій, влаштованих Українською пораднею для вибору звання у м. Львові // ЦДІА у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 6385. – Арк. 1–32.

433. Повідомлення всепольського комітету допомоги дітям про роботу конгресу і копія прийнятого рішення на пленарному засіданні, яке відбулося 4 жовтня 1938 р. // Державний архів Івано-Франківської області. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 1–7.

434. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР “Про доповнення арт. 74 Кодексу законів про родину, опіку, подружжя та акти громадянського стану” // ЦДАВОВіОУУ. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 2272. – Л. 1–14.

435. Постановление СНК УССР от 29 июня 1920 г. о создании Центрального Совета защиты детей при СНК УССР. Постановления и протокола заседаний Центрального Совета защиты детей и положение об организации центральных и губернских советов защиты детей на Украине (29.06. – 26.12.1920 г.) // ЦДАВОВіОУУ. – Ф. 20. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1–40.

436. Про наявність в Бродах, Городниці, Заліщиках, Львові, Снятині, Станіславі, Тернополі дитячого притулку // ЦДІА у Львові. – Ф. 146. – Оп. 51. – Спр. 661. – Арк. 3.

437. Проекти закону про організацію закладів опіки над дітьми і молоддю // ЦДІА у Львові. – Ф. 576. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 1–14.

438. Протоколи загальних зборів Головної ради і віділу Українського товариства охорони дітей і опіки над молоддю // ЦДІА у Львові. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1–193.

439. Протоколы заседаний Центральных и губернских советов защиты детей (7.12.1921 – 31.12.1922 гг.) // ЦДАВОВіОУУ. – Ф. 20. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 1–227.

440. Протоколи засідання членів ради товариства опіки над сиротами // ЦДІА у Львові. – Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 98. – Арк. 1–7.

441. Протоколи засідань ради товариства “Захист ім. Митрополита А. Шептицького для сиріт” у Львові // ЦДІА у Львові. – Ф. 408. – Оп. 1. – Спр. 321. – Арк. 1–75.

442. Протоколи засідань Центральної опікунської ради при нарком соцзабезі УСРР (23.12 – 15.01.1930 рр.) // ЦДАВОВіОУУ. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 1912. – Арк. 1–83.

443. Протоколи засідань Центральної ради захисту дітей при РНК УСРР (6.04.21 – 10.10.21 р.) // ЦДАВОВіОУУ. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 485 н/н.

444. Протоколы и выписки из протоколов заседаний губернских советов защиты детей (21 марта – ноябрь 1921 г.) // ЦДАВОВіОУУ. – Ф. 20. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 1–15.

445. Протоколи про прийняття в сирітські захисти, свідоцтва про народження, хрещення та освіти дітей з прізвищами на букви “А-Б” // ЦДІА у Львові. – Ф. 572. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 1–99.

446. Протоколи про прийняття в сирітські захисти, свідоцтва про народження, хрещення та освіти дітей з прізвищами на букву “В” // ЦДІА у Львові. – Ф. 572. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 1–82.

447. Протоколи про прийняття в сирітські захисти, свідоцтва про народження, хрещення та освіти дітей з прізвищами на букву “Г” // ЦДІА у Львові. – Ф. 572. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 1–116.

448. Протоколи про прийняття в сирітські захисти, свідоцтва про народження, хрещення та освіти дітей з прізвищами на букви “Д, Ж, І” // ЦДІА у Львові. – Ф. 572. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 1–76.

449. Протоколи про прийняття в сирітські захисти, свідоцтва про народження, хрещення та освіти дітей з прізвищами на букву “К” // ЦДІА у Львові. – Ф. 572. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 1–196.

450. Протоколи про прийняття в сирітські захисти, свідоцтва про народження, хрещення та освіти дітей з прізвищами на букви “Л, М” // ЦДІА у Львові. – Ф. 572. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 1–181.

451. Протоколи про прийняття в сирітські захисти, свідоцтва про народження, хрещення та освіти дітей з прізвищами на букви “Н-Ю” // ЦДІА у Львові. – Ф. 572. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 1–208.

452. Протоколи про прийом дітей в дитячі притулки, свідоцтва про народження та шкільні свідоцтва // ЦДІА у Львові. – Ф. 572. – Оп. 1. – Спр. 1, 2, 9.

453. Реферат службовця міністерства про виховання безпритульних дітей // ЦДІА у Львові. – Ф. 179. – Оп. 5. – Спр. 159. – Арк. 1–17.

454. Списки дітей розміщених у сирітських захистах // ЦДІА у Львові. – Ф. 572. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 1–55.

455. Список дитячих притулків у Львові // ЦДІА у Львові. – Ф. 179. – Оп. 5. – Спр. 147. – Арк. 1–31.

456. Справа про встановлення опікунства над Бючилем Бариком // ЦДІА у Львові. – Ф. 146. – Оп. 8. – Спр. 3592. – Арк. 1–45.

457. Справи про організацію сирітських кас при повітових судах // ЦДІА у Львові. – Ф. 146. – Оп. 4. – Спр. 4959. – Арк. 1–34.

458. Статистичні дані про кількість дитячих притулків Львівського шкільного округу // ЦДІА у Львові. – Ф. 179. – Оп. 5. – Спр. 151. – Арк. 1–61.

459. Статистичні дані, списки, листування про кількість та матеріальне становище дітей у сирітських притулках на території Сх. Галичини // ЦДІА у Львові. – Ф. 462. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 1–25.

460. Статут східно-галицького товариства охорони дітей і молоді у Львові // ЦДІА у Львові. – Ф. 512. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 1–4.

461. Статут українського крайового товариства охорони дітей і опіки над молоддю у Львові // ЦДІА у Львові. – Ф. 410. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 62–77.

462. Статут фонду допомоги вдовам і сиротам полеглих старшин УГА імені Крука підстаршин УГА в Чехословаччині // ЦДІА у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 288. – Арк. 15–18.

463. Статути, протоколи товариства “Українського сирітського захисту” ім. А. Шептицького // ЦДІА у Львові. – Ф. 572. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 1–29.

464. Тематичний план роботи сектору соцвиху на 1929/30 учбовий рік. Звіти районних комісій в справах неповнолітніх про їх роботу за 1 півріччя 1931 року // ЦДАВОВіОУУ. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 334.

465. Українське крайове товариство охорони дітей і опіки над молоддю” в м. Львові // ЦДІА у Львові. – Ф. 146. – Оп. 25. – Спр. 3574. – Арк. 1–77.